

ઉત્તરભાગ, કાઠિયાવાડ એજન્સિ, અને ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી
ખાત્રા માટે લાયબ્રેરિ અને પ્રાધિકૃત; અને ગોંડળ,
નમનગર ને ભૂતાગઢ સ્ટેટમાં ટેક્ટરલ્યુક

સરળ

પ્રતિજ્ઞાન પ્રકાશ

૩૦

૩૦

પ્રાથમિક શાળાઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, અને અંગ્રેજી-ગુજરાતી
શાળાઓ માટે

લેખક

સ્વં પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ

ગોંડળ સ્ટેટના માલ ડેપુટિ એન્ચુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર

સુધારેલી આવૃત્તિ પાંચમી

પ્રકાશક

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ બિન્ડ સન્સ તરફથી

વાડીલાલ પ્રેમચંદ શાહ

સુ. કપડવાળ (બિન્ડર)

૧૯૩૦

સર્વ હક સ્વાધીન

કિંમત છ આના

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કોર્પોરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૬૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ઢાસ્તી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર પ્રકાશ

વિષય મી ૪૪:૮૪ : ૦/ ૧૨૮

ઉત્તરભાગ, કાઠિયાવાડ એજન્સિ, અને ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી
ખાતા માટે લાયબ્રેરિ અને પ્રાધ્યક્ષ; અને ગોંડલ,
જામનગર ને જૂનાગઢ સ્ટેટમાં ટેક્ટરિયલ

સરળ

વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ

પ્રાથમિક શાળાઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, અને અંગ્રેજી-ગુજરાતી
શાળાઓ માટે

લેખક

સ્વ. પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ

ગોંડલ સ્ટેટના માજી ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર

સુધારેલી આવૃત્તિ પાંચમી

પ્રકાશકો

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ એન્ડ સન્સ તરફથી

વાડીલાલ પ્રેમચંદ શાહ

સુ. કપડવાં (જિ. ખેડા)

અમદાવાદ—ધ “ ડાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

૧૯૩૦

સર્વ હક સ્વાધીન

કિંમત છ આના

‘સરળ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ’ આવૃત્તિ પહેલી પર કેટલાક અભિપ્રાયો

રાજકોટ હાંટર ટ્રેનિંગ કોલેજના મહૂમ પ્રિન્સિપાલ રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી—“ થોડામાં ઘણું સમાવ્યું જણાય છે. એ વિષયને લગતી જે જે ચોપડીઓ મારા જોવામાં આવી છે, તે તમારા ‘પ્રકાશ’ આગળ અંખી પડતી જણાય છે. તમે મહેનત લઈને જે વિસ્તીર્ણ સંપ્રદ કર્યો છે, તે ઉપરથી જેઈ શકાય છે, કે એ ચોપડી વિદ્યાર્થીવર્ગને સંપૂર્ણ ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એટલું જ નહિ પણ તમે એ કામ કરવામાં એટલી ચોકસી રાખી છે કે શિક્ષકવર્ગને પણ વિશ્વસનીય જણાશે. મને વિશ્વાસ છે કે મે. ડિરેક્ટર સાહેબ એ પુસ્તકને ધનામ તથા લાયબ્રેરિ માટે મંજૂર કરશે, એટલું જ નહિ પણ કોલેજમાં ‘ટેકસ્ટબુક’ તરીકે દાખલ કરશે. એની કિંમત પણ તમે વધારે રાખી નથી; તમારી મહેનત જોતાં તો કંઈ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. તમે જે ખાતાની આજસુધી સેવા કરી રહ્યા છો તેને માટે પુસ્તકો રચવામાં અને પ્રકટ કરવામાં આ રીતે પણ ઘણું કયું છે, તેને માટે અભિનંદન આપું છું. ”

વડોદરા સ્ટેટના માણ વિદ્યાધિકારી રાજ્યરત્ન રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંઠાવાળા—“ પ્રે. ક શાહની વ્યુત્પત્તિ અત્યાર સુધીનાં વ્યુત્પત્તિનાં પુસ્તકોમાં એક સુધારો છે. તે કમચારની રચનાને લીધે મો. ૬-૭ની જરૂરીઆતો પૂરી પાડશે. કર્તાએ આ ઉપયોગી વિષય વિદ્વતાપૂર્વક અને સંતોષકારક રીતે વર્ણવ્યો છે. ”

મુંબઈ મ્યુ. ગુજરાતી સંસ્કૃતોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, રા. રા. હિરમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા, એમ. એ., એલ. એલ. બી.,—
“ સરળ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ by Premchand K. Shah Esq. Deputy Edu. Inspector, Gondal State, is a compilation which is sure to prove very useful not only to the pupils for whom it is meant, but also to those who are interested in the study of the Gujarati Language and its growth. Great pains seem to have been taken in the compilation, and it is hoped that it will receive all encouragement from expected quarters, as almost all of his books deserve and have received. ”

પ્રસ્તાવના

(ચોથી આવૃત્તિ)

વ્યુત્પત્તિનો વિષય પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઘણાં વર્ષોથી દાખલ કર્યો છે, તોપણ આપણી ગુજરાતી શાળાઓમાં હજી વ્યુત્પત્તિ શિખવાઈ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એનું વિશેષ કારણ વ્યુત્પત્તિનો વિષય કયે ક્રમે શિખવવો જોઈએ, તેમાં આજસુધી મોટી ગેરસમજૂતી ચાલતી હતી. શરૂઆતમાં શિક્ષકો એમ જ સમજતા હતા કે આ શબ્દ કઈ ભાષાનો છે, અથવા ઘણું તો એનો મૂળ શબ્દ કયો એમ પૂછ્યું એટલે બસ. આ ભૂલ અંતે સુધરી છે ને પ્રાથમિક શાળાનાં નવાં સુધારેલાં ધો. ૬-૭માં “શબ્દની સાદી ખાંધણી” શિખવવા રાખેલ છે.

આ શિક્ષણ આપવાને ખાતામાં લાયક પુસ્તક નહોતું. ‘વ્યુત્પત્તિ-પ્રકાશ’ નામે પુસ્તક ખાતામાં ટેક્સ્ટબુક છે તે લગભગ પીસનાળીશોક વર્ષ પર લખાયેલી છે. એમાં શબ્દનાં અંગ (ધાતુ, પ્રત્યયાદિ) શિખવવા સંબંધી લેખ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આથી અમે સને ૧૯૧૫ માં ‘સરળ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ’ નામે પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તક પર મળેલા કેટલાક અભિપ્રાય નીચે આપ્યા છે.

સરળ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશની પ્રથમાવૃત્તિ મે.ઉ.વિ.એ.ઇ.સા.બહાદુરે ઇ.નં. ૯૨૩૧ તા. ૫-૧૨-૧૬ થી સઘળી રફૂલો અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે લાયઝેરિ અને પ્રાઇઝ બુક તરીકે મંજૂર કરી છે. ગોંડળ સ્ટેટના મે.એ.ઇ. સાહેબે ડે.નં. ૯૯૬ તા. ૭-૧૨-૧૫થી ટેક્સ્ટ બુક, લાયઝેરિ અને પ્રાઇઝ બુક માટે મંજૂર કરી છે.

બીજી આવૃત્તિ સુધારાવધારા સાથે બહાર પાડવામાં આવી હતી, તે ઉ.વિ.ના મે.એ.ઇ.સા.બહાદુરે ઇ.નં. ૧૩૨૦૧ તા. ૬-૧-૨૦ થી, બરોડા સ્ટેટના મે. વિદ્યાધિકારી સાહેબ બહાદુરે વિક.કી.બી.

નં. ૭૯૩૭ તા. ૧૧-૧૨-૧૯૫૧, અને ફાઈઆવાડ એજન્સિના મે. વાલાસાન એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબ અહાદુરના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ સાહેબે ઇ.નં.બી.એ.પી. પર તા. ૨૭-૧૦-૧૯૫૧ લાયસેન્સ તા. પ્રાઈઝબુક તરીકે મંજૂર કરી છે. જામનગર અને જૂનાગઢ સ્ટેટમાં ટેક્સ્ટબુક તરીકે મંજૂર થઈ છે.

આ આવૃત્તિમાં પ્રાથમિક શાળાઓને ઉપયોગી ભાગ રાખી, પુસ્તકનું કદ બહુ વધી ન જવા ખાતર કેટલોક ભાગ કમી કર્યો છે, વળી રચનામાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે, એટલે બીજી આવૃત્તિથી પુસ્તકને છેડે પાંચમી, છઠ્ઠી ને સાતમી ચોપડીના પાઠવાર શબ્દોનો કોષ આપ્યો હતો, તેને બદલે ૫-૬-૭ ચોપડીના પાઠવાર શબ્દોની સમજૂતી આપી છે; આથી વાચનપાઠ વખતે પાઠના શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શિખવવામાં સરળતા થશે.

આ પુસ્તક લખવામાં તથા તેમાં સુધારો વધારો કરવાને શબ્દ-ચિંતામણી કોષ, સંસ્કૃત ધાતુરૂપ કોષ, શબ્દાર્થસિંધુ, અમરસાર કોષ, નર્મ કોષ, બેલસરે કૃત ગુજરાતી-ઇંગ્લિશ ડિક્શનેરી, લ. ગો. પંડલ કૃત ગુજરાતી શબ્દ કોષ, સરલ વ્યુત્પત્તિપાઠ, વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ, વ્યુત્પત્તિ-સાર, ગુજરાતી ભાષાનું મધ્ય અને બૃહદ્ વ્યાકરણ, અને શાળાપત્રના આ વિષય ઉપરના લેખોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે; તેને માટે આ સ્થળે તે સર્વ ગ્રંથકર્તાઓ અને લેખકોનો આભાર માનું છું.

તા. ૧-૧-૨૬
સુ. કેપડવાજ

}

કર્તા

પ્રસ્તાવના

(પાંચમી આવૃત્તિ)

આ પુસ્તકનો અપ વધતો જાય છે એ જોઈ અમને સંતોષ થાય છે. તેથી એ વધારે સંતોષ અમારા સ્વં પિતા (આ પુસ્તકના મૂળ કર્તા) ના આત્માને થતો હશે, કેમકે એમણે બાળકોની કેળવણીમાં જ પોતાનું લાંબું આયુષ્ય ગાળ્યું હતું.

આજકાલ પ્રાથમિક નિશાળોમાં, અને ઘણે મોટે ભાગે માધ્યમિક નિશાળોમાં પણ, વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિ વગેરે ભાષાશાસ્ત્રના વિષયો પરત્વે અનેક કારણોને લીધે કંઈક દુર્લભ થાય છે એવી ફરિયાદ વારંવાર સંભળાય છે, અને તેમાં થોડું તથ્ય પણ છે. એ દુર્લભ ટાળવાનો નમ્ર પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં થયેલો જણાશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

આ પાંચમી આવૃત્તિથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા ઘણી વધશે એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. મૂળ પુસ્તકમાંથી ઘણો વધારે પડતો ભાર ઓછો કરી નાખવામાં આવ્યો છે અને પુસ્તકના મૂળભૂત અંગને વધારે સંગીન અને શુદ્ધ બનાવવામાં આવ્યું છે.

વ્યુત્પત્તિ કેવો રસિક અને રમુજી વિષય છે એ બાબત શિક્ષક ભાઈઓના લક્ષ બહાર નથી. તેમાં તેમને સહાયતા મળે અને વિદ્યાર્થીઓને પણ પોતાની મેળે એ વિષયમાં વધારે ઊંડા જિતરવાનું મન થાય એવો પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલો જણાશે.

વ્યુત્પત્તિના ચોક્કસ જ્ઞાનથી થતા લાભ નીચે જણાવવાની રજા લઈએ છીએ:—

૧. શબ્દનાં ખરં રૂપ નજરમાં ઠસવાથી જોડણીમાં ભૂલ થવાનો સંભવ થોડો રહે છે. ‘તિ’ કૃતપ્રત્યય લાગવાથી કૃતિ, ગતિ, દષ્ટિ, નીતિ, પ્રસૂતિ, પ્રીતિ, ભક્તિ, મુક્તિ, રતિ, શાન્તિ, સંતતિ, સૃષ્ટિ,

સ્થિતિ, ગ્લાનિ, હાનિ, વગેરે શબ્દો થયા છે, એ જાણ્યા પછી કદી પણ અન્ય ઇ દીર્ઘ લખવાની ભૂલ થશે નહિ.

૨. શબ્દોનો મૂળ અર્થ તથા લાક્ષણિક અર્થ ચોકખી રીતે સમજાય છે. ‘શંકર’ નો મૂળ અર્થ ‘સુખ કરનાર’ અને લાક્ષણિક અર્થ ‘મહાદેવ’ છે તે આપણે વ્યુત્પત્તિ વડે જાણીએ છીએ.

૩. સમાનાર્થ શબ્દમાં રહેલો સૂક્ષ્મભેદ સમજી શકાય છે. ‘સ્ત્રી’ ને માટે કામિની, માનિની, રમણી, વગેરે અનેક શબ્દો છે, પણ આ શબ્દો વાપરવાનો ભેદ વ્યુત્પત્તિ વડે જણાય. કામી સ્ત્રીના વર્ણનમાં ‘કામિની,’ માનવતી સ્ત્રીના વર્ણનમાં ‘માનિની,’ અને મનોહર સ્ત્રીના વર્ણનમાં ‘રમણી’ શબ્દ વાપરવો યોગ્ય ગણાય.

૫. પૂર્વની જનસ્થિતિ અને જનસ્વભાવ જણાઈ આવે છે. ‘પત્ર’ નો અર્થ પાંદડું થાય છે, બીજો અર્થ ‘કાગળ’ થાય છે. આ પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં કાગળ નહોતા, ત્યારે પાંદડા પર લખતા. ‘ભીમ’ (મી=ભય પામવો) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પરથી ભીમના દેખાવ, સ્વભાવ, ને કર્મનું અનુમાન થાય છે. ‘અનુકૂળ’ -કૂલ=નદીનો કાંઠો; નદીને આ કાંઠે આવેલી ચીજ અનુકૂળ અને સામે કાંઠે આવેલી પ્રતિકૂળ. નદીને કાંઠે આર્ય પ્રગ્ન વસતી હતી તેનો આ પુરાવો છે.

છેવટે, આ પુસ્તકને હાલનું સ્વરૂપ આપવામાં તથા અનેક કીમતી સૂચનાઓથી તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવામાં અમને રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવેએ જે સહાયતા આપી છે, તે બદલ અમે તેમનો સાચા દિલથી આભાર માનીએ છીએ.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ	૧
ખંડ ૧ લો	
અક્ષર વિચાર	૨
સંધિ—	
સ્વર સંધિ	૪
વ્યંજન સંધિ	૭
વિસર્ગ સંધિ	૮
સમાસ—	૧૦
દ્વારસી સમાસ	૧૪
ગુણ તથા વૃદ્ધિ	૧૬
તદ્ધિત પ્રત્યય—	
સંસ્કૃત	૧૭
ગુજરાતી	૨૪
દ્વારસી	૨૭
ખંડ ૨ જો	
શબ્દોની બાંધણી	
કૃતપ્રતયો—	
સંસ્કૃત	૨૯
ગુજરાતી	૪૪
પૂર્વગ—	૪૬
ઉપસર્ગ સિવાયના પૂર્વગ	૫૧
દ્વારસી અને અરબી પૂર્વગ	૫૪
શબ્દો બનાવવા વિષે	૫૫
ક્રિયાપદોનાં મૂળ	૫૮

ખંડ ૩ બે

(અધિક અભ્યાસ માટે)

ઉત્સર્ગ	...	...	...	...	...	૬૭
દ્વિરુક્ત શબ્દ	...	...	...	...	...	૭૭

વાચનમાળાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

વ્યુત્પત્તિ શિક્ષણ	...	...	...	...	...	૮૦
પાંચમી ચોપડી	...	...	...	...	...	૮૨
છટ્ટી ચોપડી	...	...	...	...	...	૯૩
સાતમી ચોપડી	...	...	...	...	...	૧૨૬

પ્રશ્નો	...	...	...	...	...	૧૫૯
---------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

સંક્ષિપ્ત ચિહ્નો

સં.=સંસ્કૃત.

પ્રા.=પ્રાકૃત.

અ.=અરબી.

ફા.=ફારસી.

ક્રિ. વિ. અ.=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

ના. જા. પ્ર.=નારિજ્ઞાતિનો પ્રત્યય.

ક્રિ. વા. પ્ર.=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય.

ક. વા. પ્ર.=કર્તૃવાચક પ્રત્યય.

સા.વા.પ્ર.=સાધનવાચક પ્રત્યય.

વ.કૃ.પ્ર.=વર્તમાન કૃદંત પ્રત્યય.

લ.વા.પ્ર.=લઘુતાવાચક પ્રત્યય.

ઠ.ત.પુ.સ.=તૃતીયા તત્પુરુષસમાસ.

ફ. ત. પુ. સ.=પછી તત્પુરુષ સમાસ.

ક. ધા. સ.=કર્મધારય સમાસ.

ખ. ધ્રી. સ.=મહુધ્રીહિ સમાસ.

અ. જા. સ.=અવ્યયીભાવ સમાસ.

મ.પ.લો.સ.=મધ્યમપદલોપી સમાસ.

સરળ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનપ્રકાશ

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ

હિંદમાં પ્રથમ અનાર્ય લોક વસતા હતા, તેમની ભાષાને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચનાર દેશ્ય ભાષા કહે છે. ત્યારપછી હિંદમાં આર્યલોકો વાયવ્ય કોણને માર્ગે આવ્યા, તેમની ભાષા જૂની આર્ય કે સંસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે. ભાષા બોલાતી હોય છે ત્યારે તેમાં અનેક વિકાર થયા કરે છે. ઉચ્ચારની ખામીથી, અનાર્ય પ્રજાના સમાગમથી, અને એવાં ખીજા કારણોથી સંસ્કૃત ભાષા બગડતી ગઈ. સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર થતાં જે પ્રથમ ભાષા પંજાબમાં ઉદ્ભવી તે પ્રાકૃત હતી. પંજાબમાંથી કેટલાક આર્યો મારવાડ, ગુજરાત તરફ આવ્યા, ત્યારે પંજાબની પ્રાકૃત ભાષા પરથી અપભ્રંશ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ, અને અપભ્રંશ ભાષા પરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઈ છે.

પંજાબમાંથી જે આર્યો આપણા દેશમાં આવ્યા તે ગુર્જરા હતા. તેમના નામ પરથી આપણા દેશનું જીનું નામ લાટદેશ હતું તે બદલાઈ દેશનું નામ ગુજરાત ને ભાષાનું નામ ગુજરાતી પડ્યું છે. ‘ગુજરાત’ શબ્દ ‘ગુર્જરા’ પરથી થયો છે, અને તેનો અર્થ ‘ગુર્જરાથી રક્ષણ કરાએલી’ ભૂમિ થાય છે.

મુસલમાની રાજ્ય થતાં ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક અરબી ફારસી શબ્દો આવ્યા છે. યુરોપી પ્રજાઓ આ દેશમાં વેપાર અર્થે આવી છે, તેમાં પ્રથમ પોર્ટુગીઝ પ્રજા હતી, તે પ્રજાના સંસર્ગથી પોર્ટુગીઝ શબ્દો અને હાલમાં અંગ્રેજી રાજ્ય હોવાથી અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યા છે ને લખતા જાય છે. આ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધસંસ્કૃત, અપભ્રંશ, દેશ્ય, અને પરભાષાના શબ્દો છે. શુદ્ધસંસ્કૃત શબ્દો પાંચઆની, અપભ્રંશ નવઆની, ને દેશ્ય પરદેશી શબ્દો બેઆની હશે.

સંસ્કૃત શબ્દો તત્સમ (તદ્=તે, મૂળભાષાનસમ=સરખું) શબ્દો કહેવાય છે, કેમકે તે શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેવા ને તેવા દાખલ થયા છે. ઉદાહરણ—અંક, અભિમાન, આગ્રહ, ઇદ્ર, ઉદ્યાન, કવિ, ચરણ, દર્શન, ધારા, નિવૃત્તિ, પૂજક, ભાવ, બિક્ષા, વિશ્વાસ, વગેરે.

અપભ્રંશ શબ્દો તદ્ભવ (તદ્=તે, મૂળભાષાનભવ=થવું તે) શબ્દો કહેવાય છે, કેમકે તે સંસ્કૃત શબ્દના રૂપમાં ફેરફાર થઈને આવેલા છે. તદ્ભવ શબ્દો બે પ્રકારના છે. ૧. પ્રાચીન તદ્ભવ, ૨. અર્વાચીન તદ્ભવ. જે શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી લાગલાજ વિકાર પામી દેશી ભાષામાં દાખલ થયા છે તે અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દ કહેવાય છે. ઉદાહરણ—

પ્રાચીન તદ્ભવ—અન્યાનિ—અણુઈ—અને, ને; ચતુર્દશન—ચઉદ્દહ—ચઉદ્દ; પિતૃગૃહ—પિતૃઘર—પિઠહર—પીહર; ભગિનીપતિ—ભયળી—વઈ—અનેવી; રાત્રીદેવી—રત્રાદેવ—રાંદેર; વૈવાહિક—વેવાહિઓ—વેવાહી

અર્વાચીન તદ્ભવ—કાર્ય—કારજ; ધર્મ—ધરમ; પર્વ—પરવ; માર્ગ—મારગ; વર્ષ—વરસ; પ્રાણુ—પરાણુ; સ્નેહ—સનેહ—નેહ

ખંડ ૧ લો

(અક્ષરવિચાર, સંધિ, સમાસ અને તદ્વિત પ્રયત્ય)

અક્ષરવિચાર

સ્થાન પ્રમાણે અક્ષરોનું કોષ્ટક

વ્યંજન

સ્વર

કંઠસ્થાની—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, છ, જ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ઘ, ઙ,.....અ, આ

તાલુસ્થાની—ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ઘ, ઙ,.....ઇ, ઈ

મૂર્ધસ્થાની—દ, દ, ડ, ઢ, ણ, ર, પ, ળ,.....ઋ, ઋ

દંતસ્થાની—ત, થ, દ, ધ, ન, ણ, સ્,.....

ઓષ્ઠસ્થાની—પ, ફ, બ, ભ, મ,.....ઉ, ઊ

વ્ દંતીષ્ઠ્ય છે, કેમકે તેનો ઉચ્ચાર ઉપલા દાંત નીચલા ઓઠની સાથે અડાડવાથી થાય છે. એ, ઐ કંઠતાલવ્ય, અને ઓ, ઔ કંઠીષ્ઠ્ય છે.

કંઠસ્થાની અક્ષરો ગળામાંથી બોલાય છે, તાલુસ્થાની અક્ષરો જીભ તાળવે અડાડવાથી બોલાય છે, મૂર્ધસ્થાની અક્ષરો જીભનું ટેરણું ઉપલા દાંતની અંદરના અવાળુને અડાડવાથી બોલાય છે, દંતસ્થાની અક્ષરો જીભનું ટેરણું ઉપલા દાંતને અડાડવાથી બોલાય છે, અને ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષરો બોલતાં બે ઓઠ ભેગા કરવા પડે છે.

સ્પર્શવ્યંજન—ફ થી મ સુધીના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરતાં જીભના ભાગો જુદાં જુદાં સ્થાનોને ખરાખર સ્પર્શ કરે છે, માટે એ સ્પર્શ વ્યંજન કહેવાય છે.

અર્ધસ્વર—ય્, ર્, લ્, વ્, વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કંઠકિ સ્વર જેવો છે, માટે એ અર્ધસ્વર કહેવાય છે.

ઊષ્મવ્યંજન—શ્, પ્ સ્, અને હ્નો ઉચ્ચાર કરવામાં એક પ્રકારનો વાયુ પ્રધાન છે માટે ઊષ્મ (ઊષ્મન્=વાયુ) કહેવાય છે.

ઘોષવ્યંજન—જેનો ઉચ્ચાર કરતાં કંઠકિ રણકા જેવો અવાજ (ઘોષ) થાય છે તે. ગ્, જ્, ઙ્, દ્, ઘ્, ઙ્, ઝ્, ઢ્, ઘ્, ભ્; ઙ્, ઞ્, ન્; ય્, ર્, લ્, વ્, હ્, ળ્ (સ્વરો બધા ઘોષ છે.)

અઘોષવ્યંજન—જેનો ઉચ્ચાર કરતાં રણકા જેવો અવાજ (ઘોષ) નથી થતો તે. ક્, ચ્, દ્, ત્, પ્; ખ્, છ્, ફ્, થ્, ડ્; શ્, પ્, સ્

અદ્યપ્રાણ—જેનો ઉચ્ચાર કરતાં થોડો શ્વાસ ખેંચવો પડે છે તે. ક્, ચ્, દ્, ત્, પ્; ગ્, જ્, ઙ્, દ્, ઘ્; ય્, ર્, લ્, વ્, ળ્

મહાપ્રાણ—જેનો ઉચ્ચાર કરતાં વધારે શ્વાસ ખેંચવો પડે છે તે. ખ્, છ્, ફ્, થ્, ડ્; ધ્, ઝ્, ઢ્, ઘ્, ભ્; શ્, પ્, સ્, હ્

અનુનાસિક—ફ્, મ્, ળ્, ન્, મ્, એઓ પોતાના સ્થાને નાસિકામાંથી બોલાય છે. આ અક્ષરો અદ્યપ્રાણ છે.

સંધિ

સંધિ—જ્યારે એક પદમાં એ અક્ષરો પાસે આવી તેમાં ફેરફાર થાય છે, ત્યારે સંધિ થઈ કહેવાય છે. (સમ્+ધા=જોડવું; સંધિ એટલે જોડાણ કે સંધાણ)

ગુજરાતી થઈ ગએલા શબ્દોમાં સંધિ થતી નથી, પણ ઘણા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો સંધિ થએલા વાપરીએ છીએ, માટે સંધિના કેટલાક અગત્યના નિયમો નીચે આપીએ છીએ.

સ્વરસંધિ

(૧) જો અ કે આ ની પછી અ કે આ આવે, તો તે બંને મળીને આ થાય છે.

અ+અ=આ

અઘ+અપિ=અઘાપિ
 ઉભય+અન્વયી=ઉભયાન્વયી
 દાવ+અનળ=દાવાનળ
 દિવ્ય+અંગના=દિવ્યાંગના
 ન્યાય+અધીશ=ન્યાયાધીશ
 ખાર+અક્ષરી=ખારાક્ષરી
 (ખારાખડી)
 સ+અક્ષર=સાક્ષર
 સ+અક્ષી=સાક્ષી
 સ+અર્થ+ક=સાર્થક
 ન+અસ્તિ+ક=નાસ્તિક
 સ્વ+અધીન=સ્વાધીન
 હિમ+અચલ=હિમાચલ
 અક્ષ+અંશ+અક્ષાંશ

અષ્ટમ+અંશ=અષ્ટમાંશ
 ઉત્તર+અયન=ઉત્તરાયન (ઉતરાણ)
 પૂર્વ+અવસ્થા=પૂર્વાવસ્થા
 ખીજ+અંકુર=ખીજાંકુર
 મુર+અરિ=મુરારિ
 રાજ્ય+અભિષેક=રાજ્યાભિષેક
 રામ+અયન=રામાયણ
 લોહિત+અંગ=લોહિતાંગ
 વેદ+અંગ=વેદાંગ
 સ+અષ્ટ+અંગ=સાષ્ટાંગ
 સદ્+અદ્રિ=સદ્દાદ્રિ
 સિંહ+અવલોકન=સિંહાવલોકન
 રત્નહ+અધીન=રત્નહાધીન
 વૃત્ત+અંત=વૃત્તાંત

અ+અ=અ

દર્ભ+આસન=દર્ભાસન
ગુરુત્વ+આકર્ષણુ=ગુરુત્વાકર્ષણુ
કેશ+આકર્ષણુ=કેશાકર્ષણુ
રસ+આલ=રસાલ
જળ+આશય=જળાશય
વાત+આવરણુ=વાતાવરણુ
ધન+આદય=ધનાદય
હસ્ત+આદિ=હસ્તાદિ

શરણુ+આગત=શરણાગત
સ્વ+આગત=સ્વાગત
અન્યોન્ય+આશ્રય=અન્યોન્યાશ્રય
શુક્ર+આચાર્ય=શુક્રાચાર્ય
સંન્યાસ+આશ્રમ=સંન્યાસાશ્રમ
ભય+આનક=ભયાનક
રત્ન+આકર=રત્નાકર
વંશ+આવલી=વંશાવલી

આ+અ=આ

આરા+અંકિત=આરાંકિત
કદા+અપિ=કદાપિ
તથા+અપિ=તથાપિ
ભાષા+અંતર=ભાષાંતર
વિદ્યા+અર્થ+વિદ્યાર્થ

સેના+અધિપતિ=સેનાધિપતિ
આરા+અધીન=આરાધીન
મુદ્રા+અંકિત=મુદ્રાંકિત
યથા+અર્થ=યથાર્થ
રેખા+અંશ=રેખાંશ

આ+આ=આ

ધૃચ્છા+આદિ+ક=ધૃચ્છાદિક
કૃપા+આલુ=કૃપાલુ
ચિન્તા+આતુર=ચિન્તાતુર
મહા+આત્મા=મહાત્મા

ક્ષુધા+આર્ત=ક્ષુધાર્ત=ભૂખથી
પીડાએલું
વક્ર+રેખા+આકૃતિ=વક્રરેખાકૃતિ
વિદ્યા+આલય=વિદ્યાલય

(૨) ઇ કે ઈ ની પછી ઇ કે ઈ આવે, તો તે બંને મળી ઈ થાય છે. ઉદા૦—

અધિ+ઈશ=અધીશ
અગ્નિ+ઈશ્વર=અગ્નીશ્વર
પરિ+ઈક્ષા=પરીક્ષા

આદિ+ઈશ્વર=આદીશ્વર
યોગી+ઈશ્વર=યોગીશ્વર

(૩) ઉ કે ઊ ની પછી ઉ કે ઊ આવે, તો તે બંને મળી ઊ થાય છે. ઉદા૦—ભાનુ+ઉદય=ભાનુદય

(૪) અ કે આ ની પછી ઇ કે ઈ આવે, તો તે બેઉ મળીને
એ થાય છે. ઉદાહરણ—

ઈશ્વર+ઈચ્છા=ઈશ્વરેચ્છા

સ+ઈન્દ્રિય=સેન્દ્રિય

લોક+ઈષણુ=લોકેષણુ

નર+ઈશિ=નરેશ

રાજા+ઈન્દ્ર=રાજેન્દ્ર

રાજા+ઈશ્વર=રાજેશ્વર

દ્વારકા+ઈશિ=દ્વારકેશ

મહા+ઈશિ=મહેશ

(૫) અ કે આ પછી ઉ કે ઊ આવે, તો તે બંને મળીને
ઓ થાય છે. ઉદાહરણ—

ગુપ્ત+ઉત્તર=ગુપ્તોત્તર

જીર્ણ+ઉદ્ધાર=જીર્ણોદ્ધાર

લોક+ઉક્તિ=લોકોક્તિ

વિત્ત+ઉપાર્જન=વિત્તોપાર્જન=

ધન મેળવવું

શ્વાસ+ઉચ્છ્વાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ

(સાસોસાસ, શ્વાસોશ્વાસ)

ધર્મ+ઉપદેશક=ધર્મોપદેશક

પુરુષ+ઉત્તમ=પુરુષોત્તમ

મદ+ઉન્મત્ત=મદોન્મત્ત

મહા+ઉદધિ=મહોદધિ=મોટોસમુદ્ર

મહા+ઉપાધ્યાય=મહોપાધ્યાય

વેદ+ઉક્ત=વેદોક્ત

સમ+શીત+ઉષ્ણુ=સમશીતોષ્ણુ

સમ+ઉષ્ણુતા+વૃત્ત=સમોષ્ણુતા-
વૃત્ત

સાંગ (સ+અંગ)+ઉપાંગ (ઉપ+
અંગ)=સાંગોપાંગ=અંગ ને
ઉપાંગ સાથે

(૬) અ કે આ પછી ઋ આવે તો બંને મળીને ઋ થાય
છે. ઉદાહરણ—અહ્ન+ઋષિ=અહ્નર્ષિ; મહા+ઋષિ=મહર્ષિ; રાજ+ઋષિ=
રાજર્ષિ; સપ્ત+ઋષિ=સપ્તર્ષિ

(૭) અ કે આ પછી ઐ, ઔ આવે તો ઐ; અને ઔ
ઐ આવે તો ઐ થાય છે. ઉદાહરણ—ન+ઐક=નૈક; સદા+ઐવ=
સદૈવ; કાષ્ઠ+ઔષધ=કાષ્ઠૌષધ

(૮) હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઈ, ઉ, ઋ પછી કોઈ પણ વિભતીયઃ

*ચોતાના જેવો સ્વર તે સન્નતીય, અને તેથી જુદો તે વિભતીય.
અ ને આ તે સન્નતીય, પણ ઐ ને ઈ તે વિભતીય.

સ્વર આવે, તો અનુક્રમે ધ નો યૂ, ઉ નો વૂ ને ઝડ નો રૂ થાય છે, અને પછી તેમાં પાછળનો સ્વર લળે છે. માટે જ યૂ રૂ લૂ વૂ અર્ધસ્વર કહેવાય છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૩) ઉદાહરણ—

અતિ+અંત=અત્યંત

અધિ+અક્ષિ=અધ્યક્ષ

ત્રિ+અમ્બક=અમ્બક

પ્રતિ+અય=પ્રત્યય

વિ+અર્થ=વ્યર્થ

વિ+ઉત્પત્તિ=વ્યુત્પત્તિ

નિ+ગિન+તા=નિનતા

અનુ+અય=અનવય

સુ+અચ્છ=સ્વચ્છ

વિ+અકુલ=વ્યાકુલ

પ્રતિ+ઉત્તર=પ્રત્યુત્તર

સુ+અલ્પ=સ્વલ્પ=ધણું થોડું

(૯) એ, ઐ, ઓ, ઔ પછી કોઈ પણ સ્વર આવે, તો અનુક્રમે અયૂ, આયૂ, અવૂ, આવૂ થાય છે; પછી પાછળનો સ્વર તેમાં લળે છે. ઉદાહરણ—

ની+ને+અન=નયન

નૌ+ઈકિ=નાવિક

ગૌ+અન=ગાયન

ની+નૈ+અક=નાયક

શ્રુ+શ્રૌ+અક=શ્રાવક

વ્યંજનસંધિ

(૧) પહેલા પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો કોઈપણ વ્યંજન, અને બીજાની આદિએ સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે; તો પહેલા વ્યંજનને ઠેકાણે તેના પોતાના સ્થાનનો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે.

ઉદાહરણ—

ઉત્+અય=ઉદય

દિક્+વિજય=દિગ્વિજય

વાક્+દોષ=વાગ્દોષ

સત્+અભિમાન=સદ્ભિમાન

સત્+શુદ્ધિ=સદ્શુદ્ધિ

સત્+વિચાર=સદ્વિચાર

ચતુર્+અંગી=ચતુરંગી

જગત્+ઈશ=જગદીશ

સત્+આચાર=સદાચાર

ઉત્+આસ=ઉદાસ

(૨) પહેલાને અંતે સ્પર્શ વ્યંજન, અને બીજાની આદિએ અનુનાસિક વ્યંજન આવે; તો સ્પર્શ વ્યંજનને ઠેકાણે તે વર્ગનો

અનુનાસિક વ્યંજન વિકલ્પે (કરવો હોય તો થાય, અને ન કરવો હોય તો ન થાય) થાય છે; પણ અનુનાસિક વ્યંજન પ્રત્યયનો હોય તો કરવો જ જોઈએ. ઉદા. — ઉહ+મત્ત=ઉન્મત્ત કે ઉહમત્ત; જગત્+નાથ=જગન્નાથ; તત્+મય=તન્મય

(૩) પહેલાંને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો કોઈપણ સ્પર્શ વ્યંજન, અને બીજાની આદિએ અધોષ વ્યંજન આવે; તો તે સ્પર્શ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના પોતાના સ્થાનનો પહેલો વ્યંજન થાય છે. ઉદા. —

સત્+કાર=સત્કાર

જગત્+કર્તા=જગત્કર્તા

સત્+સંગ=સત્સંગ

ઉહ+કમણ્=ઉત્કમણ્

સત્+પુરુષ=સત્પુરુષ

સત્+કર્મ=સત્કર્મ

(૪) જો દંતસ્થાની વ્યંજન પછી તાલુસ્થાની, મુર્ધસ્થાની, કે લ્ વ્યંજન આવે; તો દંતસ્થાની પોતે તેવા જ થઈ જાય. ઉદા. — સત્+ચિત્+આનંદ=સચ્ચિદાનંદ ઉહ+લાસ=ઉલ્લાસ=અત્યંત પ્રેમ ઉહ+જવલ=ઉજ્જવલ (ઉજ્જ્વલ) તત્+લીન=તલ્લીન સત્+જન=સંજન

(૫) ત વર્ગના કોઈ વ્યંજન પછી ‘શ્’ આવે તો ત વર્ગના વ્યંજનને ઠેકાણે ‘ચ્’ ને વિકલ્પે ‘શ્’ નો ‘છ્’ થાય છે, ગુજરાતીમાં તો છકારવાળું રૂપ જ વપરાય છે. ઉદા. — ઉહ+શ્વાસ=ઉચ્શ્વાસ; અધ્+શર=અચ્છર; ઉહ+શિષ્ટ=ઉચ્ચિષ્ટ=એકું

(૬) ત વર્ગના કોઈ વ્યંજન પછી હ્ આવે, તો ત વર્ગના વ્યંજનને ઠેકાણે ‘હ્’ અને હ્ નો ‘ધ્’ થાય છે. ઉદા. — ઉહ+હત=ઉદ્ધત; તદ્+હિત=તદ્ધિત; પદ્+હતિ=પદ્ધતિ

વિસર્ગસંધિ

(૧) સ્ કે વિસર્ગની પૂર્વે ‘અ’ હોય, અને પછીથી ઘોષ વ્યંજન આવે; તો સ્ કે વિસર્ગનો ઉ થઈને પૂર્વેના ‘અ’ની સાથે મળીને ઐ થાય છે. ઉદા. —

તપસ્+વન=તપોવન
પુરસ્+હિત=પુરોહિત
મનસ્+બળ=મનોબળ
મનસ્+રંજક=મનોરંજક
મનસ્+હર=મનોહર
શિરસ્+મણિ=શિરોમણિ

સરસ્+વરે=સરોવર
તમસ્+રૂપ=તમોરૂપ
મનસ્+રથ=મનોરથ
મનસ્+દશા=મનોદશા
યયસ્+ગીત=યયોગીત
શિરસ્+બિંદુ=શિરોબિંદુ

(૨) વિસર્ગની પૂર્વે અ આ સિવાયનો કોઈ સ્વર હોય, અને પછીથી કોઈપણ ધોષાક્ષર આવે; તો વિસર્ગનો રૂ થાય છે.

રૂ ની પછી રૂ આવે, તો એક રૂ ઊડી જાય છે, અને વિસર્ગની પૂર્વનો સ્વર લંબાવવામાં આવે છે. ઉદા—

નિર્ કે નિઃ+અંતર=નિરંતર
નિર્ કે નિઃ+જળ=નિર્જળ
નિર્ કે નિઃ+વાટ=નિર્વાટ
દુઃ+દશા=દુર્દશા

ધનુસ્ કે ધનુઃ+વિદ્યા=ધનુર્વિદ્યા
દુઃ+ધોધન=દુર્યોધન
નિઃ+રસ=નીરસ
નિઃ+રવ=નીરવ

(૩) સ્ કે વિસર્ગની પૂર્વે ઇવર્ણ કે ઉવર્ણ આવ્યો હોય, અને પછીથી ફ, ખ, પ, ક આવે; તો તેનો ષ થાય છે. ઉદા—નિસ્+કપટી=નિષ્કપટી; નિસ્+કલંકી=નિષ્કલંકી=દોષવિનાની; નિસ્+ફલ=નિષ્ફલ; દુસ્+કાળ=દુષ્કાળ (ડકાળ); નિસ્+પાપ=નિષ્પાપ

(૪) વિસર્ગની પછી ચ, છ આવે, તો વિસર્ગનો શ્; અને ત્, થ આવે તો સ્ થાય છે. ઉદા—નિઃ+ચય=નિશ્ચય; નિઃચલ=નિશ્ચલ=અચળ, હાલી ન શકે એવું; નિઃ+ચિત=નિશ્ચિત=નક્કી; નિઃ+ચિન્ત=નિશ્ચિન્ત=ચિન્તા વગરનું, નિઃ+તેજ=નિસ્તેજ

(૫) વિસર્ગની પછી શ્, ષ્, સ્ આવે તો વિસર્ગ કાયમ રહે, અથવા તેને ઠેકાણે અનુક્રમે શ્, ષ્, સ્ થાય છે. ઉદા—ન્યોતિઃ+શાસ્ત્ર=ન્યોતિઃશાસ્ત્ર કે ન્યોતિશાસ્ત્ર; નિઃ+શંક=નિઃશંક કે નિશ્શંક

સમાસ

ભાઈબેન

સેનાપતિ

મહાદેવ

નવરાત્ર

ચતુર્ભુજ

યથાશક્તિ

ઉપરના શબ્દો વાંચતા તરત સમજાશે, કે એ શબ્દો એક કરતાં વધારે શબ્દોના બનેલા છે. આવી રીતે શબ્દો ભેગા કરીને બોલવાથી સરળતા થાય છે. એવા ભેગા શબ્દોને સમાસ કહે છે.

બોલવાની અને અર્થ સમજાવવાની સરળતા અનેક રીતે સધાય છે. એ રીતો ઉપરથી સમાસના પ્રકાર ગણાય છે.

(૧) માઆપ = મા અને આપ

ભાઈબેન = ભાઈ અને બેન

દેવદાનવ = દેવ અને દાનવ (રાક્ષસ)

દિનરાત = દિન (દિવસ) અને રાત

દોરીલોટો = દોરી અને લોટો

સુખદુઃખ = સુખ કે દુઃખ

દશબાર = દશ કે બાર

‘દોરી અને લોટો એમ કહેવાને બદલે ટુંકાણમાં ‘દોરીલોટો’ એમ સરળતાથી બોલાય છે. એક કરતાં વધારે શબ્દોનાં આવાં જોડકાંને દ્વન્દ્વ (બેનું જોડકું) સમાસ કહે છે. સમાસના નામ પરથી સમાસનું લક્ષણ તરત ધ્યાનમાં આવે એવી સરસ ગોઠવણ કરેલી છે.

(૨) નૃપાશ્રિત(નૃપ+આશ્રિત)=રાજાને આશરે ગએલો (દ્વિતીયા તત્પુરુષ)

ગુણરહિત = ગુણ વડે રહિત, ગુણ વગરનું (તૃતીયા તત્પુરુષ)

કીર્તિસ્તંભ = કીર્તિને આધારે સ્તંભ (ચતુર્થી તત્પુરુષ)

સ્થાનબ્રષ્ટ = સ્થાનથી બ્રષ્ટ (પરી ગએલું) (પંચમી તત્પુરુષ)

રાજમહેલ = રાજાનો મહેલ (ષષ્ઠી તત્પુરુષ)

જગજાહેર = જગમાં જાહેર (સપ્તમી તત્પુરુષ)

આ સમાસોમાં પહેલા અને બીજા પદ વચ્ચે વિભક્તિનો સંબંધ છે. આવા સમાસને તત્પુરુષ (તેનો પુરુષ) સમાસ કહે છે.

‘તત્પુરુષ’ શબ્દ પોતે જ તત્પુરુષ સમાસ છે, એ ખુબી ધ્યાનમાં રાખવી.

- (ક) કર્તારિ પ્રયોગ = કર્તામાં પ્રયોગ
કર્મણિ પ્રયોગ = કર્મમાં પ્રયોગ
ભાવેપ્રયોગ = ભાવમાં પ્રયોગ
ઘોડેસવાર = ઘોડા પર સવાર

આ સમાસોમાં વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી હોતો; તેને અલુક્ (અ=નહિ+લુક્=લોપ) તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

- (ઘ) અન્યાય = (અ=નહિ+ન્યાય) ન્યાય નહિ તે; જીલમ
અસત્ય = સાત્યું નહિ તે
અધર્મ = ધર્મ નહિ તે; દુરાચાર; અનીતિ
અનંત = (અન-નહિ+અંત=છેડો) જેનો છેડો નહિ તે-અપાર
અનાર્થ = (અન+આર્થ) આર્થ નહિ તે
અણુબનાવ = (અણુ=નહિ+બનાવ) બનાવ નહિ તે; વિરોધ
અણુસમજી = સમજી નહિ તે; મૂર્ખ
નકામું = (ન=નહિ+કામું) કામ વગરનું

આ સમાસોમાં પૂર્વપદ નકારવાચક અ, અનૂ કે અણુ, અને ન હોય છે, તે નમ્ તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

- (ગ) દિનકર = (દિન=દિવસ+કર=કરનાર) દિવસને કરે તે; સૂર્ય
કુંભકાર = કુંભને કરે તે
હિતકારક = હિતને કરે તે
નિશાચર = (નિશા=રાત+ચર=ચાલનાર) રાત્રે ફરતું તે
રાજનીતિજ્ઞ = (રાજનીતિ+જ્ઞ=જાણનાર) રાજનીતિને જાણનાર તે
દુઃખદ = (દુઃખ+દ=આપનાર) દુઃખને આપે તે
ભૂપાલ=(ભૂ=પૃથ્વી+પાલ=પાળનાર) પૃથ્વીને પાળે તે; રાજા
બુદ્ધિશાળી=બુદ્ધિ વડે શાલી-શોભનાર; સંસ્કૃતમાં શાલ ધાતુનો અર્થ શોભવું થાય છે.

આવા તત્પુરુષ સમાસમાં પૂર્વપદ ઘણું કરીને બીજી વિભક્તિમાં, અને ઉત્તરપદ ધાતુ પરથી બનેલા લાગ હોય છે; તે ઉપપદ સમાસ કહેવાય છે.

- (ઘ) મહાસાગર = મોટો સાગર
 મહાપુરુષ = મોટો પુરુષ
 ભવકૂપ = સંસાર રૂપી કુવો
 કમળનયન = કમળ જેવાં નયન
 સુકીર્તિ = સારી કીર્તિ
 કુકર્મ = નહારાં કામ

ઉપર જોઈ ગયા કે તત્પુરુષ (તેનો પુરુષ) એ તત્પુરુષ સમાસ છે. હવે 'તત્પુરુષ'નો બીજો અર્થ પણ થાય, 'તે પુરુષ'. અર્થાત્ પહેલું પદ વિશેષણ અને બીજું પદ વિશેષ્ય હોય એવા સમાસને પણ તત્પુરુષ કહેવાય; પણ એનું ખાસ નામ પાડેલું છે—કર્મધારય. એટલે કે કર્મધારય સમાસ એ તત્પુરુષ સમાસનો પેટા ભાગ છે.

કર્મ=ક્રિયા, અને ધારય=ધારણ કરનાર કે સંબંધ રાખનાર; એટલે એક જ ક્રિયા સાથે જે સમાસમાં પડેનો સંબંધ હોય છે, અર્થાત્ એક જ વિભક્તિમાં પડે આવે છે, તેને કર્મધારય સમાસ કહે છે.

- (ઙ) ત્રિભુવન = ત્રણ ભુવનનો સમૂહ
 પંચમહાલ = પાંચ મહાલનો સમૂહ
 પંચવટી = પાંચ વડનો સમૂહ
 અઠવાડીઈ = આઠ વારનો સમૂહ
 નવરાત્ર = નવ રાત્રિનો સમૂહ (આસો સુદિ ૧-૯)

પહેલું પદ વિશેષણ અને બીજું વિશેષ્ય હોય (મહાસાગર= મોટો સાગર), તો તે સમાસને કર્મધારય ગણ્યો. હવે પહેલું પદ ગમે તેવું વિશેષણ નહિ, પણ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય તો તેને દ્વિગુ સમાસ કહેવો. અર્થાત્, દ્વિગુ સમાસ કર્મધારયનો પેટા ભાગ છે.

દ્વિગુ સમાસમાં પહેલું પદ દ્વિ સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. દ્વિગુ સમાસમાં આખા સમાસના અર્થમાં સમુહ

કે સમુદાયનો અર્થ રહેલો છે. (પંચવટી-જુદી જુદી જગાએ પાંચ વડ હોય તો તે પંચવટી કહેવાય નહિ, પણ એક જ જગાએ પાંચ વડનો સમુદાય આવેલો હોય તો તે જગાને પંચવટી કહી શકાય.)

(૩) ચતુર્ભુજ = ચતુર્ (ચાર) છે ભુજ (હાથ) જેમના; વિષ્ણુ.

દશમુખ = દશ છે મુખ જેનાં; રાવણ.

એકદળ = એક છે દળ જેનું એવી (વનસ્પતિ).

ચન્દ્રમુખી = ચન્દ્ર જેવું (રૂપાળું) છે મુખ જેનું એવી (સ્ત્રી).

પીતાંબર = પીત (પીળું) છે અંબર (વસ્ત્ર) જેમનું; શ્રીકૃષ્ણ.

પહેલું પદ વિશેષણ, બીજું પદ વિશેષ્ય, અને આખો સમાસ વિશેષણ-એવા સમાસને બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે.

બહુવ્રીહિ=બહુ છે વ્રીહિ (ડાંગર) જેની પાસે એવો (પુરુષ). આ રીતે 'બહુવ્રીહિ' પદ પણ અર્થસૂચક છે. કેમકે એ પોતે જ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

મહાબાહુ=(૧) મોટો હાથ-(૨) મોટા હાથવાળો (રાજા);

પીતાંબર=(૧) પીળું વસ્ત્ર-(૨) પીળા વસ્ત્રવાળા (શ્રીકૃષ્ણ);

આ ભેદ સમજવાની જરૂર છે, મોટો હાથ એટલો જ અર્થ હોય તો 'મહાબાહુ' કર્મધારય સમાસ છે, પણ મોટા હાથવાળો (રાજા) એ અર્થ લઈએ તો તે જ સમાસ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય.

અકર્મક } (ક્રિયાપદ) — આ સમાસ પણ
સકર્મક }

(૪) યથાશક્તિ = શક્તિ પ્રમાણે

યથાવિધિ = વિધિ પ્રમાણે

પ્રતિવર્ષ = દર વરસે

પ્રતિદિન = દરરોજ

આવા સમાસમાં પહેલું પદ અવ્યય હોય છે, અને આખો સમાસ અવ્યય તરીકે જ વપરાય છે, એને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે.

જે પદ અવ્યય નહોતાં (શક્તિ, વિધિ, વર્ષ, દિન) તે પણ અવ્યય જેવાં જ બની ગયાં, અર્થાત આખા સમાસને વિલક્ષિતા પ્રત્યય લાગતા નથી, તેથી સમાસનું નામ અવ્યયીભાવ પડ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે મુખ્ય સમાસ ચાર પ્રકારના છે: (૧) કન્દ, (૨) તત્પુરુષ, (૩) બહુવ્રીહિ, (૪) અવ્યયીભાવ. તે ઉપરાંત આવા સમાસો પણ નજરે પડે છે:—

દહીવડાં = દહીમાં આથેલ વડાં

કદપવૃક્ષ = કદપ (ધચ્છા) પૂરનારું વૃક્ષ

કામધેનુ = કામ (ધચ્છા) પૂરનારી સ્વર્ગની ગાય

શિલાલેખ = શિલા પર કેતરેલ લેખ

વચલા પદ્મો અધ્યાહાર હોય છે, માટે આવા સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે.

ફરસી સમાસ

કન્દ સમાસ—આખોહવા (ફા. આખ=પાણી+ચ=અને-ચ નો ઉ થઈ સંધિ થઈ+હવા); જનમાલ

વળીતત્પુરુષ સમાસ—

આખાદ (સ્થાન)—હૈદરાખાદ (હૈદર+આખાદ)=હૈદરનું સ્થાન; શાહજહાનાખાદ, અહમદાખાદ

ખાન (કેકાણું)—કેદખાનું (કેદનું ખાનું), કારખાનું, તોપ-ખાનું, દવાખાનું

દાન (સ્થાન)—અત્તરદાન (ગુજરાતીમાં અત્તરદાની), કલમ-દાન, ચાદાની, મચ્છરદાની, રેતદાની

દુરસ્તી (સારી સ્થિતિ)—તંદુરસ્તી (તનની દુરસ્તી)

નામા (લખાણ)—કરારનામું, તહનામું, જાહેરનામું, વસિયતનામું

સ્તાન (સ્થાન)—અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, હિંદુસ્તાન

જાદા (સં. જાત-પુત્ર)—શાહજાદો (શાહનો જાદો)

ઉપપદ સમાસ—

અંદાજ (ફેંકનાર)—ગોલંદાજ (ગોળો ફેંકનાર), તીરંદાજ

કશ (ખેંચનાર)—ખારકશ (ભાર ખેંચનાર, વહાણ); તારકશ

કુન (કરનાર)—કારકુન

ખોર (ખાનાર)—હરામખોર, હલાલખોર, ઈર્ષાખોર

ગર-ગાર (સં. કાર-કરનાર)—સોદાગર (સૌદા=વેપાર),
કારીગર, જદુગર, તવંગર; ખિદમતગાર (ખિદમત=ચાકરી), યુનેગાર,
રોજગાર, મદદગાર, માહિતગાર

ગીર (જીતનાર)—જહાંગીર (જહાન=દુનિયા), આલમગીર
(આલમ=દુનિયા)

દાન (જાણનાર)—કદરદાન

દાર (રાખનાર)—આખરદાર, ચોખદાર, જમીનદાર, નેકનામદાર
(નેક=ખર), ફેજદાર, બપકાદાર, મામલતદાર, રોનકદાર, વફાદાર,
અમલદાર, ખુશખોદાર, ચોકીદાર, જમાદાર, છડીદાર, દુકાનદાર, દેણદાર,
નકશીદાર, પહેલદાર, પૈસાદાર, લેણદાર, વજનદાર, સરદાર, સિરસ્તેદાર

ખંદ (ખાંધનાર)—નાળખંદ, કમરખંદ, હથિયારખંદ, જથાખંધ,
જોસખંધ, ઝપાટાખંધ, નજરખંધી

ખાજ (ખેલનાર)—કસરતખાજ, કુસ્તીખાજ, દગાખાજ, નજર-
ખાજ, હિંમતખાજ, અક્કલખાજ

ખાન (કરનાર)—ખાગખાન=માળી, મહેરખાન, મીજખાન,
દરખાન (દર=દરવાજો+ખાન)=દરવાજો ખેસનાર સિપાઇ, દરવાજી, દારપાલ

ખીન (જોનાર)—દૂરખીન

માલ (ધસનાર)—રમાલ=(ર-માં લૂછવાનો કડકો)

કર્મધારય સમાસ—

કમ (ઓછું, ખરાબ)—કમજોર, કમસમજ, કમનસીબ, કમકુવ્વત

ખુશ (સાદું)—ખુશખબર; ખુશનુમા=ખુશ લગાડે તેવું, સુંદર;
ખુશખો=સારીવાસ; ખુશમદ=ખુશ+આમદ=પ્રાપ્તિ-હાજીરા, કાલાવાલા;
ખુશાલ (ખુશ હાલ)=સુખી, તંદુરસ્તી, આનંદમાં હોય તે; ખુશમિજબજ

ખદ (ખરાબ)—ખદદાનત (ખદ+અ. દિયાનત=દિલ, ન્યાય-
શુદ્ધિ)=ખરાબ દિલ, હરામદાનત; ખદનજર; ખદફેલ (ખદ+અ. ફૂલ=

કામ, હોંગ) = ખરાબ કામ, દુરાચરણ; બદશિકલ; બદસૂરત; બદ-
હજમ = અજીર્ણ; બદનામ

બહુગ્રીહિ સમાસ—

કમ (ઓછું) — કમબખત (કમ = ઓછું + બખત = નસીબ) = ઓછું
છે નસીબ જેનું તે, લાગ્યહીન; કમજોર; કમનજર

બે (નહિ) — બેહદ = નથી હદ જેની એવું, અતિશય; બેકાળજી;
બેકદર; બેનમૂન = નથી નમૂનો જેનો, ઘણુંજ સુંદર; બેસૂર

ખૂબ (સારી) — ખૂબસૂરત = સારી છે શિકલ જેની એવો

બદ (ખરાબ) — બદમાશ (બદ + મઆશ = વર્તન) = ખરાબ છે
વર્તન જેનું તે

અવ્યયીલાવ સમાસ—

બે (નહિ) — બેસુતમ (સિતમ = જીલમ) = ઘણુંજ; બેસમજ

બિલા (નહિ) — બેલાશક

હર (દર) — હરરોજ

સ્વરનાં ગુણ તથા વૃદ્ધિ રૂપ

સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલાક પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દના અન્ત્ય તથા
ઉપાન્ત્ય સ્વરમાં જે વિકાર (ફેરફાર) થાય છે, તેને સ્વરનાં ગુણ
તથા વૃદ્ધિરૂપ કહે છે.

મૂળસ્વર	ગુણરૂપ	વૃદ્ધિરૂપ
અ	...	આ
ઇ, ઈ	એ	ઐ
ઉ, ઊ	ઐ	ઔ
ઋ, ૠ	અર્	આર્

ઉદાહરણ — લિખ્ + અ = લેખ, લુભ્ + અ = લોભ, મૃ + અન = મરણ;
દવ + અ = દાવ, અદિતિ + ય = આદિત્ય, ધર્મ + ઇક = ધાર્મિક; વિષ્ણુ + અ =
વૈષ્ણવ, દિતિ + ય = દૈત્ય, પુરાણ + ઇક = પૌરાણિક, કૃ + ય = કાર્ય.

‘લિખ્’ માં આદિઅક્ષર લિ (લૂમ્) માં ‘ષ’ ને ‘અ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘ષ’ નો ગુણ ‘એ’ થયો છે. ‘લુખ્’ માં ‘ઉ’ નો ગુણ ‘ઐ’ થયો છે. ‘મૃ’ માં અન્ત્ય સ્વર ‘ઋ’ નો ગુણ ‘આર્’ થયો છે.

દવ, અદિતિ અને ધર્મમાં ‘અ’ ની વૃદ્ધિ ‘આ’ થઈ છે; વિષ્ણુ અને દિતિમાં ‘ષ’ ની વૃદ્ધિ ‘ઐ’ થઈ છે, પુરાણમાં ‘ઉ’ ની વૃદ્ધિ ‘ઐ’ થઈ છે, અને કૃમાં અન્ત્ય સ્વર ‘ઋ’ ની વૃદ્ધિ ‘આર્’ થઈ છે.

તદ્ધિત પ્રત્યય

પ્રત્યય:—જે અક્ષર અથવા અક્ષરો ધાતુ અથવા શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે તેને પ્રત્યય કહે છે. છૂટા પ્રત્યયમાં કાંઈ અર્થ હોતો નથી.

પ્રત્યયની બે જાત છે. ૧. કૃત પ્રત્યય, ૨. તદ્ધિત પ્રત્યય.

કૃત પ્રત્યય:—જે પ્રત્યય ધાતુને છેડે આવીને નામ, વિશેષણાદિક ઉત્પન્ન કરે છે, તેને કૃત પ્રત્યય કહે છે. જેમ, મૃ મરવું+અન ક્રિયાવાચક પ્રત્યય=મરણ=મરવાની ક્રિયા, મરવું તે.

તદ્ધિત પ્રત્યય:—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ કે અવ્યયને જે પ્રત્યય લાગે છે તે પ્રત્યયને તદ્ધિત પ્રત્યય કહે છે. જેમ, વર્ષ+ઇક—તેને લગનું=વાર્ષિક વર્ષને લગનું.

સંસ્કૃત તદ્ધિત પ્રત્યય

૧. ભાવવાચક—‘પણ્’ ના અર્થમાં

નીચેના તદ્ધિત પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે વિશેષણને લાગી ભાવવાચક નામ બને છે.

૧. તા-અનુકૂળતા=અનુકૂળપણું, અરાજકતા, અહંતા=અહંકારપણું, આરાધીનતા (આરા+અધીન+તા, આર્દ્રતા=લિનાશ, આવશ્યકતા, એકતા, અમલતા=નિર્મળતા, એકાગ્રતા, પ્રામાણિકતા,

મમતા, વિક્રાંતા, સહનશીલતા, દ્રાવ્યતા, નવીનતા, સત્તા, દૃઢતા, મિત્રતા

૨. ત્વ—ગુરુત્વ, જડત્વ, દાસત્વ, મહત્વ, વૃદ્ધત્વ, સતીત્વ, અ-
મરત્વ, અસ્તિત્વ, કવિત્વ, તત્ત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન, મિતભાષિત્વ=ચોડું-કામજોગું
બોલવું તે, વકતૃત્વ, સત્યવકતૃત્વ=સાચું બોલવાનો ગુણ; સત્ત્વ; સત્ત્વ-
ગુણ=જ્ઞાન, નિર્મળચિત્ત, ને શાંતિ. સત્યત્વ

૩. ચ—આરોગ્ય (‘અરોગ’ પરથી)=નથી રોગ જેને, તંદુ-
રસ્તી; ઐશ્વર્ય (‘ઈશ્વર’ પરથી), કાવ્ય (‘કવિ.’ પરથી), કૌસલ્ય
(‘કુશલ’ પરથી), ગાંભીર્ય (‘ગંભીર’ પરથી)=ગંભીરાર્થ, ચાંચલ્ય
(‘ચાંચલ’ પરથી), દારિદ્ર્ય (‘દરિદ્ર’ પરથી), માધુર્ય (‘મધુર’
પરથી)=મિઠાશ, યૌવરાજ્ય (‘યુવરાજ’ પરથી)=ગાદી વારસની પદવી,
લાવણ્ય (‘લવણ’ પરથી)=ખૂબ સૂરતી, વાત્સલ્ય (‘વત્સલ’ પરથી)
=પ્રેમ, સૌર્ય (‘શર’ પરથી), સામર્થ્ય (‘સમર્થ’ પરથી), સૌજન્ય
(‘સુજન’ પરથી), સૌંદર્ય (‘સુંદર’ પરથી), ઐક્ય (‘એક’ પરથી)
=એકતા, એકભાવ; ઔદાર્ય (‘ઉદાર’ પરથી), ચારિત્ર્ય (‘ચરિત્ર’
પરથી), ધૈર્ય (‘ધીરજ’)-(‘ધીર’ પરથી), પ્રાણ્ય (‘પ્રણલ’ પરથી)

આ શબ્દોમાં ‘ય’ પ્રત્યય લાગતાં અન્ત્ય સ્વરનો લોપ, અને
આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪. અ ગૌરવ (‘ગુરુ’ પરથી)=મોટાર્થ, લાઘવ (‘લઘુ’
પરથી)=ચતુરાર્થ. હસ્તલાઘવ=હાથચાલાકી. યૌવન (‘યુવન’ પરથી)=
જુવાની. મૌન (‘મુનિ’ પરથી), શૌચ (‘શુચિ’ પરથી)

જેને પ્રત્યય લાગે છે, તે તે પ્રત્યયના સંબંધમાં ‘પ્રકૃતિ’ કહે-
વાય છે. પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ રાખનાર પ્રત્યયો ‘સંબંધદર્શક પ્રત્યય’
કહેવાય છે. સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. જેમકે—

૨. સ્વામિત્વવાચક—‘વાળો’ના અર્થમાં

૧. મત્ત-માન (પ્ર. એ. વ.) ગતિમાન, નીતિમાન, લક્ષિતમાન
શક્તિમાન, બુદ્ધિમાન, સંપત્તિમાન, હનુમાન

શબ્દને અંતે કે ઉપાંતે (છેડાની પાછલો લાગલો) ‘અ’ કે
‘આ’ હોય, તો મત્ત નું વત્ત થાય છે.

ચત્-વાન્ (પ્ર. એ. વ.)-ગુણવત્, ભગવત્; કુળવાન્, ગુણવાન્, ધનવાન્, ખલવાન્, ભગવાન્, ક્ષમાવાન્, ધૈર્યવાન્, મૂલ્યવાન્, 'લક્ષ્મી' પરથી 'લક્ષ્મીવાન્' થાય છે.

૨. ઇન્-ઈ (પ્ર. એ. વ.)-અભિમાની (અભિમાન+ઈન્ ' નો ઈ), અવિનયી, ઉપયોગી, કાળજાની, ક્રોધી, ગુણુકારી, ગુણી, સહગુણી, જ્વાળામુખી, તત્ત્વજ્ઞાની, દુઃખી, દુરાચારી, દ્વયર્થી (એ અર્થવાળું), ધની (ધણી), ન્યાયી, પક્ષી (પંખી), પરદેશી, પરા-પકારી, પ્રતાપી, પ્રવાસી, પ્રાણી, માની, મિતાહારી=માપેલું ખાવાવાળો, મિત્રાચારી, યોગી (જોગી), રોગી, લોભી, વનવાસી, વિજયી, વિદેશી, વિદ્યાર્થી, વિનોદી, વિવેકી, સંબંધી, સુખી, સ્નેહી, સ્વાશ્રયી, અધિકારી; ઉદ્યોગી; કુટુંબી; જ્ઞાની; વાસી, સ્વર્ગવાસી; વૈરી, શાસ્ત્રી, સંન્યાસી

૩. ચિન્-ચી (પ્ર. એ. વ.)-તેજસ્વી (તેજસ્+ચિન્), તપસ્વી, મનસ્વી, યશસ્વી

૪. આલ-આલુ—રસાલ (રસ+આલ), દયાલ; કૃપાલુ (કૃપા +આલુ), છિદ્રાલુ, દયાલુ, માયાલુ

૩. 'અભ્યાસ કરનાર કે જાણનાર' ના અર્થમાં

૧. અ—વ્યાકરણ ('વ્યાકરણ' પરથી)=વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનાર કે જાણનાર

૨. ઇક—ઐતિહાસિક ('ઇતિહાસ' પરથી), પૌરાણિક (પુરાણી)-('પુરાણ' પરથી), વૈદિક (વેદિયો)-('વેદ' પરથી)

૪. 'ત્યાં (પ્રકૃતિમાં) થએલું' ના અર્થમાં

૧. ય—કંઠ્ય (કંઠમાંથી બોલાતા), તાલવ્ય (તાળવાથી બોલાતા), મૂર્ધન્ય (મૂર્ધન-મૂર્ધા (તાળવું અને દાંતની વચ્ચેનો ભાગ) થી બોલાતા), દંત્ય (દાંતથી બોલાતા), ઓષ્ય (ઓઠથી બોલાતા), અન્ત્ય (અંત-છેડાવાળો, છેડા ઉપરનો), આલ્ય (આદિ-પહેલાં-આવેલું, પહેલું), બાલ્ય (બહિસ્-બહારનું, પરદેશી), પ્રાપ્ય (પ્રાપ્ત-પૂર્વ દિશામાં થએલું), ઉદીપ્ય (ઉદ્ય-ઉત્તરમાં થએલું, ઉત્તરનું)

૨. ત્ય—પાશ્ચાત્ય (પશ્ચાત્-પશ્ચિમનું), પૌરત્ય (પુરસ્-પૂર્વનું),

દક્ષિણાત્મ (દક્ષિણા-દક્ષિણને લગતું)

૨. મ—આદિમ (પહેલાં આવેલું, પહેલું), મધ્યમ (મધ્યમાં રહેલું), અંતિમ (અંતે રહેલું, છેડાનું)

૫. ‘તેને (પ્રકૃતિને) લગતું-તેના સંબંધી’ એ અર્થમાં

૧. ફક્—ઔદ્યોગિક (‘ઉદ્યોગ’ પરથી)=ઉદ્યોગને લગતું, કાષ્ઠપાનિક (‘કલ્પના’ પરથી)=કલ્પિત, નૈતિક (‘નીતિ’ પરથી)=નીતિ વિષયનું, પારમાર્થિક (‘પરમાર્થ’ પરથી)=પારકાનું બહું, પ્રાથમિક (‘પ્રથમ’ પરથી), પ્રામાણિક (‘પ્રમાણ’ પરથી), ભાવિક (‘ભાવ’ પરથી), માસિક (‘માસ’ પરથી), યાંત્રિક (‘યંત્ર’ પરથી), રાસાયણિક (‘રસાયણ’ પરથી), વાસ્તવિક (‘વસ્તુ’ પરથી), વ્યાવહારિક (વહેવારિયો)-(‘વ્યવહાર’ પરથી), શારીરિક (‘શરીર’ પરથી)=શરીર સંબંધી, સાત્ત્વિક (‘સત્ત્વ’ પરથી), સાત્ત્વિકવૃત્તિ=જ્ઞાન, શાન્તિ, ને સદ્ગુણોના સ્વભાવ; સાહસિક (‘સાહસ’ પરથી), સ્થાનિક (‘સ્થાન’ પરથી), સ્વાભાવિક (‘સ્વભાવ’ પરથી), ધનિક (‘ધન’ પરથી), રસિક (‘રસ’ પરથી), ક્ષણિક (‘ક્ષણ’ પરથી)=ક્ષણવાર પહોંચે તેવું, ક્ષણમાં નાશ પામે તેવું; પથિક (પથિન=માર્ગ+ક)

આકસ્મિક (‘અકસ્માત’ પરથી)=અકસ્માતથી ઉત્પન્ન થએલું, અધુનિક (‘અધુના’ પરથી), આર્થિક (‘અર્થ’ પરથી)=પૈસા સંબંધી, આધ્યાત્મિક (‘અધ્યાત્મન’=આત્મા પરથી), ઐહિક (‘ઇહ’=અહિં, આ લોક પરથી), તાત્કાલિક (‘તત્કાલ’ પરથી), તાત્કાલિક (‘તત્કાલ’ પરથી), દૈનિક (‘દિન’ પરથી), ધાર્મિક (‘ધર્મ’ પરથી), નાગરિક (‘નગર’ પરથી), પ્રાકૃતિક (‘પ્રકૃતિ’ પરથી), માનસિક (‘મનસ્’ પરથી)=મનને લગતું, માર્મિક (‘મર્મન’=મર્મ પરથી), મંડલિક (‘મંડળ’ પરથી)=મંડળી ભરતો રાજા, વાર્ષિક (‘વર્ષ’ પરથી), સામાજિક (‘સમાજ’ પરથી)=જન-મંડળને લગતું, વૈજ્ઞાનિક (‘વિજ્ઞાન’ પરથી)=વિજ્ઞાન-પદાર્થ વિજ્ઞાનના વિષયમાં પ્રવીણ પુરુષ, સાંકેતિક (‘સંકેત’ પરથી), સૈનિક

(' સેના ' પરથી)

આ શબ્દોમાં ફક્ત પ્રત્યય લાગતાં અન્ય સ્વર લોપાયો છે, ને આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે. ' ધનિક ', ' રસિક ', ' ક્ષણિક ', ને ' પથિક ' શબ્દોમાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી. ' પથિક ' માં ક પ્રત્યય છે.

૨. ઈય—દેશીય (' દેશ ' પરથી) = દેશમાં ઉત્પન્ન થએલું, ભારતવર્ષીય (' ભારતવર્ષ ' પરથી), શાસ્ત્રીય (' શાસ્ત્ર ' પરથી), પ્રજાકીય (' પ્રજા ' + કીય સંબંધદર્શક પ્રત્યય) = પ્રજાની; એના જેવા શબ્દો:—સ્વકીય, પરકીય, રાજકીય

૩. ઝ—દૈવ (' દેવ ' પરથી) + ઈશ્વરી, દૈવી = દેવતાઈ; પાર્થિવ (' પૃથિવી ' પરથી) = પૃથ્વીનો; પ્રાકૃત (' પ્રકૃતિ ' પરથી); ભૌમ (' ભૂમિ ' પરથી) = પૃથ્વીનું, પૃથ્વીને લગતું; મંગળપ્રહ; વૈષ્ણવ (' વિષ્ણુ ' પરથી) = વિષ્ણુને માનનારા; ચિત્ર (' ચિત્રા ' પરથી) = ચિત્રા નક્ષત્રવાળો મહીનો; જન (' જન ' પરથી) = જનને માનનારા, નાગર (' નગર ' પરથી), બૌદ્ધ (' બુદ્ધ ' પરથી), વાલ્મીક (' વલ્મીક ' પરથી), શૈવ (' શિવ ' પરથી), આસુરી (આસુર (' અસુર ' પરથી) + ઈ ના. જ્ઞ. પ્ર.) = રાક્ષસી, ઐશ્વરી (ઐશ્વર (' ઈશ્વર ' પરથી) + ઈ ના. જ્ઞ. પ્ર.) = દૈવી, દેવતાઈ; માનુષી (માનુષ (' મનુષ્ય ' પરથી) + ઈ ના. જ્ઞ. પ્ર.) = મનુષ્યનું; મૈત્રી (મૈત્ર (' મિત્ર ' પરથી) + ઈ ના. જ્ઞ. પ્ર.) = મિત્રાચારી; શૈલી (શૈલ (' શીલ ' = સ્વભાવ પરથી) + ઈ ના. જ્ઞ. પ્ર.) = ખોલવા લખવાની ઢાળ

૪. ય—અર્ધ (' અર્ધ ' પરથી) = પૂજનું, પાદ (' પાદ ' પરથી) = પગનું આ, જળ વગેરે; આતિથ્ય (' અતિથિ ' પરથી) = અભ્યાગત સેવા, દિવ્ય (' દિવ ' પરથી) = સ્વર્ગનું, વાયવ્ય (' વાયુ ' પરથી), વૈદ્ય (વૈદ) = (' વેદ ' પરથી) = આયુર્વેદને લગતું—દવાને લગતું, વૈશ્ય (' વિશ્ ' પરથી)

૬. અપત્ય (અપત્ય = છોકરું) વાચક

આ પ્રત્યય પ્રકૃતિ સાથે વિશેષ સંબંધ દેખાડે છે, એટલે ' તે ' પરથી ઉત્પન્ન થએલું દર્શાવે છે.

૧. અ—કૌરવ (' કુરુ ' પરથી) = કુરુરાજના વંશજ, દ્રૌપદી (દ્રુપદ ' પરથી) છેડે નારીજાતિનો ફ પ્રત્યય લાગ્યો છે = દ્રુપદની પુત્રી, પાંડવ

(‘પાંડુ’પરથી), પાર્વતી (‘પર્વત’-હિમાલય-પરથી+ઈ ના. જા. પ્ર.)
પૌત્ર (‘પુત્ર’પરથી), માનવ (‘મનુ’પરથી), રાવણ (રવણનો પુત્ર),
દાનવ (‘દનુ’પરથી), વૈદરભી (‘વિદર્ભ’પરથી)

૨. **હ-સૌમિત્રિ** (‘સુમિત્રા’પરથી)-સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ

૩. **ય, ઈય, ઠય**—દૈત્ય (‘દિતિ’ના વંશજ), મનુષ્ય (માણસ)—
(‘મનુ’નો વંશજ), શૈબ્યા (શિબિના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી તારા-
મતી રાણી); ભાત્રીય કે ભાતૃવ્ય (ભાતૃ-ભાઈનો પુત્ર, ભત્રીજો).

૪. **યય**—ભાગિનેય (ભગિની-બેનનો પુત્ર, ભાણેજ)

૭. વિકારવાચક

મય—ખેલું, ભરેલું-મૃ-મય, મૃણ્મય (મૃદ-માટીનું બનાવેલું),
સુવર્ણમય, હિમમય, વિષમય

ય—ગવ્ય(પંચગવ્ય—દૂધ, દહિં, ઘી, મૂત્ર, છાણ; ‘ગો’ને ય
પ્રત્યય લાગતાં ‘ઓ’ નો અવ્ થાય છે.)

૮. ઉત્કર્ષવાચક

સંસ્કૃતમાં મુકાબલો કરવા માટે તર ને તમ કે ઈયસ્ ને ઇષ્ટ
પ્રત્યયો વપરાય છે. તર ને ઈયસ્ પ્રત્યયો એક વસ્તુ ખીજીથી ગુણમાં
અધિક છે એમ બતાવે છે, અને તમ ને ઇષ્ટ પ્રત્યયો ગુણમાં તે વસ્તુ
સર્વોપરિ છે એમ બતાવે છે. ઉદાહરણ—

તર-તમ—લઘુતર (એમાંથી વધારે હલકું), લઘુતમ (સર્વમાં
વધારે હલકું); ગુરુતર-ગુરુતમ; ઉત્તર-ઉત્તમ, બલવત્તર-બલવત્તમ,
ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ

ઈયસ્-ઈષ્ટ—શ્રેયસ્-શ્રેષ્ઠ, ગર્વિષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ, ધર્મિષ્ઠ (ધર્મિન+ષ્ઠ),
શૌગિષ્ઠ (શૌગિન+ષ્ઠ), વરિષ્ઠ (વર+ષ્ઠ)=મોટામાં મોટી, સ્વાદિષ્ઠ

ગુજરાતી ભાષામાં મુકાબલો કરવા માટે ‘કરતાં’ અને ‘થી’
વપરાય છે. જેમકે, આ છોકરો નાનો છે, પેલો તેના કરતાં વધારે
નાનો છે, અને તે સૌ કરતાં વધારે નાનો છે; આ ધર ઊંચું છે,
પેલું તેથી વધારે ઊંચું છે, અને તે સૌથી વધારે ઊંચું છે.

૯. લઘુતાવાચક

ક—આલક (છોકરું), બાલિકા (નારીજાતિમાં ક ને બદલે
હકા પ્રત્યય થાય છે); દીપક (દીવડો), વૃક્ષક (વરખડી—નાનું ઝાડ)
ક પ્રત્યય સ્વાર્થવાચકને વાતસલ્યવાચક પણ છે:—પુત્રક (પુત્ર),
લિશ્તુક (લિશ્તુ); પુત્રક (પ્રિયપુત્ર)

૧૦. સમુદાયવાચક

ક—પંચક (પાંચ દિવસનો સમુદાય), દશક, શતક (સૈકું), અષ્ટક

૧૧. સ્વાર્થવાચક

આ પ્રત્યયથી પ્રકૃતિના અર્થમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી.

અ—બાંધવ (બંધુ)

ક—લિશ્તુક (લિશ્તુ), પુત્રક (પુત્ર)

તા—દેવતા (દેવ)

૧૨. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય બનાવનાર

વત્ પેઠે દંડવત્ (લાકડીની પેઠે), માતૃવત્, શાસ્ત્રવત્

૧૩. સર્વનામ પરથી ક્રિ. વિ. અવ્યય બનાવનાર

ત્ર ઠેકાણે—સર્વત્ર=સર્વ ઠેકાણે, અત્ર, એકત્ર, તત્ર, અન્યત્ર

દા વખતે—સર્વદા=સર્વ વખતે, કદા, તદા

થા રીતે—સર્વથા=સર્વ પ્રકારે, તથા, યથા, અન્યથા

ધા રીતે—બહુધા=બહુ રીતે, અષ્ટધા, નવધા, સહસ્રધા, લક્ષધા

૧૪. અવ્યય પરથી વિશેષણ બનાવનાર

તન-પુરાતન (પુરા=પહેલાં+તન)=પહેલાંનું, જુનું. સનાતન (સના=
નિત્ય, હમેશા)=હમેશાનું)

ઈન-પ્રાચીન (પ્રાચ્=પૂર્વનું+ઈન)=જુનું, પુરાણું; અર્વાચીન (અર્વાચ્
=હાલનું+ઈન)=હાલનું, નવું; અધીન (આધીન)-(અધિ+ઈન)

કટ-ઉત્કટ=ઉન્મત્ત, મદોત્કટ (મદ+ઉત્કટ)=મદથી ઉન્મત્ત;
નિકટ=પાસે, નજદીક; પ્રકટ (પ્રગટ)=ખુલ્લું, સ્પષ્ટ; વિકટ=અલગ,
બચકર, મોડું, અપ્રસિદ્ધ, કૂર; સંકટ=સાંકડું, તંગ; દુઃખ

૧૫. નરજાતિ પરથી નારીજાતિ બનાવનાર

૧. ફૈ-ગુણવત્-ગુણવતી, ભૂષણવત્-ભૂષણવતી, મૂર્તિમત્-મૂર્તિ-મતી, રૂપવત્-રૂપવતી, સાધુ-સાધ્વી, તાપસ-તાપસી, તરુણ-તરુણી, કામિન્-કામિની, માનિન્ માનિની, મોહિન્-મોહિની, કિન્નર-કિન્નરી

૨. આ—સુત-સુતા

૩. આની—ઘંદ્ર-ઘંદ્રાણી, ભવ-ભવાની

ગુજરાતી તદ્દિત પ્રત્યય

૧. ભાવવાચક નામ બનાવનાર

નીચેના પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

૧. આઈ—અદેખાઈ (અદેખું+આઈ)=અદેખાપણું, ઊંચાઈ, ખંધાઈ, ગરીબાઈ, ચતુરાઈ, ચોકખાઈ, ચોકસાઈ, તોછડાઈ, નખ-ળાઈ, નમનતાઈ, નવાઈ, જુરાઈ, ભઠ્ઠાઈ, મૂખાઈ, મોટાઈ

૨. આણુ—ઊંડાણુ (ઊંડું+આણુ), નીચાણુ, પોલાણુ, ભંગાણુ, લંબાણુ

૩. આશ—કચાશ (કાચું+આશ), કડવાશ, ખટાશ, ચિકાશ, નરમાશ, નવરાશ, પિળાશ, જુરાશ, મિઠાશ, રતાશ, લિલાશ

૪. ઈ—ઉદાસી, ખરાબી, સપાટી, ચોરી, દલાલી, નાદાની

૫. ક—કંડક (કંડું+ક), ટાઢક

૬. પ-પો—કાળપ (કાળું+પ), છોટપ, ભોળપ, મોટપ; અંધાપો, ઘરડાપો, બળાપો, રંડાપો

૭. પણુ-પણું—ગાંડપણ (ગાંડું+પણુ), નાનપણ, બચપણ, બાળપણ, મોટપણ, ઘડપણ, ડહાપણ, ભઠ્ઠપણ, શાણપણ; અદેખા-પણું, ઉદારપણું, ટેકીપણું, પ્રામાણિકપણું, હિચકારાપણું

૮. મ—મોટમ, નાનમ

૯. વટ (સં. વૃત્તિ), આટ, આટો, આટી, આટી—વહીવટ (વહી=ચોપડો+વટ)=કારભાર, નાણાવટ, ઘરવટ, ગ્રીણવટ,

શાહવટ, સાચવટ; દેશવટો, ભોગવટો; બહારવટું; ખારાટ, ગરમાટ, ગરખડાટ; ગપાટો, છુમાટો, ગરમાટો; રંગાટી, હથોટી

૨. સ્વામિત્વવાચક-‘વાળો’ ના અર્થમાં

૧. મન્ત (સં. મત્)—કીર્તિમન્ત, ધીમન્ત, બુદ્ધિમન્ત, શક્તિમન્ત, શ્રીમન્ત

૨. વન્ત (સં. વત્)—આશાવન્ત, ગુણવન્ત, જ્યવન્ત, તનવન્ત, તાલેવન્ત, દયાવન્ત, ધનવન્ત, બળવન્ત, ભગવન્ત, વિચારવન્ત; ગર્ભવન્તી, પુણ્યવન્તી, માનવન્તી, રૂપવન્તી

૩. માન (સં. માન)—કાન્તિમાન, નીતિમાન, બુદ્ધિમાન, ભક્તિમાન, શક્તિમાન, શ્રીમાન, સંપત્તિમાન; પણ ગાડીવાન

૪. વાન (સં. વાન)—કુળવાન, ક્ષમાવાન, ગુણવાન, ધનવાન, બળવાન, આગવાન, ભગવાન, રસવાન, વિદ્વાન, હિંમતવાન

૫. ગાળો (સં. કાલઃ) મોસમ બતાવે છે—આંબાગાળો, કેરીગાળો, જીવનગાળો=જીવાઈ, લગ્નગાળો

૬. વાળો (સં. પાલઃ)—રખવાળ (સં. રક્ષપાલ), ગોવાળ; અછલવાળો, ગાડીવાળો, બંઆવાળો, લક્ષ્મીવાળો, હિંમતવાળો; કેશવાળી, દૂધવાળી, સ્વભાવવાળી, કૌવતવાળું, બળવાળું, ભાગ્યવાળું

૩. નામ કરનાર પ્રત્યયો

૧. આરું સ્થળદર્શક છે—પાણીઆરું (પાણી+આરું), કીડીઆરું

૨. વટી રાખનાર—કંકાવટી (કંકુ+વટી), નાણાવટી, માથાવટી, વહાણવટી

૩. આરો-આરી (સં. કાર)—ગળીઆરો (ગળી+આરો)—ગળીઆરી, ચુનારો, ભડીઆરો (સં. મૃદિકારઃ), રંગારો

૪. વિશેષણ કરનાર પ્રત્યયો

૧. આઈ—ચિનાઈ (ચીન+આઈ), રશિઆઈ, દરિયાઈ

૨. આઉ—સુતરાઉ (સુતર+આઉ), વગડાઉ

૩. આળ-આળુ (સં. આલ-આલુ)—ઈઆળઃ—જીવાળ (જીવ+આળ), પ્રેમાળ, ભૂપાળ, મુડદાળ, રિસાળ, રેતાળ, લોહિ-

આળ, વાચાળ, શરમાળ, રનેહાળ; ઇર્ષ્યાળ, કરુણાળ, કૃપાળ, છિદ્રાળ,
જાત્રાળ, દયાળ, માયાળ; ગમતીઆળ, રમતીઆળ

૪. ઈએલ—ગુણિએલ, અડિએલ

૫. ઈએ—અગરીએ, કાપડીએ, કાવડીએ, ગરાસીએ,
જીવાનીએ, દહાડીએ, દુકાળીએ, દુભાષીએ, દુઃખીએ, નિશાળીએ,
ભોમીએ, મરણીએ, લાંચીએ, લોભીએ, વર્તણીએ, વાગડીએ

ઈ—કસબી, રેશમી, કીમતી, ઝેરી; ખંભાતી, સુરતી, પરદેશી,
સ્વદેશી; કાનડી, દક્ષિણી, ગુજરાતી, કાઠિઆવાડી, સિંધી

૭. ઈલ—ખંતીલો, ખોડીલો, વહેમીલો, રસીલો, લાડીલો;
જાતીલી, હડીલી, હોંસીલી; ખારીલું, નાતીલું

૮. ઇઆર—અંધિઆર

૯. ઉ—આળસુ, ખેડુ, મહેનતુ, લાલસુ, વિશ્વાસુ

૫. લઘુતાવાચક પ્રત્યય

૧. ઈકા—મળીકા

૨. ડા-ડી-ડું—વાછરડો, વાછરડી, વાછરડું; ચાકડો, જીવડો,
ખોલડા; આંખડી, આંખડી, ગાંઠડી, તળાવડી, નોકરડી, પલંગડી;
માછલડું, પંખીડું, ગામડું, મુખડું, મનડું, ગીતડું

૩. લ, લો, લી, લું—નણુદલ; ખાટલો, પાટલો, મોરલો;
ધડુલી, સુતળી, હાથેલી; ખેડલું ટબકલું

૪. લો—લાડલો, છોડલો, લાડલો

ખેવડા પ્રત્યય—ચાંદલીઓ, ટલુકડા, નાનકડું, રસિકડાં,
રાતલડી, લાડકડા, વાંસલડી, સાહેલડી, હાલરડું, વાછરડું

૬. સમુદાયવાચક પ્રત્યય

ક, કી, કો—ચોક (ચો=ચાર+ક)=ચારનો જથ્થો, જક; ખેકી; દશકો

૭. સર્વનામ પરથી થતાં વિશેષણ ને કિ. વિ. અવ્યય

વિશેષણ

કિ. વિ. અવ્યય

આ પરથી—આવું, આટલું, આવડું

આમ, અહિં, અત્યારે

એ પરથી—એવું, એટલું, એવડું

એમ, અહિં, અત્યારે

તે પરથી—તેવું, તેટલું, તેવડું	તેમ, તહિં, ત્યારે
જે પરથી—જેવું, જેટલું, જેવડું	જેમ, જહિં, જ્યારે
કે પરથી—કેવું, કેટલું, કેવડું	કેમ, કહિં, ક્યારે

૮. નરજાતિ પરથી નારીજાતિ બનાવનાર પ્રત્યય

ઈ—કાકા-કાકી, છોકરો-છોકરી, ભલો-ભલી, દાસ-દાસી, રાગ-રાગી-રાણી, ડોસો-ડોસી

આ—બાળ-બાળા

અણુ-એણુ (સં. ફન+ઈ ના. જા. પ્ર. પરથી)—કુંભાર—કુંભારણુ, ઘોળી-ઘોળણુ, માળી-માળણુ, મજુર-મજુરણુ, સિંહ-સિંહણુ; ધાંચી-ધાંચેણુ, વાધ-વાધેણુ; જોગી-જોગણુ કે જોગેણુ

આણી (સં. આની)—દેર-દેરાણી, જોઠ-જોઠાણી, ધણી-ધણિઆણી, પટેલ-પટલાણી, રજપૂત-રજપૂતાણી, શેઠ-શેઠાણી

ણી—ચંડાળ-ચંડાળણી, નાગ-નાગણી, પિશાચ-પિશાચણી

ડી—ભીલ-ભીલડી, હજમ-હજમડી

ફારસી તદ્ધિત પ્રત્યય

૧. ઈ (પણું)—વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

આબાદી (આબાદ+ઈ)=આબાદપણું, કારકુની, કારીગરી, અબ-રદારી, ખૂબી=સુંદરપણું, ખુશી, ગુલામી, જોખમદારી, તાબેદારી, દીવાની, દોસ્તી, ધંધાદારી, નાદાની, નાદારી, નેકી=ખરાપણું, ફકીરી, ફોજદારી, બહાદુરી, બાદશાહી, બેદરકારી, મહેરબાની, સાહી (સિયાહ=કાળું+ઈ=સિયાહી)=કાળાપણું, સાહેબી, હરામખોરી

૨. ગી (પણું)—તાજગી (તાજહ=તાજું+ગી)=તાજપણું, તંદુરસ્તી; અંદગી (અંદહ=અંદા=સેવક+ગી)=સેવકપણું, નમાજ; માંદગી; રવાનગી (રવાનહ=રવાના=મોકલેલું+ગી)=વિદાયગીરી

૩. ગીરી (પણું)—કામગીરી, ગુલામગીરી, ગુમાસ્તાગીરી, દીવાનગીરી, મહેતાગીરી, મેમાનગીરી, યાદગીરી, સુઆગીરી, સાલ-ગીરી (સાલ=વર્ષ+ગીરી)=વરસપણું, વર્ષગાંઠ, જન્મગાંઠ

૪. તી (પાણું)—કમતી, જસતી (જિયાદતી)
 ૫. ચી (તુર્કી પ્રત્યય) રાખનાર—ખજનચી=ખજનો રાખનાર, તખલચી, તોપચી, બખરચી (ફા. આવરચી), મશાલચી
 ૬. ચા (લઘુતાવાચક)—ગાલીચા (ગાલી=શેતરંજી), બગીચો (બાગચા), ખુમચો (ખાન્ચા; ખાન=થાળો), દીઆચો (દીઆચા)
 ૭. આ—દાના=રાની, ચશ્મા
 ૮. આ (લઘુતાવાચક)—મુકદ્દમો (મુકદ્દમા), મુકાબલો (મુકાબલા), મુદ્દો (મુદ્દા)
 ૯. આના—નજરાણા (નજરાના), સાલિયાના
 ૧૦. ગીન—ગમગીન
 ૧૧. ઈ (વાળો)—અરબી=અરબતું, હલવાઈ=મિઠાઈવાળો, હળુરી, હિંદી, હિંદુસ્તાની
 ૧૨. દાર (સ્વાર્થિક)—તાબેદાર
 ૧૩. મંદ (સં. મત્ત, પ્રા. મન્ત) વાળો—અક્કલમંદ=અક્કલવાળો; ફતેહમંદ=જિતવાળી; દાનેશમંદ=હડાપણુવાળો, હાલો, સમજુ, દાનો; દૌલતમંદ=સંપત્તિવાળો
 ૧૪. ચાર (વાળો)—અખત્યાર, હોશ્યાર (હોશિયાર)
 ૧૫. વર-વાર (વાળો)—જનવર, જોરાવર, ઉમેદવાર=આશાવાળો, તપસીલવાર, તાલેવર, બાબતવાર, વિગતવાર; કદાવર (કદ+આવર)

ખંડ રજો શબ્દોની બાંધણી

શબ્દોની બાંધણી એટલે શબ્દોનાં અંગ (ધાતુ પ્રત્યયાદિ) છૂટાં પાડી તેનો મૂળાર્થ (વાચ્યાર્થ), લક્ષ્યાર્થ આવડવો જોઈએ. શબ્દોનું મુખ્ય અંગ ધાતુ ગણાય છે, કેમકે તે વગર શબ્દ નજ બની ન શકે, સબબ કૃતપ્રત્યય પ્રકરણમાં આપેલા પ્રત્યેક શબ્દોનો ધાતુ અર્થ-સહિત આપ્યો છે.

કૃતપ્રત્યય

ધાતુને છેડે આવનાર પ્રત્યયો કૃત કહેવાય છે. કૃત પ્રત્યય જેને છેડે હોય છે તે કૃદંત (કૃત+અંત) કહેવાય છે.

સંધિ, સમાસ, અને તદ્ધિત પ્રત્યય પ્રકરણમાં શબ્દના ભાગ પાડતાં તેમાંથી એકપણુ ઓળખાય એવો શબ્દ હાથ લાગતો હતો; પણ કૃદંતમાં તો ધાતુ અને પ્રત્યય ઓળખી કાઢવાના છે.

તત્સમ શબ્દ પરથી ઉત્પન્ન થતા તદ્ભવ શબ્દો, તત્સમ શબ્દની જેડે નાના કૌંસમાં આપ્યા છે.

સંસ્કૃત કૃતપ્રત્યયો

૧. કર્તૃવાચક

૧. તૃ—(પ્ર. એ. વ. તા)-નાર

દા (આપવું)-દાતા, અનદાતા
વિદ્ (જાણવું)-વેત્તા
શ્રુ (સાંભળવું)-શ્રોતા
મૃ (ભરવું)-ભર્તા
જન્ (પેદા કરવું) જનયિતા
યુધ્ (લડવું)-યોદ્ધા (જેદ્ધા)
ત્રા (રક્ષણ કરવું)-ત્રાતા=રક્ષક
ધા (ધારણ કરવું)-ધાતા, ધાત્રી=
દામ, ધાવ

કૃ (કરવું)-કર્તા (કિરતાર, કરતાર)
હ (હરવું)-હર્તા
પા (પાળવું)-પિતા, પિતામહ
માન્ (પૂજવું, ન લોપાર્ધ)-
માતા (માઈ, માય, મા, માત),
માતામહ
વચ્ (ખોલવું)-વક્તા=ખોલનાર
દૃશ્ (જેવું)-દ્રષ્ટા=જેનાર
સૃજ્ (સર્જવું)-સ્રષ્ટા=સ્રષ્ટા

૨. અક-નાર

ચુંબ્ (ચુંબન કરવું)-ચુંબક,
લોહચુંબક
પાલ્ (પાળવું)-પાલક (પાલખ,
પાળીઓ)
બંધ્ (બાંધવું)-બંધક
મશ્ (ખાવું)-ભક્ષક, કીડીભક્ષક

દર્શ્ (જેવું)-દર્શક, પારદર્શક,
સૂક્ષ્મદર્શક, માર્ગદર્શક,
સ્વરભેદદર્શક
સ્મૃ (યાદ કરવું)-સ્મારક
જન્ (પેદા કરવું)-જનક, આ-
શ્રીજનક, આશ્ચર્યજનક,

રક્ષ્ (રક્ષણ કરવું)-રક્ષક(રખો),
 સ્વદેશરક્ષક
 શિક્ષ્ (શીખવું)-શિક્ષક
 સ્વચ્ (અતાવવું)-સૂચક, ભયસૂચક
 સેવ્ (સેવા કરવી)-સેવક,
 સેવિકા (નારીજાતિમાં અક્ષનો
 રૂપા યર્થ ભય છે.)
 હિન્ (હિસા કરવી)-હિસક
 વહ્ (વહેવું)-વાહક, મંદવાહક,
 ઉબ્ધતાવાહક
 લિખ્ (લખવું)-લેખક (લહીઓ)
 પુષ્ (પોષવું)-પોષક
 બુધ્ (બોધ આપવો)-બોધક
 શુધ્ (શોધવું)-શોધક
 શુષ્ (સુકાવું)-શોષક
 પ્ (પવિત્ર કરવું)-પાવક=અગ્નિ

દયાજનક
 દોષ્ (પ્રકાશવું)-દીપક (દીવ-
 ડો), ભૃગુકુળદીપક
 પૂજ્ (પૂજવું)-પૂજક
 માપ્ (માપવું)-માપક, ઉબ્ધ-
 તામાપક, ભેજમાપક
 વાચ્ (વાંચવું)-વાચક
 ગ્રહ્ (લેવું)-ગ્રાહક (ધરાક)
 નટ્ (નાચવું)-નાટક
 નશ્ (નાશ કરવો)-નાશક,
 વાયુનાશક, નૌકાનાશક
 મદ્ (ગાંડા થવું)-માદક
 રિચ્ (ખાલી કરવું)-રેચક
 મુહ્ (ખેલાન કરવું)-મોહક
 દ્રુ (ઝરવું)-દ્રાવક, હૃદયદ્રાવક
 ત્ (તરવું)-તારક (તારો)
 ધૃ (ધારણ કરવું)-ધારક

૩. અન-નાર

નન્દ્ (આનંદ પામવું)-નંદન=
 ઇન્દ્રનો બાગ; છોકરો
 મુહ્ (ખેલાન કરવું)-મોહન
 શુભ્ (શોભવું)-શોભન
 પ્ (ચોક્કસ કરવું)-પવન
 લુભ્ (લોભાવું)-લોભન

પાલ્ (પાળવું)-પાલન (પા-
 લણ, પારાણું, પાલણું)=રક્ષણ
 વહ્ (લઈ જવું)-વાહન
 ધૃ (ધારણ કરવું)-ધારણ
 મોહધારણ, સ્વરધારણ

૪. ઇન્-ઈ (પ્ર. એ. વ. ઈ)-નાર

નન્દ્ (આનંદ પામવું)-
 નંદિની=કામધેનુ

ગ્રહ્ (પકડવું)-ગ્રાહી, અતિ-
 જવાળાગ્રાહી

ગ્રહ (ઝાલવું)-ગૃહિણી (ધરણી)
 માષ (ખોલવું)-ભાષિણી,
 પ્રિયભાષિણી
 મંત્ર (સલાહ આપવી)-મંત્રી
 વહ (વહેવું)-વહિની (વહાણ),
 વાહિની, રક્તવાહિની, શખ-
 વાહિની
 ગમ્ (જવું)-ગામી, ગજગામી

ચર્ (ફરવું)-ચારી, બ્રહ્મચારી,
 રવેચ્છાચારી
 લિષ્ (લખવું)-લેખિની (લેખણ)
 દુહ (દોહવું)-દોહિની, સૃષ્ટિ-
 દોહિની
 ભ્ર (થવું)-ભાવી
 કૃ (કરવું)-કારી, આનંદકારી,
 ચમત્કારી, સુખકારી

૫. અ-નાર

જન્ (પેદા થવું)-જન (જણ),
 હરિજન, અજ=બ્રહ્મા, પંકજ
 (કમલ)
 નટ્ (નાચવું)-નટ
 નમ્ (નમવું)-નામ=જેનો અર્થ
 ક્રિયાપદના અર્થને નમે છે તે.
 પાલ્ (પાળવું)-પાલ ('વાળો'
 પ્રત્યય)
 વૃ (વરવું)-વર
 સ્ત્ર (સરવું)-સર (સેર), અગ્રેસર
 ગમ્ (જવું)-ગમ, જંગમ, પતંગ

ચલ્ (ફરવું)-ચલ, ચંચલ, અચલ
 નાથ્ (ધણી થવું)-નાથ
 પદ્ (જવું)-પદ, હરિપદ
 ભુજ્ (વાંકા વળવું)-ભુજ
 સદ્ (એસવું)-સભાસદ
 દિષ્ (પ્રકાશવું)-દેવ
 ચુર્ (ચોરવું)-ચોર
 ભ્ર (હોવું)-ભવ
 કૃ (કરવું)-કર, ક્રિકર=ચાકર;
 કાર, અહંકાર, સત્કાર
 ધૃ (ધારણ કરવું)-ધાર

૬. ડ-નાર

તન્ (તાણવું)-તનુ (તન)
 બંધ્ (બાંધવું)-બંધુ
 ભિષ્ (ભાગવું)-ભિષ્તુ
 સાધ્ (સાધવું)-સાધુ (સાહુ)

જિજ્ઞાસ્ (જાણવા ઇચ્છવું)-
 જિજ્ઞાસુ
 ગૃ (ખોલવું)-ગુરુ
 તૃ (ફૂટી નીકળવું)-તરુ
 વૃશ્ (જોવું)-પશુ=સર્વને
 સરખાં જુએ, વિવેક રહિત

૭. ચ-નાર:-જન (પેદા કરવું)-જન્ય (જન)=વરનાં વહાલાં;
મદ્ (ગાંડા થવું)-મદ

૮. ચર-નાર:-ઈશ્ (ધણી થવું)-ઈશ્વર, સ્થા (રહેવું)-સ્થાવર

૯. ર-નાર:-પત્ (પડવું)-પત્ર, ચંદ્ (પ્રકાશવું)-ચંદ્ર (ચંદ-
ચાંદ), નમ્ (નમવું)-નમ્ર (નરમ), રુદ્ (રડવું)-રુદ્ર, છિદ્ (છેદવું)
-છિદ્ર (છીંડું). આમાં 'ર' પ્રત્યય ક્રિયાવાચક છે.

૧૦. જુ-નાર:-મા (પ્રકાશવું)-ભાતુ (ભાણુ)

૧૧. ક્ષિપ્ર પ્રત્યય

ધાતુને કંઈ પણ પ્રત્યય નહિ લાગ્યા છતાં તેમાં કર્તાનો અર્થ
વધે છે, ત્યારે ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય લાગ્યો કહેવાય છે. આ પ્રત્યય
નામનો જ છે, ધાતુ હોય તેવો ને તેવો જ રહે છે. ઉદા-પદ્ (જ-
નાર-પદ, ચોથો ભાગ); રાજ્ (પ્રકાશનાર-રાજ); ઇંદ્રજિત
(ઈંદ્રને જિતનાર, રાવણનો પાટવી કુંવર. ધાતુને અંતે હ્રસ્વ સ્વર
હોય તો કિવપ્ પ્રત્યય પહેલાં ત્ આગમ આવે છે); સેનાની
(સેનાને દોરનાર, લશ્કરનો સરકાર); પ્રભુ શ્રેષ્ઠ રીતે હોનાર-ઈશ્વર)

૨. ક્રિયાવાચક ('કરવું તે' અર્થ,)

૧. તિ—

સ્થા (વખાણવું)-ખ્યાતિ(ખ્યાત).

જાગૃ (જાગવું)-જાગૃતિ

ની (દોરવું)-નીતિ (નીત)

પ્રી (ખુશ કરવું)-પ્રીતિ (પ્રીત)

પૂર્ (ભરવું)-પૂર્તિ

વૃત્ (વર્તવું)-વૃત્તિ

શક્ (શક્તિમાન થવું) શક્તિ

સ્તુ (વખાણવું)-સ્તુતિ

સ્ફુર (ધડકવું)-સ્ફૂર્તિ

બુધ્ (જાણવું)-બુદ્ધિ, સુદ્રબુદ્ધિ,

પૂજ્યબુદ્ધિ

મિદ્(ભાગ કરવા)-ભિત્તિ(ભીંત).

વૃધ્ (વધવું)-વૃદ્ધિ

વિષ્ (જવું)-વિષ્ટિ (વેદ)

સૃજ્ (સર્જવું)-સૃષ્ટિ

ગમ્ (જવું)-ગતિ (ગત),

અધોગતિ, ગંડગતિ=અતિ-

મૂર્ખ, મંદગતિ

સ્થા (રહેવું)-સ્થિતિ, સ્થિતિ-

સ્થાપક

કમ્ (ચાડવું)-કાન્તિ

કૃ (કરવું)-કૃતિ

ક્ષિ (ક્ષય થવો)-ક્ષિતિ
 જ્ઞા (જાણવું)-જ્ઞાતિ(ન્યાતિ-ન્યાત)
 તૃષ્ (સંતોષ પામવું)-તૃપ્તિ;
 તૃપ્તિપર્યન્ત
 મી (મીવું)-મીતિ=મીક
 વસ્ (વસવું)-વસતિ=વસતી,
 વસતિસ્થાન
 રમ્ (રમરણ કરવું)-રમૃતિ
 (સુરત)
 જન (પેદા થવું)-જાતિ (જાત)
 પા (પાળવું)-પતિ(અહિ 'તિ'
 નો અર્થ 'નાર' થાય છે);
 શઠપતિ
 શુધ્ (શુદ્ધ કરવું)-શુદ્ધિ
 સિધ્ (પાર પડવું)-સિદ્ધિ
 મજ્ (ભજવું)-ભક્તિ (ભગતી)

મુચ્ (છૂટા થવું)-મુક્તિ (મુગતી)
 યુજ્ (જોડવું)-યુક્તિ (જુગતી)
 દશ્ (જોવું)-દષ્ટિ, સમદષ્ટિ,
 રાક્ષસીદષ્ટિ, દૈવીદષ્ટિ
 પુષ્ (પોષવું)-પુષ્ટિ
 વૃષ્ (વરસાવવું)-વૃષ્ટિ
 મા (માપવું)-મિતિ, ભૂમિતિ
 મન્ (વિચારવું)-મતિ, મૃદ્ધમતિ
 યમ્ (રોકવું)-યતિ (જતિ)
 રમ્ (રમવું)-રતિ
 કમ્ (જવું)-કાન્તિ, કાન્તિવૃત્ત
 શમ્ (શાન્ત થવું)-શાન્તિ
 કૃત્ (વખાણવું)-કીર્તિ
 હા (તજવું)-હાનિ (હાણ)
 ગ્લૈ (કરમાવું)-ગ્જ્ઞાનિ

૨. અન-અના—

અર્પ્ (આપવું)-અર્પણ
 આસ્ (એસવું)-આસન
 ગુંજ્ (ગણગણવું)-ગુંજન=ગણ
 ગણ
 ગ્રહ્ (પકડવું)-ગ્રહણ (ધરણ),
 પાણિગ્રહણ=હાથ પકડવો તે,
 લભ
 જીવ્ (જીવવું)-જીવન (જીવણ)
 જ્ઞા (જાણવું)-જ્ઞાન (જાણ)
 વહ્ (દાઝવું)-દહન

દા (આપવું)-દાન (દાણ-દેણ),
 અભયદાન
 નમ્ (નમવું)-નમન (નમણું)
 પૂજ્ (પૂજવું)-પૂજન
 પૂર (ભરવું)-પૂરણ
 ભક્ષ્ (ખાવું)-ભક્ષણ
 મજ્ (ભજવું)-ભજન
 ભૂષ્ (શણગારવું)-ભૂષણ
 ભ્રમ્ (ભ્રમવું)-ભ્રમણ
 મન્થ્ (વલોવવું)-મન્થન,
 મન્થનકાળ

મા (માપવું)-માન (મણ, માણી, માણું)

રક્ષ્ (રક્ષણ કરવું)-રક્ષણ

લભ્ (લેવું)-લક્ષણ (લખણ)

વચ્ (બોલવું)-વચન (વચણ, વેણ), અમયવચન

વર્ણ (વર્ણવું)-વર્ણન

વહ્ (વહેવું)-વહન (વે'ન, વેણ)

વન્દ્ (વંદવું)-વંદન, સંધ્યાવંદન

શાસ્ (હુકમ કરવો)-શાસન

શિક્ષ્ (શિક્ષવવું)-શિક્ષણ

સહ્ (સહેવું)-સહન, સહનશીલ

સાધ્ (સાધવું)-સાધન

સેવ્ (સેવવું)-સેવન

સ્થા (રહેવું)-સ્થાન (થાણું)

સ્ના (નહાવું)-સ્નાન (સનાન)

પચ્ (પચવવું)-પાચન

મૃજ્ (મૃમવું)-ભોજન

શુષ્ (સુકાવું)-શોષણ

કુ (બોલવું)-કવન

દ્રુ (ઓગળવું)-દ્રાવણ

ભૂ (થવું)-ભવન, વક્રીભવન

ઘૃષ્ (ઘસવું)-ઘર્ષણ

જાગૃ (જાગવું)-જાગરણ

દૃશ્ (દેવું)-દર્શન

કૃત્ (વખાણવું)-કીર્તન

લ્લહ્ (ભાગવું)-ખંડન

ગમ્ (જવું)-ગમન

ચિન્ત્ (વિચારવું)-ચિન્તન, પ્રભુચિન્તન

જન (જન્મવું)-જનન

પા (પીવું)-પાન

પાલ્ (પાળવું)-પાલન

બંધ્ (બાંધવું)-બંધન (બાંધણ)

ભાષ્ (ભાષણ કરવું)-ભાષણ

મથ્ (વલોવવું)-મથન

મન (વિચારવું)-મનન

મા (માપવું)-માન, દવા-માન, ઉચ્ચતામાન

મિશ્ (મેળવવું)-મિશ્રણ

યજ્ (યજ કરવો)-યજન

યા (જવું)-યાન, આકાશયાન

રંજ્ (રાજ થવું)-રંજન

વમ્ (ઉલટી કરવી)-વમન

ધા (ધારણ કરવું)-ધાની, રાજ-ધાની

રુદ્ (રડવું)-રુદન, રોદન

વલ્ (વળવું)-વલન (વલણ)

સદ્ (રહેવું) સદન=સ્થાન, શિવ-સદન, સેવાસદન

સૃજ્ (પેદા કરવું)-સર્જન

સ્થલ્ (પડી જવું)-સ્થલન= પડી જવું તે, નીતિસ્થલન

લિખ્ (લખવું)-લેખન

પુષ્ (પોષવું)-પોષણ

हु (होम करवो)-हवन
कृ (करवुं)-करलु, पृथक्करलु,
पाठ्यपृथक्करलु, धनीकरलु,
वर्गीकरलु=मतवारी; कारलु,
कर्मकारलु

घृ (धारलु करवुं)-धरलु, धारलु
भृ (भरवुं)-भरलु
मृ (भरवुं)-भरलु (भरलुं)

स्मृ (स्मरलु करवुं)-स्मरलु
(समरलु)

वृ (वरवुं)-वरलु
वृत् (वर्तवुं, रडेवुं)-वर्तन
(वतन)

कृ (कैंकवुं)-क़िरलु
सूच् (अनापवुं)-सूयन, सूयना
मुह् (मोह पाभवो)-मोहन,
मोहना, मोहनी

शृ (हिसा करवी)-शरलु (शरलुं)
दीनशरलु

स्थाप् (भेसाडवुं)-स्थापन
(थापलु), स्थापना

भू (थवुं)-भवन, वकीभवन,
आभ्यभवन, लावना, सम-
भावना, दृष्टभावना

चित् (जलुवुं)-चेतना

कम् (याहवुं)-कामना

गर्ज् (गाजवुं)-गर्जना

घट् (घटवुं)-घटना

रच् (रयवुं)-रयना

गण् (गलुवुं)-गलुना

याच् (मागवुं)-यायना (जयना)

वस् (होवुं)-वासना

वांछ् (वाञ्छवुं)-वांछना=छञ्छ

विद् (जलुवुं)-वेदना

युज् (जेडवुं)-योजना

३. अ—

खंड् (लांगवुं)-अंड (आंड)

अह् (अहलु करवुं)-अह

छन्द् (ठांकवुं)-छंद

बल्ल् (आपवुं)-अल

भक्ष् (भावुं)-लक्ष

भंज् (लांगवुं)-भंग, आना-
भंग, भानभंग

मान् (भान आपवुं)-भान

मृग् (शिकार करवो)-मृग

मार्ग् (शोधवुं)-मार्ग (भाग;
भारग)

रूप् (धडवुं, देआडवुं)-रूप,
कद्रूपी

लक्ष् (जेवुं, तपासवुं)-लक्ष
(लाभ)

लोक् (जेवुं)-लोक=जगत;
सात लोक उपरना, ने सात
नीचेना

वध् (कतल करवुं)-वध
 श्रम् (थाकवुं)-श्रम
 स्पर्श (अडकवुं)-स्पर्श
 स्वाद् (आभवुं)-स्वाद
 तप् (तपवुं)-ताप (ताप),
 पश्चात्ताप (परतापो)
 दह् (आणवुं)-दाह (दाऊ)
 नश् (नाश थवो)-नाश
 लभ् (लाभथवो)-लाभ (लाहवो)
 जीव् (अववुं)-अव
 तर्क् (वियारवुं)-तर्क
 दल् (दाडवुं)-दल (दाण)
 बन्ध् (आंधवुं)-अंध
 वद् (आलवुं)-वाद, अकवाद,
 आशीर्वाद
 वस् (वसवुं)-वास (वासो)
 श्रस् (श्वासलेवो)-श्वास (सास)
 छिद् (छेदवुं)-छेद, शिरच्छेद
 भिद् (भेदवुं)-भेद
 वध् (विधवुं)-वेध (वेह),
 नयनवेध
 क्षि (क्षयपामवो)-क्षय
 भी (भीवुं)-भय, भयसूयक
 कुप् (गुरसे थवुं)-कोप
 तुल् (तोणवुं)-तोल (तोलो,
 तोलु), समतोल (संतोलो)
 दुष् (दुष्ट करवी)-दोष

बुध् (गणवुं)-भोध
 भुज् (भावुं)-भोग
 भृ (भरवुं)-भार-(भारो)
 स्व+कृ (कथूत्र करवुं)-स्वीकार
 हृ (हरवुं)-हार
 अंक (यिह करवुं, गणवुं)-
 अंक (आंक, आंको)
 अर्थ (भागवुं)-अर्थ, कृतार्थ
 आस् (भेसवुं)-आसन
 क्रम् (पगडां लरवां)-क्रम
 गर्व् (अहंकार करवो)-गर्व
 गृह् (पकडवुं)-गृह (घर),
 गणिकागृह
 ग्रंथ् (गांठवुं)-ग्रंथ (गठो)
 चित्र् (चीतरवुं)-चित्र
 चिह्न (निशानी करवी)-चिह्न
 बाध् (दुःअदेवुं, दुःअथवुं)-
 बाध
 भास् (देभावुं, प्रकाशवुं)-
 भास
 मद् (गांडा थवुं)-मद, महमाता
 मिश्र् (मेणववुं)-मिश्र
 युज् (भेडवुं)-युग (जुग)
 रंज् (रंगवुं, रागथवुं)-रंग,
 राग
 रस् (स्वाद लेवो)-रस (रसो)
 वर्ण् (वर्णवुं)-वर्ण-(वान)
 वास् (सुगंध लेवी)-वास,

મુખવાસ
 શબ્દ (અવાજ કરવો)-શબ્દ
 (સાદ)
 શુભ (શોભવું)-શુભ
 શ્લોક (વખાણવું)-શ્લોક
 સાધ્ (સાધવું)-સાધ
 સ્તંભ (થંભવું)-સ્તંભ (થંભ)
 કમ્ (ચલાવું)-કામ-પ્રમજા
 ગ્રસ્ (ખાવું)-ગ્રાસ, ખગ્રાસ
 ત્યજ્ (તજવું)-ત્યાગ
 વ્રમ્ (ખીવું)-ત્રાસ
 નદ્ (શબ્દ કરવો)-નાદ
 પટ્ (ભણવું)-પાઠ
 શપ્ (શાપવું)-શાપ (આપ,
 શરાપ)
 ક્લિશ્ (દુઃખ દેવું)-ક્લેશ
 શ્લિપ્ (ફેંકવું)-ક્ષેપ, કાળક્ષેપ
 સ્વિદ્ (દિગ્ગીર થવું)-મેદ
 વિશ્ (દેખાડવું)-દેશ
 દ્વિષ્ (ધિક્કારવું)-દ્વેષ
 લિખ્ (લખવું)-લેખ
 વિદ્ (ગણવું)-વેદ
 વિશ્ (વ્યાપવું)-વેશ
 શિષ્ (ખાધી રહેવું)-શેષ

સ્નિહ્ (સ્નેહ રાખવો)-સ્નેહ
 (નેહ)
 જિ (જિતવું)-જય (જે)
 લી (પીગળવું)-લય
 ક્રુધ્ (ગુસ્સે થવું)-ક્રોધ, ક્રોધાયમાન
 ઘુર (ભયંકર શબ્દ કરવો)-ઘોર
 ઘુષ્ (અવાજ કરવો)-ઘોષ
 મુહ્ (ખેલાન થવું)-મોહ
 યુજ્ (જોડવું)-યોગ (જોગ)
 રુજ્ (વ્યાધિથી પીડાવું)-રોગ
 રુષ્ (ગુસ્સે થવું)-રોષ
 લુપ્ (છોડી દેવું)-લોપ
 લુભ્ (લોભ કરવો)-લોભ
 શુચ્ (શોક કરવો)-શોક
 શુધ્ (શોધવું)-શોધ
 શુષ્ (સુકાવું)-શોષ
 દ્રુ (ઝરવું)-દ્રવ
 ભ્રુ (હોવું)-ભવ=જન્મ; ભાવ,
 દ્વેષભાવ=કોઈને ધિક્કારવું તે,
 અહંભાવ=અહંકાર, સમ-
 ભાવ=અન્ય માટે પોતાના
 જેવી લાગણી
 સૃ (સરવું)-સાર (સાંઈ)
 સ્વૃ (અવાજ કરવો)-સ્વર (સુર)

૪-ય-યા—

ગુહ્ (સંતાડવું)-ગુહ્ય (ગજવું)
 માષ્ (ખોડવું)-માખ્ય

ચર (ફરવું)-ચર્ચ, આશ્ચર્ય;
 બ્રહ્મચર્ય; ચર્યા, દિનચર્યા

વિદ્ (જાણવું)-વિદ્યા
 કૃ (કરવું)-ક્રિયા
 કમ (ચાહવું)-કન્યા

મૃગ (શિકાર કરવો)-મૃગયા=
 શિકાર
 જી (સવું) શય્યા (સજ્જન-
 સેન-સેજ)

૫. આ—

‘આ’ પ્રત્યય તદ્દિત અને કૃત બંને જાતનો છે. તદ્દિત પ્રત્યય તરીકે શબ્દને છેડે આવી નારીજાતિ બનાવે છે, અને કૃત પ્રત્યય તરીકે ધાતુને છેડે આવી બહુધા ક્રિયાવાચક નારીજાતિનું નામ બનાવે છે.

ઈષ્-ઈચ્છ (ઈચ્છવું)-ઈચ્છા
 કથ્ (કહેવું)-કથા, દંતકથા
 કૃષ્ (કૃપા રાખવી)-કૃપા
 ક્રીડ્ (રમવું)-ક્રીડા, જળક્રીડા
 ક્ષમ્ (માફ કરવું)-ક્ષમા
 ક્ષુધ્ (ભુખ્યા થવું)-ક્ષુધા=મૂખ
 ચિન્ત્ (ફિકર કરવી)-ચિન્તા
 (ચિન્તા)

દંશ્ (કરડવું)-દંશા
 દય્ (દયા લાવવી)-દયા
 નિદ્રા (ઊંઘવું)-નિદ્રા
 નિન્દ્ (નિંદવું)-નિંદા
 પીડ્ (પીડવું)-પીડા
 પૂજ્ (પૂજવું)-પૂજા
 ભાષ્ (બોલવું)-ભાષા, ગીર્વાણુ
 ભાષા (ગીર્વાણુ=દેવ+ભાષા)
 દેવની ભાષા, સંસ્કૃત
 શંક્ (શંકા લેવી)-શંકા
 શિક્ષ્ (શિખવવું)-શિક્ષા (શીખ)
 સેવ્ (સેવા કરવી)-સેવા

હિન્ (હિંસા કરવી)-હિંસા
 વચ્ (બોલવું)-વાચા
 શુભ્ (શોભવું)-શોભા
 ઈર્ષ્ય્ (ઈર્ષા કરવી)-ઈર્ષ્યા=અદેખાઈ
 કલ્ (શબ્દ કરવો)-કલા
 ત્વચ્ (ઢાંકવું)-ત્વચા
 દિશ્ (જોવું)-દિશા (દિશ)
 ભિક્ષ્ (ભીખવું)-ભિક્ષા (ભીખ)
 મૂર્છ્ (ભેભાન થવું)-મૂર્છા
 રક્ષ્ (રક્ષણ કરવું)-રક્ષા (રખ્યા
 -રાખ)
 રમ્ (રમવું)-રમા-રમી
 લજ્ (લાજવું)-લજ્જા (લાજ)
 સ્પર્ધ્ (હરિફાઈ કરવી)-સ્પર્ધા
 જ્ (જીર્ણ થવું)-જર=વૃદ્ધપણુ
 ધૃ (ધારણ કરવું)-ધરા, ધારા
 ગમ્ (જવું)-ગંગા (ધાતુ બેવ-
 ડાયો છે)
 જિજ્ઞાસ્ (જાણવા ઇચ્છવું)-
 જિજ્ઞાસા

६. न-ना—

यत् (यत्न करवो)—यत्न (जतन)	प्रच्छ् (पूछवुं)—प्रश्न
गा (भावुं)—गान	यज् (यज्ञ करवो)—यज्ञ (जगन-जगन)
स्वप् (सुवुं)—स्वप्न (सम्राज्यं)	तृष् (तरस्या थवुं)—तृष्णा=
भा (प्रकाशवुं)—भान	कामना
अद् (आवुं)—अन्न	

७. अस्—

तप् (तपवुं)—तपस् (तप)	सृ (सरवुं)—अप्सरस् (अप्सर)
पा (पीवुं)—पयस् (पय), पयपान	तिज् (अङ्गी करवी)—तेजस्
मन (वियारवुं)—मनस् (मन)	(तेज)

८. क्तिप् प्रत्यय—

चित् (ज्ञान, वियार), दिश् (दिशा, आग्नू, तरङ्ग), भू (होवुं ते-पृथ्वी), वाय् (शब्द. अवाज, वयन)

३. साधनवाचक (करणार्थक)

१. अन—

चर (जवुं)—चरण=पग	श्रु (सांख्यवुं)—श्रवण=कान
वद् (भोजवुं)—वदन=भों	नी (हारवुं)—नयन=आंख

२. व-इव—

पा (पीवुं)—पात्र, स्तुतिपात्र=	वस् (पडेरवुं)—वस्त्र
प्रशंसापात्र, वभाषण	क्षि (रहेवुं)—क्षेत्र (भेतर),
लायक; विश्वासपात्र	क्षेत्रक्षण
पू (पवित्र करवुं)—पुत्र (पुत),	राज् (प्रकाशवुं)—राष्ट्र=देश
पवित्र=दाढ	वद् (भोजवुं)—वाहिन (वाहन)
मा (मापवुं)—मात्रा	अस् (ईंकवुं)—अस्त्र
यम् (अटकाववुं)—यन्त्र (जन्त्र-जन्तर)	छद् (ढांकवुं)—छत्र (छतर), छत्री
	मन् (वियारवुं)—मन्त्र

શસ્ (શરવું)-શસ્ત્ર

શાસ્ (નિયમમાં મૂકવું); શાસ્ત્ર

ગમ્ (જવું)-ગાત્ર=શરીર

ની (દોરી જવું)-નેત્ર

સ્તુ (વખાણવું)-સ્તોત્ર

ચર્ (કરવું)-ચરિત્ર

અન્ (ક. વા. પ્ર.), મન્-મ, મ, તુ એ ક્રિયા, કર્મ, સ્થળ, ક્રિયાનું ક્ષણ વગેરે અનેક અર્થ દેખાડે છે.

રાજ્ (રાજ્ય ચલાવવું)-રાજન્

નમ્ (નમવું)-નામન્-નામ

કૃ (કરવું)-કર્મન્-કર્મ (કામ)

ધૃ (ધારણ કરવું)-ધર્મ

મી (મીવું)-મીમ

જન્ (જન્મવું)-જન્તુ

મૃ (મરવું)-મર્મન્-મર્મ

જન્ (જન્મવું)-જન્મન્-જન્મ
પુનર્જન્મધા (ધારણ કરવું)-ધામન્-
ધામ

પ્રી (ચાહવું)-પ્રેમન્-પ્રેમ

હુ (હોમવું)-હોમ

યા (જવું)+ત્રા (ક્રિ. વા. પ્ર.)=યાત્રા (ગત્રા)

વસ્ (રહેવું)+તુ (ક. વા. પ્ર.)=વસ્તુ (વસ્ત-વસ)

વિશેષણ બનાવનારા કૃત્પ્રત્યયો

૧. વર્તમાન કૃદંત

૧ માન—

વૃત્ (હોવું)-વર્તમાન, વર્ત-
માનપત્ર

યજ્ (યજ કરવો)-યજમાન
(જજમાન)

રાજ્ (પ્રકાશવું)-રાજમાન=
પ્રકાશતો

વૃધ્ (વધવું)-વર્ધમાન (વદ-
વાણ)

૨. ત-અત—

ગમ્ (જવું)-ગમત્
અમ્ (હોવું)-સત્

જાગૃ (જાગવું)-જાગત્

૨. ભૂત કૃદંત

ત—

અસ્ (ફેંકવું)-અસ્ત

તૃપ્ (તૃપ્ત થવું)-તૃપ્ત

મૃ (થવું)-ભૂત (હુઓ-હવો);
વક્રીભૂત; આદર્શભૂત; પ્રમાણ-

ભૂત=પ્રમાણ જેવા, જેનું
બોલવું આધારભૂત ગણાય
એવા; સાધનભૂત, દ્રવીભૂત=
પીગળેલું, દયાવાળું; મૂળ-
ભૂત; ભૂતેશ;

સુ (જણવું)-સુત

ગમ (જવું)-ગત (ગયો)
હસ્તગત=હાથમાં રહેલું

મુક્ત (છૂટું થવું)-મુક્તા, મુક્તા,
મુક્તાક્ષણ, મુક્તકંઠ=છૂટો
અવાજ

યુક્ત (જોડવું)-યુક્ત=લાયક
નિદાયુક્ત, દોષયુક્ત, હામાયુક્ત

ક્રુધ્ (ગુસ્સે થવું)-ક્રુદ્

શુદ્ધ્ (શુદ્ધ કરવું)-શુદ્ધ

સિદ્ધ્ (સિદ્ધકરવું)-સિદ્ધ (સિદ્ધું,
સીધું), સ્વતઃ સિદ્ધ=પોતાની
મેળે જ ફળ થાય તેવું

ધૃષ્ (સાથે આવવું)-ધૃષ્ટ=
નક્ષટ્ર

પુષ્ (પોષવું)-પુષ્ટ-ભરેલું, એથી
ઉત્તરો શબ્દ અપુષ્ટ=ખાલી

નશ્ (નાશ થવો)-નષ્ટ

રુષ્ (ગુસ્સે થવું)-રુષ્ટ (રૂઠ)

ઘટ્ (લાયકથવું)-ઘટિત=લાયક

ચિત્ર (ચીતરવું)-ચિત્રિત

રક્ષ્ (રક્ષણ કરવું)-રક્ષિત

વાસ્ (સુગંધભેવી)-વાસિત

વિદ્ (જાણવું, મેળવવું)-વિ-
દિત, વિત્ત=દોલત

કૃ (કરવું)-કૃત, જનકૃત, પ્રભુ-
કૃત, અલ્પિષ્ટ=અહાર કાઢી
મુકેલો

ગુપ્ (સંતાડવું)-ગુપ્ત

ચિત્ (વિચારવું)-ચિત્ત

જિ (જિતવું)-જિત

પ્રી (ખુશથવું)-પ્રીત (ખુશ-
થએલું)

મૃ (મરવું)-મૃત

લુપ્ (લોપ થવો)-લુપ્ત

વૃત્ (વળવું)-વૃત્ત

સ્મિ (હસવું)-સ્મિત

મદ્ (ગાંડા થવું)-મત્ત (માતો),
મદ્માતો; ઉન્મત્ત, મદોન્મત્ત

મન (વિચારવું)-મત

કમ્ (ચાલવું)-કાન્ત (કંત,
કંથ)

અમ્ (ભગવું) આન્ત

શમ્ (શાન્ત થવું)-શાન્ત

ભજ્ (ભાંગવું)-ભક્ત (ભાત)

ભજ્ (ભજવું)-ભક્ત (ભગત)

રંજ્ (રંગવું)-રક્ત (રાતું)

દા (આપવું)-દત્, દત્તક

બુધ્ (જાણવું)-બુદ્ધ

યુધ્ (લડવું)-યુદ્ધ (જુદ્ધ)

વૃધ્ (વધવું)-વૃદ્ધ (બુઢો, વડો)
 સ્તંભ્ (અટકવું)-સ્તંભ
 ઇષ્ (ઇચ્છવું)-ઇષ્ટ
 દુષ્ (બૂલ કરવી)-દુષ્ટ
 વૃશ્ (ગેવું)-દૃષ્ટ (દીકો)
 ંદ્ (પડવું)-અપ્દ
 મિષ્ (ભીજવું)-મિષ્ટ (મીઠું)
 સૃજ્ (સર્જવું)-સૃષ્ટ
 ગુહ્ (સંતાડવું)-ગૃહ
 મુહ્ (મૂઠાં આવવી)-મૂદ
 ધા (ધરવું)-હિત, પુરોહિત=ગોર
 અંક્ (ચિહ્ન કરવું)-અંકિત
 કુપ્ (ગુરસે થવું)-કુપિત=ક્રોધે
 ભરાએલો
 સંઙ્ (ભાંગવું)-અંગિત (અ-

ડિયો)
 ગણ્ (ગણવું)-ગણિત, અક્ષર-
 ગણિત
 ચક્ (આશ્ચર્ય પામવું)-ચકિત
 (છક), ચકચકિત
 ચલ્ (ચાલવું)-ચલિત
 જીવ્ (જીવવું)-જીવિત
 ત્વર (ઊતાવળ કરવી)-ત્વરિત
 =ઊતાવળ
 મિશ્ (મેળવવું)-મિશ્રિત
 રહ્ (તણદેવું)-રહિત
 શુભ્ (શણગારવું)-શોભિત
 સહ્ (ખમવું)-સહિત=ખમેલું
 સ્થાપ્ (મેસાડવું)-સ્થાપિત=ઠઠ
 દૃષ્ (દસવું)-દૃષ્ટ=આનંદી

ત-ન

મિદ્ (ભાંગવું) ભિન્ન
 સ્ખિદ્ (ખેદ પામવો) ખિન્ન
 ક્ષિ (ક્ષય પામવો)-ક્ષીણ

લગ્ (જોડવું)-લગ્ન (લાગો)
 લી (લય પામવો)-લીન
 પૃ (ભરવું)-પૂર્ણ, સંપૂર્ણ

૩. વિધ્યર્થક

ય, અનીય, તદ્ય એનો અર્થ યોગ્ય, થઈ શકે એવું,
 અથવા કરવાનું થાય છે.

કૃ (કરવું)-કાર્ય (કાજ, કારજ)
 કરણીય, કર્તવ્ય, કૃત્ય
 તુલ્ (ખરાખરી કરવી) તુલ્ય
 નિન્દ્ (નિંદા કરવી)-નિંદ્ય

મક્ષ્ (ખાવું)-ભક્ષ્ય=ખાવા-
 લાયક
 માન્ (માન આપવું)-માન્ય,
 સર્વમાન્ય

લક્ષ (જેવું, તપાસવું)—લક્ષ્ય
 શક્ (શકવું)—શક્ય
 સહ (સહેવું)—સહ્ય, અસહ્ય
 ભજ્ (ભજવું)—ભાગ્ય, ભજનીય
 યુજ્ (એકવું)—યોગ્ય (જોગ),
 યથાયોગ્ય
 વિધા (કરવું)—વિધેય
 સ્તુ (વખાણવું)—સ્તુત્ય
 મન (વિચારવું)—મનનીય=અરા-
 બર વિચાર લાયક
 રમ્ (રમવું)—રમ્ય; રમણીય
 ધ્યૈ (વિચારવું)—ધ્યેય=ધ્યાન
 કરવા લાયક; ઉદ્દેશ; અંતિમ
 ઉદ્દેશ
 પૂજ્ (પૂજવું)—પૂજ્ય, પૂજ્ય-
 શુદ્ધિ, પૂજ્યભાવ; પૂજનીય
 રમ્ (રમવું)—રમ્ય

રાજ્ (પ્રકાશવું)—રાજ્ય
 વચ્ (બોલવું)—વાચ્ય, ભાવ-
 વાચ્ય, વાક્ય
 વધ્ (કેતલકરવું)—વધ્ય
 હન (મારવું)—હન્ય
 હિંસ્ (હિંસા કરવી)—હિંસ્ય=
 જેની હિંસા કરાય તે.
 હસ્ (હસવું)—હાસ્ય
 દ્રુ (ઓગળવું)—દ્રાવ્ય
 મ્ (હોવું)—ભવ્ય=ઉત્તમ; ભાવ્ય=
 થવાનું છે તે.
 મૃ (ભરવું)—ભાર્યા (ભારત્ત)
 મૃ (ભરવું)—ભૃત્ય=ચાકર
 વન્દ્ (વંદવું)—વન્દનીય
 વર્ણ (વર્ણવવું)—વર્ણ્ય, વર્ણ-
 નીય

૪. શીલાર્થક

ઝર-ભંગુર (મંજ્+ઝર)=ભાંગી જાય એવું, બદલાઈ જાય
 એવું; ક્ષણભંગુર; ભાસુર (ભાસ્+ઝર)=પ્રકાશિત; વિદુર (વિદ્+
 ઝર)=જાણી શકે તેવો, જ્ઞાની, ડાહ્યો

હણ્—સહિષ્ણુ (સહ્+હણ્)=સહન કરવા દેવાયલું, સહ-
 નશીલ; વર્ધિષ્ણુ (વૃધ્+હણ્)=વધારનાર

ગુજરાતી કૃતપ્રત્યયો

૧. ક્રિયાવાચક

૧. આણુ-અણી-આણું (સં-અન) પરથી—

આંજણુ (આંજ+આણુ), કહેણુ, ગંદણુ, ગુંથણુ, ધુમણુ, ચલણુ, દેણુ, ભરણુ, મુંઝણુ, લીપણુ, લે'ણુ, વહેણુ, કમાણી, કોત-
રણી, ખંડણી, ઝાટકણી, તાવણી, લખણી, લગતી, શિખવણી, કંટાણું,
ચાવણું, દળણું, માગણું, રાંધણું.

૨. અત—ખમત, ગમત, તપત, મળત, મૂકત, રમત, લડત

૩. તી (સં-તિ)—ગણતી, પડતી, ખેસતી, ભરતી, મળતી, લગતી

૪. આઈ—ઘડાઈ (ઘડ+આઈ), ચઢાઈ, ઠગાઈ, લખાઈ,
લડાઈ, વધાઈ, સિલાઈ, સુધરાઈ

૫. આટ (કર્મણિ આ+ટ પ્રત્યય મળી)—ઉકળાટ (ઉકળ+
આટ), ગભરાટ, ગુંગળાટ, ચળકાટ, તોલાટ; કડકડાટ (કડકડ+આટ),
કમકમાટ, ખડખડાટ, ખળભળાટ, ગડગડાટ, ગણગણાટ, ઝગઝગાટ,
તમતમાટ, ખડખડાટ, વળવળાટ, સડસડાટ; ઉકળાટો

૬. આણુ (કર્મણિ આ+અન પ્રત્યય મળી)—જોડાણુ (જોડ+
આણુ), દઆણુ, મંડાણુ, રહેડાણુ, રોકાણુ, લખાણુ, વંચાણુ, છોલાણું

૭. આપ—મેળાપ

૮. આરો—કંપારો-કંપારી, ધુમ્મરો-ધુમ્મરી, લવારો-લવારી,
ઘટારો, ચમકારો, જન્મારો, ધનકારો, મુઝારો, વર્તારો-વર્તણો, વધારો

૯. આવ—(પ્રેરક રૂપનો પ્રત્યય છે)—અટકાવ (અટક+આવ),
ઉઠાવ, ચઢાવ, જમાવ, ઠરાવ, ઢોળાવ, દેખાવ, પડાવ, બચાવ, બનાવ

૧૦. આવટ (પ્રેરક આવ+ટ પ્રત્યય મળી)—બનાવટ (બન+
આવટ), લખાવટ

૧૧. આમણુ (પ્રેરક આવ+અન પ્રત્યય મળી થયો છે,
એમાં 'વ' નો 'મ' થયો છે)—અકળામણુ (અકળા+આમણુ);

ગજરામણ, ઘડામણ, ચીતરામણ, રંધામણ, લખામણ, વળામણ, શિખામણ, સીવડામણ; પધરામણી, પહેરામણી, વધામણી; બિઆમણું

૧૨. તર—કળતર, ઘડતર, ચણતર, નડતર, ભણતર, ભરતર, મળતર, વણતર, વળતર, વાવેતર; વહીતરૂં—વૈતરૂં

૧૩. ઈ—પૂરી (પૂર=ઈ), ખોલી, છીની-છીણી (છીન+ઈ), તાવી-તવી, ખંધી, કમી-કમતી (કમ+ઈ)

૧૪. અક—આવક (આવ+અક), જાવક, ખેઠક

૧૫. અકી—ડૂંઝકી (ડૂંઝ+અકી)

૧૬. વાડ—મંદવાડ, એઠવાડ

૧૭. ઊક—વર્તણુક (વર્ત+ણુક), નીમણુક

૧૮. હું—ખાહું, ધડહું, દેહું, ભણહું, લખહું

૨. કર્તૃવાચક

૧. નાર—કરનાર, જાણનાર, જોનાર, લખનાર, વેચનાર

૨. કાર—જાણકાર

૩. આરો—ઠગારો, ધુતારો, લૂટારો

૪. અણી—હસણી=હસનારી, ધખણી

૩. સાધનવાચક

કેટલાક પ્રત્યય ધાતુપર આવી કામ કરવાના સાહિત્યને ઓળખાવે છે, તેને સાધનવાચક પ્રત્યય કહે છે.

૧. અણ—ખીંજણ

૨. અણો—ખીંજણો

૩. અણી—આંકણી, કાપણી, ગળણી, ટાંકણી, ખાંડણી, ચાળણી

૪. અણું—ગળણું, ઓઢણું, ટાંકણું, ઢાંકણું, બિછાણું, વિધણું, પાથરણું.

૪. વિશેષણ બનાવનાર

૧. અણું—ધાવણું (ધાવ+અણું)

૨. ઉ-આઉ—ઉડાઉ (ઉડ+આઉ), કમાઉ, ખચાઉ, ગળાઉ, ચરાઉ, ચઢાઉ, ટકાઉ, ભરાઉ, વેચાઉ; કાંટાખાઉ, ભાજાખાઉ
૩. આળ-આળુ (સં. આલ-આલુ)—ખચાળ-ળુ
૪. એલ—ખાધેલ, પીધેલ, રખડેલ, વણેલ
૫. ઇએલ—અળિએલ (અળ+ઇએલ), દમિએલ, અડિએલ
૬. ઇતું—માતીતું (માન+ઇતું)
૭. કણો—કરડકણો, મારકણો, વઢકણો; લડકણી
૮. ઉ—ઉતાર (ઉતાર+ઉ), ખચું, ખેડું, માર
૯. ઐયો-ઇયો—ગવૈયો (ગા+ઐયો), ઘેરૈયો, ભાગિયો, રસોઇયો (રસ-રસો+ઇયો), લડવૈયો
૧૦. તે ઉપરાંત બીજા પ્રત્યયો-દોડતું, દોડયું, દોડેલું, દોડનારું, દોડવાનું

પૂર્વગ

કેટલાંક અવ્યય નામની, ધાતુની કે ધાતુપરથી થએલા શબ્દની પહેલાં આવે છે તે પૂર્વગ (પૂર્વ=પહેલાં+ગ=જનાર) કહેવાય છે, એમાં જે ધાતુની કે ધાતુથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દની પૂર્વે આવે છે તે ઉપસર્ગ [ઉપ=પાસે+સર્ગ (સર્ગ=સરજવું, ઉત્પન્ન કરવું)] કહેવાય છે. ઉપસર્ગ પૂર્વગ જ છે, પણ અધા પૂર્વગ ઉપસર્ગ નથી.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ૨૦ અવ્યયોને જ ઉપસર્ગ ગણ્યા છે, તે નીચે મુજબ:—

પ્ર, પરા, અપ, સમ, અતુ, અવ, નિસ્-નિર્, દુસ્-દુર્, વિ, આ, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ અને ઉપ

કોઈ સ્થળે જુદા જુદા ઉપસર્ગો ધાતુની પહેલાં આવી અર્થમાં મોટો ફેરફાર લાવે છે. જેમકે, હ=હરવું, લઈ જવું; પણ પ્રહાર=માર, અપહાર=ઘૂંટ, સંહાર=નાશ, અનુહાર=નકલ, અવહાર=ચોર,

નિહાર=આળવા માટે મુડકું લઈ જવું તે, વિહાર=મોજશોખ, આહાર=ભક્ષ, નિહાર=ઝાકળ, ઉદ્ધાર=છૂટકો, પ્રતિહાર=હારપાલ, પરિહાર=અવગ્ના, ઉપહાર=ભેટ

કોઈક સ્થળે ધાતુના અર્થને અનુસરે છે. જેમકે, અનુકરણ એમાં ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થને અનુસરે છે; અને કોઈક સ્થળે તેના અર્થમાં વધારો કરે છે. જેમકે, પ્રતાપ=ધણો તાપ

ઉપસર્ગના અર્થ—ઉપસર્ગના ધણો અર્થ છે, તેમાંના મુખ્ય અર્થ નીચે બતાવ્યા છે.

(૧) પ્ર—૧. આગળ

પ્રવાહ=આગળ વહેવું તે, પ્રચાર, પ્રૌઢ

૨. શ્રેષ્ઠ

પ્રભુ=શ્રેષ્ઠ હોનાર, પ્રકૃતિ

૩. વિશેષ

પ્રતાપ=વિશેષ તાપ, પ્રકાશ, પ્રકોપ, પ્રખ્યાતિ, પ્રગ્ના, પ્રણિપાત, પ્રમુખ, પ્રયત્ન, પ્રેક્ષક, પ્રચંડ, પ્રણામ, પ્રમદ

૪. ઉત્પત્તિદર્શક

પ્રપિતા=આપનો બાપ, પ્રપૌત્ર

(૨) પરા—૧. પાછું

પરાવર્તન=પાછું વળવું તે

૨. તરફ

પરાક્રમ=તરફ ડગલાં ભરવાં તે=બહાદુરી, પરાયણ

૩. ઉત્તરું

પરાજય=જયથી ઉત્તરું-હાર, પરાભવ=હાર

(૩) અપ—૧. અરાગ

અપભ્રંશ=અરાગ પડવું તે, અપકૃત, અપશબ્દ

૨. ઉત્તરું-દૂર

અપમાન=માનથી ઉત્તરું, અપરાધ, અપવાદ, અપશુકન

(૪) સમ—૧. સાથે

સંગમ=સાથે જવું તે, સંક્ષેપ, સંબંધ (સમ્બન્ધ એમ બે અનુનાસિકવાળો ઉચ્ચાર કરવો.), સંસાર, સમાગમ, સંગીત, સંઘાત, સંભાષણ

૨. સુંદર રીતે

સંસ્કૃત=સુંદર કરેલ, સંતાન (તન=વિસ્તાર પામવો)=છોકરાં છોયાં, સંતુષ્ટ=સંતોષી, સંસ્કાર (સકાર), સમૃદ્ધિ

૩. તદ્દન

સંરક્ષણ=પૂરેપૂરું રક્ષણ, સંપૂર્ણ, સંન્યાસ

(૫) અનુ—૧. પાછળ

અનુભવ=પાછળ થવું તે, અનુકરણ, અનુક્રમ, અનુચર=ચાકર, અનુવાદ=ભાષાંતર

૨. સાથે

અનુનાસિક=નાક સાથે—નાકમાંથી બોલતા વ્યંજન, અનુકૂળ, એથી ઉદ્ધટો શબ્દ પ્રતિકૂળ (કૂલ=નદીનો કાંઠો; નદીને આ કાંઠે આવેલી ચીજ અનુકૂળ, અને સામે કાંઠે આવેલી પ્રતિકૂળ. નદીને કાંઠે આર્થ પ્રજા વસતી હતી તેનો પુરાવો.)

(૬) અવ—૧. નીચે

અવલોકન=નીચે જોવું તે, અવસ્થા, અવનતિ, અવતાર

૨. નકાર

અવગણના=નકારી ગણના, અવજ્ઞા=અપમાન

(૭) નિસ્-નિર્—‘નિસ્’ ની પછી ઘોષાક્ષર આવે, તો ‘નિસ્’ નું ‘નિર્’ થાય છે.

૧. નહિ

નિરંકુશ=અંકુશ વિના, નિરર્થક=નકામું, નિર્ધન, નિર્મળ. એથી ઉદ્ધટો શબ્દ સખળ

૨. બહાર

નિરીક્ષા (નીરખ)=તપાસ, નિર્જીવ, નિષ્કંટક=કાંટા વગર-
નું, નિઃસ્વાર્થ

૩. નક્કી

નિશ્ચય=નક્કી કરવું તે-ઠરાવ

(૮) દુસ્-દુર-૧. નહારું

દુર્જન=નહારો માણસ, એથી ઉલટો શબ્દ સર્જન, દુરાચરણ,
દુર્વચન, દુરાગ્રહ=હડીલાઈ, દુર્બુદ્ધિ

૨. મુશ્કેલીથી

દુર્લભ=મુશ્કેલીથી મેળવાય તેવું, એથી ઉલટો શબ્દ સુલભ,
દુર્ગ=પહાડી કિલ્લો

(૯) વિ-૧. વિશેષ

વિકરાલ (વિ+કરાલ)=વિશેષ ભયંકર, વિચિત્ર, વિજય,
વિધાતા, વિનાશ, વિજ્ઞાન

૨. ઉલટું

વિયોગ (વિન્નેય)=મેળાપથી ઉલટું, વિષમ (વસમું), વિતર્ક

(૧૦) આ-૧. મર્યાદાદર્શક

આકાર=મર્યાદા કરનાર

૨. ઉલટું

આયાત=મચેલાથી ઉલટું-આવેલું

(૧૧) નિ-૧. માંહે

નિવાસ=જેમાં વસે તે-રહેઠાણ, નિમંત્રણ

૨. ધણું

નિનાદ=ધણો નાદ-સોર, નિયમ (નીમ-નેમ), નિગ્રહ, નિધાન,
નિબંધ, નિરૂપણ

૩. પાછળ

નિદાન=રોગની બધી પરીક્ષા કર્યા પછી જે અભિપ્રાય આપવો
તે, નિવૃત્તિ

(૧૨) અધિ-ઉપર

અધિરાજ=ઉપર પ્રકાશનાર=રાજા, અધિપતિ, અધિકાર, અધ્ય-
યન, અધ્યાય (અધ્યે)

(૧૩) અપિ—ઉપર

અપિધાન (અપિ+ધા+અન)—ઉપર ધારણ કરવાનું—ઢાંકણ, વસ્ત્ર

(૧૪) અતિ—૧. ઘણું

અતિધોર=ઘણું ભયંકર, અતિતીવ્ર, અતિમૃદુ

૨. પેલીપાર

અતિન્દ્રિય=ઇન્દ્રિયોના માર્ગની પેલીપાર—ઇન્દ્રિયોને અગોચર

(૧૫) સુ—૧. સારું

સુકૃત=સારું કરેલું, સુકાલ, સુસ્વર, સુભટ, સુવર્ણ

૨. ઘણું

સુકુમાર=ઘણું કોમળ, સુપ્રસિદ્ધ, સુદૃઢ

૩. સહેલાઈથી

સુલભ (સહેલું)=સહેલથી મેળવી શકાય એવું

‘સુ’ નું અપભ્રંશરૂપ ‘સ’ થાય છે. સપૂત=સારો છોકરો,
સભર=ઘણું ભરેલું

(૧૬) ઉદ્—૧. ઉંચે

ઉત્કંઠા=ઉંચી ડોક થવી—આતુરતા, ઉત્તમ, ઉન્નતિ

૨. બહાર

ઉત્પત્તિ=બહાર પડવું, પેદા થવું; ઉચ્ચાર, ઉચ્છૃંખલ (ઉદ્+
શંસ્થલા=સાંકળ)=મરણ પ્રમાણે ચાલનાર

૩. ઉલટું

ઉત્થાપન (ઉથાપન)=સ્થાપનથી ઉલટું-ગિઠાવવું

(૧૭) અભિ—૧. તરફ

અભિષેક=તરફ છાંટવું, અભિવંદન=નમસ્કાર, અભ્યાસ

૨. પાસે

અભ્યાગત=પાસે આવેલો—અતિથિ

૩. ઘણું

અભિમાન=ધણું માન, અભિનંદન=મુખારકબાદી

(૧૮) પ્રતિ—૧. ઉલટું=સામું

પ્રતિબિંબ=બિંબથી ઉલટું, આરસીમાં પડે છે તેવો પડછાયો;
પ્રતિકાર, પ્રતિપ્રિય, પ્રતિશબ્દ

૨. તરફ

પ્રતિગમન=તરફ જવું, પ્રતિપાલન=રક્ષણ, પ્રતિષ્ઠિત

૩. દરેક

પ્રતિદિન=દરરોજ

(૧૯) પરિ—૧. ચારે તરફ

પરિક્રમણ=ચારે તરફ ફરવું તે, પરિચારક=સેવક, પરિણામ,
પરિસીમા=હદ, પરીક્ષા (પરખ, પારખ), પરિષદ (જેમાં વિક્ષાનો
આસપાસ ટોળે વળી બેસે ને ચર્ચા કરે તેવી સભા; પરિ+સદ્ બેસવું)

૨. ધણું

પરિતાપ=ધણો તાપ, પરિશ્રમ, પરિપક્વ, પરિપૂર્ણ

(૨૦) ઉપ—૧. પાસે

ઉપસર્ગ=પાસે જવું—ધાતુ કે ધાતુથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દોની
પૂર્વે આવનાર, ઉપદેશ=મોઘ, ઉપવાસ (અપવાસ, અપાસ)=પ્રભુની
પાસે રહેવું તે; આહાર ન લેવાથી પ્રભુસ્મરણ થાય છે. ઉપાસના=
સેવા, ઉપનયન=જનોર્ધ, ઉપવીત=જનોર્ધ

૨. નાનું

ઉપસાગર=નાનો સમુદ્ર, ઉપગ્રહ, ઉપેન્દ્ર=વિષ્ણુ (દેવસભામાં
વિષ્ણુ ઇન્દ્રથી નાના છે માટે)

ઉપસર્ગ સિવાયના પૂર્વગો

ઉપસર્ગમાં નહિ ગણાતા પણ ગુજરાતીમાં વપરાતા નીચેના
સંસ્કૃત પૂર્વગો છે.

અ કે અન, ન, અમા, કે, અત, તિરસ, અલમ્, નમસ,

વિક્, સાક્ષાત્, ચિરમ્, મિથ્યા, અંતરૂ, પર, પરમ, પુનરૂ, સ કે સહ, સત્, સ્વ, સ્વયમ્, વગેરે. કેટલાંક પૂર્વગોથી સમાસ બને છે.

અ નહિ:—અધોષ (અવાજ વિનાનું), અધોર (ધણું ભયંકર), અજિત, અજ્ઞાન (અજ્ઞાણ), અન્યાય, અનિશ્ચિત, અપારદર્શક, અબલા, અલોપ, અવિચલ, અવિવેક, અસાધ્ય, અસ્થિર, અક્ષય (આખું), અક્ષય્ય=ક્ષય થઈ ન શકે એવું, અખંડ, અખાત, અગમ્ય (અગમ), અગાધ, અછત, અજાત, અડગ, અદ્વિતીય=જેના જેવો બીજો નથી એવો, અદસ્ય, અદૃષ્ટ, અદ્રાવ્ય

અનૂ નહિ:—અનર્થ (અન+અર્થ), અનારોગ્ય, અનુચિત, અનાદર, અનિષ્ટ, અનુપમ=જેની બરાબરી કોઈ ન કરી શકે એવું, અનૃત

સંસ્કૃત અનૂ પૂર્વગ પરથી પ્રાકૃતમાં અણુ પૂર્વગ થયો છે.

અણુ=નહિ:—અણુકમાઉ, અણુકસખી, અણુગમતું, અણુધડ, અણુછતું, અણુબુગતું, અણુટેવાયલું, અણુદીઠ, અણુમાહિતી, અણુરાગ, અણુવાકેફ, અણુવીધ્યું, અણુવિશ્વાસ, અણુસરજ્યું

વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દની પહેલાં અ, અને સ્વરથી શરૂ થતા શબ્દથી પહેલાં અનૂ પૂર્વગ આવે છે. અણુ પૂર્વગ તો ધણુંકરીને વ્યંજનની પહેલાં મૂકાય છે.

ન નહિ:—નપુંસક=પુરુષ નહિ તે, નાન્યતર, નાસ્તિક

અમા સાથે, પાસે:—અમાત્ય=રાજા સાથે રહેનાર, પ્રધાન, મંત્રી, સલાહકાર; અમાવાસ્યા (અમાસ) —(અમા=સાથે+વસ=વસવું+યા)=જે તિથિએ સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે એક ક્ષિતિજમાં આવ્યા હોય તે તિથિ, મહીનાની છેલ્લી તિથિ

કુ નહારે:—કુપાત્ર, કુમાર, કુકર્મ, કુતર્ક, કુદૃષ્ટિ, કુધારો, કુબોધ, કુલક્ષણ, કુવાક્ય, કુવાસના, કુસંગ

કુ નું અપભ્રંશરૂપ ક થાય છે—કર્કેટું=મુશ્કેલ, કળત, કપૂત, કભારણ, કમન, કમોત, કવખત, કવેળા, કસુવાવડ

અતઃ:—અદા (અત+ધા=બરોસો રાખવો+આ)=બરોસો, વિશ્વાસ;

ભક્તિ, શ્રદ્ધાલુ (શ્રદ્ધા+આલુ)=વિશ્વાસુ. શ્રદ્ધ (શ્રદ્ધા+અ)=દેવ,
પિતૃનિમિત્ત શ્રદ્ધાથી કરવાનું કર્મ

અલમ્+કૃ શણુગારવું:—અલંકાર=શણુગાર, ભૂષણ, ધરણું;
કવિતામાં ઉપમા વગેરે દર્શાવનાર અલંકાર. અલંકૃત=શણુગારેલું;
સાલકૃત; અલંકૃતિ

તિરસ્+કૃ ધિક્કારવું:—તિરસ્કાર=ધિક્કાર, નિંદા.

નમસ્+કૃ નમવું:—નમસ્કાર=નમન કરવું; નમસ્કૃતિ

ધિક્+કૃ ધિક્કારવું:—ધિક્કાર

સાક્ષાત્+કૃ નજરેનજર કરવું:—સાક્ષાત્કાર

સ્વ+કૃ કબુલ રાખવું:—સ્વીકાર્ય=સ્વીકારવાયોગ્ય, સ્વીકાર

ચિરમ્ લાંબોકાળ:—ચિરકાળ, ચિરંજીવી=દીર્ઘાયુ

મિથ્યા બુદ્ધિ:—મિથ્યાવાદ, મિથ્યાવાદી, મિથ્યાભિમાની

અંતર્ માંહે:—અંતર્ગોળ, અંતર્યામી (અંતરંગમી, અંત-
ર્લોપિકા, અંતઃકરણ, અંતઃપુર

પર પારકું, બીજું; માંહે; દૂર:—પરદેશ, પરપ્રકાશક,
પરરાજ્ય, પરલોક, પરોક્ષ, પરધર્મ, પરસ્ત્રી, પરબ્રહ્મ, પરવશ

પરમ સૌથી શ્રેષ્ઠ:—પરમેશ્વર, પરમપદ, પરમપ્રિય

પુનર્ ફરીથી:—પુનર્જન્મ, પુનર્મનન, પુનર્લગ્ન

સ, સહ સ.થે, સરખું:—સકારણ, સચોટ, સધવા; સદગમન,
સહચાર=સોખત, સહવાસ, સહાય; સહોદર=ભાઈબેન, સહોદરા=
સરખા ઉદરવાળી—સગીબેન

સત્ સાર્થ:—સન્ન્યત, સત્કાર, સત્કાળ, સત્પ્રયતન, સત્સંગ,
સદાચરણી, સદુદ્યોગ, સદ્ગુણ, સદ્ધર્મ, સદ્ભક્તિ, સન્માન, સન્નિવ્ર

સ્વ પોતાનું:—સ્વચ્છંદી (છંદ=મરજી)=પોતાની મરજીમાં
આવે તેમ વર્તનાર, સ્વજન, સ્વજીવન, સ્વતંત્ર, એથી ઉઘટો શબ્દ
પરતંત્ર; સ્વદેશ, એથી ઉઘટો શબ્દ પરદેશ; સ્વપ્રકાશક, સ્વમાન,
સ્વરક્ષણ, સ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપ; સ્વભાવ, સ્વાનુભવ

સ્વયમ્ પોતાની મેળે:—સ્વયંભૂ, સ્વયંવર

ફારસી અને અરબી પૂર્વગો

ના, બિન (ઉર્દૂ, સં. વિના પરથી), બે, લા (અરબી), બિલા (અરબી), ગેર (અ. ગૈર=ઉલટું) આ પૂર્વગો નામ કે વિશેષણની પહેલાં આવી અભાવવાચક વિશેષણ બંનાવે છે.

ના=નહિ:—નાદાન (નાનદાન=શાન) નથી શાન જેને, મૂર્ખ; નાપસંદ, નાશુદ, નારાજ, નાખુશ, નામલાજ, નાહિમેદ, નાકબૂલ, નાકૂબત, નાચાર (ચાર=છલાજ), નાદાર (દાર=રાખનાર), નાપાક (પાક=પવિત્ર), નાફર્માની=ડુકમ ન માનનાર, નામસ્કર, નામંજૂર, નામદ, નામુનાસિખ, નામુરાદ=આશાભંગ, નાવાકેફ (અ. વાકિફ), નાવારસ, નાહક, નાહિમત

બિન=વિના:—બિનઅનુભવી, બિનઅપરાધ, બિનકેળવાએલી, બિનચુનાહ, બિનચૂક, બિનતકરાર, બિનરોજગારી, બિનવારસ, બિન-સમજ, બિનસ્વાર્થી, બિનહરકત

બે (સં. વિ)=ઉલટું:—બેકાળજી, બેચેન, બેડોળ, બેદકાર, બેદાણા (દાના=મી), બેપરવા, બેભાન, બેવફા, બેશક, બેહદ, બેઅદબ, બેઈમાન, બેકદર (અ. કદ્ર=ખૂજ), બેકરાર (કરાર=આરામ), બેકેદ (અ. કયદ), બેખબર, બેતમા, બેતાલ, બેદાદ (દાદ=ફર્યાદ), બેદિલ (દિલ=મન), બેફાટ=ઉધાડેછોક, બેફામ (ફામ=યાદદાસ્ત), બેફિકર, બેવુફૂફ (અ. વુફૂફ=સમજ), બેહુરમત (અ. હુર્મત=આખર), બેહાલ

લા=વિના:—લાચાર=છલાજ વગરનો, લાછલાજ

બિલા=સિવાય:—બેલાશક (અ. બિલાશક=શક સિવાય)

ગેર (અ. ગૈર)=ઉલટું:—ગેરખ-સાફ, ગેરફાયદો, ગેરલાભ, ગેરવાળખી, ગેરવ્યવસ્થા, ગેરહાજર, વગેરે (વ=અને+ગૈર=બીજું)=અને બીજું

કેટલાક ફારસી પૂર્વગાથી સમાસ બને છે.

નેક=પવિત્ર, અદલ:—નેકનજર, નેકનામ, નેકનામદાર

સર=માથું, મુખ્ય:—સરકાર, સરદાર, સરપંચ, સરપેચ, સરસૂબો.

અર=આજુ:—અરતરક

હર=પ્રત્યેક:—હરરોજ (હર વિશેષણ છે.)

સંસ્કૃત ધાતુપરથી શબ્દો બનાવવા વિષે

પાછલા પ્રકરણમાં આપણે કૃતપ્રત્યયો જુદા જુદા ધાતુઓને લગાડી તેથી બનતા શબ્દોનું વર્ણન કર્યું, આ પ્રકરણમાં ધાતુપરથી જુદા જુદા શબ્દો કેમ બનાવવા તેનું વર્ણન આપીએ છીએ તેને માટે નીચેનો ક્રમ થોડા થઈ પડશે.

૧. ધાતુને અ, અક, અન, તૃનોતા, ફનો ફે, તિ, ત, ય, વગેરે કૃતપ્રત્યયોમાંથી જે લગાડી શકાતા હોય તે લગાડી કૃદંત બનાવવા. બધા પ્રત્યયો સાથે ન લગાડતાં એક પ્રત્યયનું કામ પૂર્ણ થયા બાદ બીજો પ્રત્યય લગાડવો.

૨. કૃદંતની પૂર્વે કે પછી શબ્દો જોડાઈ શકાતા હોય તો તે જોડી સામાસિક શબ્દો બનાવવા.

૩. કૃદંતની પૂર્વે ઉપસર્ગ કે પૂર્વગોમાંથી જે લગાડી શકાતા હોય તે લગાડવા.

૪. જે શબ્દોને તદ્દિત પ્રત્યય લગાડી શકાતા હોય તે લગાડવા.

૫. સંસ્કૃત ધાતુપરથી, ગુજરાતી શબ્દો, કૃદંત કે ક્રિયાપદ બનતાં હોય તે બનાવવાં.

ઉપરના નિયમે ત્રણેક સંસ્કૃત ધાતુ પરથી નમૂના દાખલ ભાષામાં વપરાતા શબ્દો બનાવી આપ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને આવાં મનોમત્ન આપવાં લાભકારી થશે.

કૃતપ્રત્યય

ધાતુ-કૃ=કરવું.

અ—કર, કિંકર, તીર્થકર, દિનકર, દિવાકર, ભાસ્કર, યાવચ્ચંદ્રદિવા-કરૌ, ભયંકર, વણકર, હિતકર, કરપક્ષવી, શંકર, સંકર.

કાર, અહંકાર, અંગીકાર, (અંગીકૃ=કબુલ કરવું), ઇતિહાસ-કાર, કુંભકાર (કુંભાર), ગ્રંથકાર, બ્રહ્મકાર (બ્રહ્મત-મળથી

કરાવવું), મૂર્તિકાર, લોહકાર (લુહાર), શાસ્ત્રકાર, સત્કાર
(આદરમાન), સાધુકાર (સાહુકાર), સુખકાર, સ્મૃતિકાર
અક—કારક, આશ્ચર્યકારક, નાશકારક, લાભકારક, વિસ્મયકારક,
હાનિકારક, હિતકારક

અન—કરણ, ધનીકરણ, એકીકરણ, સમીકરણ, (ગણિતનાં એ પદને
સરખાં કરવાં), અધિકરણ, અનુકરણ, પ્રકરણ, રાજ્યપ્રકરણ,
વ્યાકરણ, પૃથક્કરણ, કરણી (કરવું, કરેલું તે), કારણ, કર્મકારણ

इनोई—કારી, આનંદકારી, ચમત્કારી, સુખકારી, ઉપકારી

તુનોता—કર્તા (કિરતાર, કરનાર), જગત્કર્તા, ભાવકર્તૃક, કર્તારિ
(કર્તામાં).

य-या—ક્રિયા, ધર્મક્રિયા, ક્રિયાપદ, વિક્રિયા.

તિ—કૃતિ, આકૃતિ, વક્રરેખાકૃતિ, પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિવિકાર, પ્રાકૃત (અ),
પ્રાકૃતિક, વિકૃતિ, અલંકૃતિ, નમસ્કૃતિ.

मन्-म—કર્મ (કામ), કુકર્મ, શ્રત્કર્મ, અકર્મક, અકર્મી, સકર્મક,
કર્મણિ (કર્મમાં).

त्रिम—કૃત્રિમ

मान—ક્રિયામાણ

ત—કૃત, જનકૃત, પ્રભુકૃત, અપકૃત, સંસ્કૃત, દુષ્કૃત, સુકૃત, અલં-
કૃત, સાલંકૃત, સ્વીકૃત, કૃતાર્થ, કૃતકૃત્ય (કરાવેલું કાર્ય જેનું
સિદ્ધ થએલું છે તે, કૃતાર્થ)

य—કાર્ય (કાજ, કારજ), અકાર્ય

ત્ય—કૃત્ય, દુષ્કૃત્ય, સુકૃત્ય

अनीय—કરણીય

तव्य—કર્તવ્ય

ગુ. શ. —કામ: કાજ; કારજ; કરતાર; સાહુકાર; લુહાર; કુંભાર

ગુ. કૃદંત—કરવું, કરનાર; કરતો, કર્યું, કરેલું, કરવાનું; કરીને

ગુ. ક્રિયાપદ—કરે, કરશે.

જન્ જન્મવું.

જ—જન (જણ), કવિજન, હરિજન, મહાજન, દુર્જન, સુજન, સજન, નિર્જન, સર્વજન, સાર્વજનિક (રૂક)=અધાના ઉપયોગનું.

જ, અંડજ (અંડ-ઈંડામાંથી પેદા થનાર), ક્ષિતિજ, ખનીજ, તનુજ, દ્વિજ (ખેવાર જન્મનાર કેમકે તેમને જનોઈ દેવાય છે—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય), પંકજ, અજ, ઉદ્ભિજજ (ઉદ્+ભિદ્+જ)=જમીન ભેદી બહાર આવનાર વનસ્પતિ, નિજ, પૂર્વજ, સહજ (સહેજ)

અક—જનક

અન—જનન, જનની

તુનોતા—પિતા, માતા

ય—જન્ય (જન), જયા=જણનારી-સ્ત્રી

આ—પ્રજ, પ્રજાહિત

તિ—જાતિ (જાત), કજાત, સજાત, વિજાતિ, સ્વજાતિ, સ્વજાતીય

મન્-મ—જન્મ, જન્મતિથિ, જન્માષ્ટમી, જન્મભૂમિ, જન્માંતર (બીજોભવ), પુનર્જન્મ

તુ—જંતુ

ત—જાત (જાયો)

જુ. શ. —જન્મારો, જણુતર, જાતીલી

જુ. કૃ. —જન્મવું, જન્મનાર; જન્મતો, જન્મ્યું, જન્મેલું, જન્મવાનું; જન્મીને.

જુ. કિ. —જન્મે, જન્મશે; જણે, જણશે.

રાજ્ દીપવું.

કિવ્—રાજ્ (રાજ), સમ્રાજ્, સામ્રાજ્ય (ય).

અ—રાજ (રાજ), રાજેન્દ્ર (સાર્વભૌમરાજ), રાજકન્યા, રાજકાર્ય, રાજકુમાર, રાજકુળ, રાજગુરુ, રાજચિહ્ન (રાજનું નિશાન—છત્ર, ચામર, વગેરે), રાજદ્વાર રાજદ્રોહ (રાજપ્રતિ

દ્રોહ), રાજદ્રોહિન (રાજનો દ્રોહ કરનાર), રાજધર્મ, રાજ-
ધાની, રાજનીતિ, રાજપુત્ર (રજપૂત), રાજમંડળ (રાજનું
ટાળું), રાજમંદિર (રાજનો મહેલ), રાજમાર્ગ, રાજમુદ્રા
(સિક્કો, મહોર, વગેરે રાજચિહ્ન), રાજર્ષિ, (જેણે પોતાના
આત્માને નિયમમાં રાખેલ છે એવો રાજ, ક્ષત્રિય યોગી),
રાજલક્ષ્મી, રાજલેખ, રાજસલા, રાજસૂય (રાજ્યે કરવા
લાયક એક યજ્ઞ).

અક—રાજક (દીપનાર—રાજ).

અન—રાજન્—રાજ (રાજ—રાય—રાવ), રાણી (રાણી).

ઞ—રાષ્ટ્ર (દેશ), મહારાષ્ટ્ર.

માન—રાજમાન, વિરાજમાન (ખિરાજમાન).

જિત—રાજિત=શોભેલું, વિરજિત.

ય—રાજ્ય, રાજ્યાસન, રાજ્યતંત્રી, મહારાજ્ય, ઉપરાજ્ય, સ્વરાજ્ય,
પરરાજ્ય, અરાજ્ય.

ગુ. શ. —રજવાડો, રાજવી, રાવળ.

ગુ. કૃદંત—વિરાજવું, વિરાજનાર; વિરાજતો, વિરાજ્યું, વિરાજેલું,
વિરાજવાનું; વિરાજને.

ગુ. ક્રિ. —વિરાજે, વિરાજશે.

ગુજરાતી ક્રિયાપદોનાં મૂળ

વાચનપાઠોમાં ક્રિયાપદ આવે, તેમાંનાં જે આ પ્રકરણમાં આવ્યાં
હોય, તેઓની વ્યુત્પત્તિ શિખવવી.

સં. ધાતુ કે શબ્દ. ગુ. ક્રિયાપદ.

અઙ્—આંક(વું).

અઙ્ઙ્—આંજ(વું); ઊંજ(વું).

અઙ્ઙ્ઙ્ (અમિ+અંજન)—

ભીંજ(વું).

અઙ્—અથડ(વું); આથડ(વું).

અઙ્—અડ(વું); અડક(વું).

અંધ્ર—અંધાર(વું).

અર્ષ—અર્પ(વું); આપ(વું).

સમર્ષ (સમ્+અર્ષ)—સોંપ(વું).

પ્રાશ્ (પ્ર+અશ્)=ખાવું-પ્રાસ(વું).
 અસ્તમ્+ગમ્-આથમ(વું).
 પર્યસ્ત (પરિ+અશ્ નો ભૂ. ફ.)-
 પલોટ(વું).
 પ્રાપ્ (પ્ર+આપ્)-પાવ(વું);
 પામ(વું).
 વ્યાપ્ (વિ+આપ્)-વ્યાપ(વું).
 વ્યતીત (વિ+અતિ+ઇ+ત)=
 પીત(વું).
 ઇષ્ (ઇચ્છ્)-ઇચ્છ(વું).
 નિરીષ્ (નિર્+ઈષ્)-નિરખ(વું).
 પરીષ્ (પરિ+ઈષ્)-પરખ(વું);
 પારખ(વું).
 પ્રેષ્ (પ્ર+ઈષ્)-પેખ(વું).
 પ્રેર (પ્ર+ઈર)=ઊરકેરવું-પ્રેર(વું).
 કચ્-ખૂમ પાડવી, ખાંધવું-કચ-
 ર(વું), કચડ(વું).
 કણ્ઙ=ખાંડ(વું).
 કથ્-કહે(વું).
 કમ્પ-કંપવું, દયા કરવી-કંપ(વું),
 કોંપ(વું).
 કર્ન્=કાપવું-કાટ(વું).
 કલ્-કળ(વું).
 અકલ્=ન કળવું-અકળા(વું).
 ઉત્કલ્ (ઉદ્+કલ્)-ઉકેલ(વું).
 કષ્=કસવું, ધસવું-કસ(વું).
 વિકમ્=ખૂલવું, ઉઘડવું-
 વિકસ(વું).

વિકાસ=ખીલવું-વકાસ(વું).
 પ્રકાશ્-પ્રકાશ(વું).
 સંકુચ્-સંકોચા(વું).
 કુથ્-કોહ(વું).
 કુપ્-કોપ(વું).
 પ્રકુશ્-પોકાર(વું).
 કૂટ્-કૂટ(વું), કૂટા(વું).
 કૂર્દ્-કૂદ(વું).
 કૃ-કર(વું).
 કૃતઃ (કૃ નો ભૂ. ફ.)-કીધો.
 ઉચ્ચીકૃ-ઊંચક(વું).
 સ્વીકાર (સ્વ+કૃ)-સ્વીકાર(વું),
 સિકાર(વું), સકાર(વું).
 સંસ્કાર (સમ્+કૃ)-સમાર(વું).
 કૃષ્=ખેડવું-ખસ(વું); ખેડ(વું).
 આકૃષ્(આ+કૃષ્)-આકર્ષ(વું).
 કૃષ્ટ (કૃષ્ નો ભૂ. ફ.)-કાઠ(વું).
 વિકિર (વિ+કૃ-કિર)-
 વિખેર(વું).
 ચિક્રી-વેચ(વું).
 ક્રીડ્-ખેલ(વું).
 કલ્પ્-કલ્પ(વું).
 ક્ષણ્=દણુવું-ખણ(વું).
 ક્ષપ્=નાશ પામવું-ખપ(વું);
 ખો(વું).
 ક્ષમ્-ખમ(વું).
 ક્ષર્-ઝર(વું), ખેર(વું).
 પ્રક્ષાલ્ (પ્ર+ક્ષલ્)-પખાળ(વું).

વિક્ષાલન-વીજળ(વું).
 ક્ષિ (ક્ષય)-ક્ષય થવો; ક્ષીણ થવું.
 ક્ષેપ (ક્ષિપ્)-ફેંક(વું).
 ક્ષુદ્ર-કુંદ(વું).
 સ્વદ (સ્વપ્ન)-ખંડ(વું); ખાંડ(વું).
 સ્વન-ખણ(વું).
 ઉત્સાહ (ઉદ્+સ્વન નો ભૂ. ક.)
 ઉખેડ(વું); ઉખાડ(વું).
 સ્વલ્-ખાળ(વું).
 સ્વાદ-ખા(વું).
 સ્વિદ્-ખીજ(વું).
 સ્વેલ્-ખેલ(વું).
 વ્યાખ્યાન-વખાણ(વું).
 ગણ-મણ(વું).
 ગન્ધ-ગંધા(વું).
 ગમ્-ગમ(વું); ગમ પડવી.
 ગતક:-મથો.
 ઉદ્ગમ-ગમ(વું).
 નિર્ગમ-નીકળવું-નિર્ગમ(વું).
 ગર્જ-ગાજ(વું),
 ગલ્-ગળ(વું).
 અવગલ્-ઓગળ(વું).
 પ્રગલ્-પીગળ(વું).
 નિર્ગલ્-નિગળ(વું).
 ગુણ-ગુણ(વું).
 ગ્રહ (ગૃહ)-ગ્રેહ(વું), ગ્રહણ
 કરવું; ઘેર(વું).
 ઉદ્ગ્રહ-ઉધરાવ(વું).

વિગ્રહ-ઘડાઈ કરવી-વીધર(વું).
 સંગ્રહ-સંધર(વું).
 ઉદ્ગિર (ઉદ્+ગૃ)-ઓઠ(વું).
 ગૈ-ગા(વું).
 ગ્રંથિતઘ્વ (ગ્રંથ્)-ગુંથવું;
 ગાંઠવું.
 ઘટ્-ઘટ(વું); ઘડ(વું).
 ઉદ્ઘટ્-ઊઘડ(વું); ઉઘાડ(વું).
 વિઘટ્-ખમડ(વું).
 ઘુટ્-ઘુંટ(વું).
 ઘુર-ઘેર(વું).
 ઘુષ્-ગોખ(વું)
 ઘર્ણિતઘ્વ (ઘર્ણ)-ઘૂમ(વું).
 ઘૃષ્ ધસ(વું); ધવડ(વું).
 ચક્-ભયપામવો-ચક(વું).
 ચટ્-ચડ(વું), ચઢ(વું); ચાટ(વું).
 ચર-ફરવું-ચર(વું).
 આચર-આચર(વું).
 ઉચર (ઉદ્+ચર)-ઊચર(વું).
 વિચર-વિચર(વું); વિચાર(વું).
 સંચર (સમ્+ચર)-સંચ-
 ર(વું); સાંચર(વું);
 ચર્ચ-ચાવ(વું).
 ચલ્-ચળ(વું); ચાળ(વું);
 ચાલ(વું).
 ઉચલ્ (ઉદ્+ચલ્)-ઊ-
 જળ(વું).
 ચષ્-ચાખ(વું).

ચિદ્-ચીતર(વું).
 નિષ્ઠય (નિષ્+ચિ)-નિ-
 શ્ચ કરવો.
 સંચય (સમ્+ચિ)-સંચ(વું),
 સાંચ(વું), સંચય કરવો;
 સાચવ(વું).
 ચિત્-ચેત(વું); ચેતવ(વું).
 ચિન્ત્-ચિન્ત(વું).
 ચુર-ચોર(વું).
 ચૂષ્-ચૂસ(વું).
 છદ્-છાદ(વું); છાંદ(વું).
 અવચ્છાદય (અવ+છદ્)-
 ઓછાડ(વું).
 છર્દ્-છાંડ(વું).
 છિદ્-છેદ(વું); છીન(વું);
 છણ(વું).
 છુટ્-છૂટ(વું); છોડ(વું).
 જટ્-જડ(વું).
 જન-જળ(વું).
 જન્મન્ (જન્)-જન્મ(વું).
 જપ્-જપ(વું).
 જાગૃ-જાગ(વું).
 જાગરય (જાગૃ)-જાગાડ(વું);
 જાગાવ(વું).
 જિ-જિત(વું).
 જીઘ્-જીવ(વું).
 જુટ્-જોડ(વું).
 જૂ-જૂર(વું), જળીજ(વું), ખૂર(વું).

જ્વલ્-જળ(વું); ઝાળ(વું);
 બળ(વું), બાળ(વું),
 પ્રજ્વલ્-પ્રજળ(વું).
 ઉજ્જ્વલ્ (ઉદ્+જ્વલ્)-
 અજવાળ(વું).
 જ્ઞા-જ્ઞાણ(વું).
 પ્રત્યમિજ્ઞાના-પિછાણ(વું).
 વિજ્ઞપ (વિ+જ્ઞાનો પ્રેરક)-
 વીનવ(વું).
 મૃ-મર(વું).
 ટંક્-ટાંક(વું).
 ટિપ્-ટીપ(વું).
 ઉઢી (ઉદ્+ઢી)-ઊડ(વું).
 ઢુંદ્-ઢુંઢ(વું).
 તક્ષ્-તાસ(વું), તાછ(વું).
 તન્-તાણ(વું).
 તપ્-તપ(વું), તાપ(વું); તાવ(વું).
 સંતપ્ (સમ્+તપ)-સંતાપ(વું).
 તર્ક-તારક(વું).
 તુલ્-તોળ(વું).
 તુષ્ (તુષ્નો ભૂ. ક.)-તૂક(વું),
 તૂક(વું).
 સંતુષ્ (સમ્+તુષ્) સંતોષ(વું),
 સંતોષ પામવો.
 તૃ-તર(વું); તાર(વું).
 અવતૃ-અવતર(વું); ઊતર(વું).
 ત્યજ્-તજ(વું), ત્યાજકરવું.
 વ્રસ્-વ્રાસ(વું).

અચન્નાજ-(જા અચાવવું)-
અચાવ(વું).

ઝુટ્ટ-ઝૂટ(વું).

ઝોટ (ઝુટ્ટ)-ઝોડ(વું).

ઢણઢ-ઢંડ(વું), ઢાટ(વું).

ઢમ્-ઢમ(વું).

ઢર=ખીક-ડર(વું).

ઢલ્-ઢળ(વું).

ઢંશ્-ડસ(વું), ડંખ(વું).

ઢહ્-ઢાઝ(વું).

ઢા-ઢે(વું), ઢાન કરવું.

ઢિશ્-ઢીસ(વું).

આઢિશ્-આઢેશ આપવો.

ઢીપ્-ઢીપ(વું).

ઢુઃસ્-ઢૂખ(વું).

ઢુલ્-ઢોલ(વું).

ઢુહ્-ઢોહ(વું).

આઢ (ઢ માન આપવું)-
આઢર(વું).

ઢશ-ઢેખ(વું).

ઢષ્ટઃ (ઢશ્નો બ્ર. કૃ.)-ઢીઠો.

ઢિઢ્ (ઢ્ ઢાડવું)-ઢિઢર(વું).

ઢુ=ઢોડવું-ઢોડ(વું), ઢોડ(વું).

ઢક્ક-નાશ કરવો-ઢકેલ(વું), ઢ-
કેલ(વું).

પરિઢા (ઢા ઢરવું)-પઢેર(વું).

સંઢા (સમ્+ઢા)-સાંધ(વું).

ઢાવ્-ઢા(વું); ઢો(વું).

ઘઘલ-ઘોળ(વું).

ઘિઘ્-ઘીક(વું).

ઘ્-ઘૂજ(વું), ઘૂણ(વું).

ઘમ્-ઘૂમા(વું).

ઘ્-ઘર(વું), ધાર(વું).

નિઘાર્ (નિસ્+ઘ્)-નિ-
ધાર(વું).

સુઘાર્ (સુ+ઘ્)-સુધાર(વું).

ઘે-ઘાવ(વું).

ઘમા-ઘમ(વું).

ઘ્યાન-(ઘ્યૈ વિચારવું)-(સમ-
જ(વું).

આનંદ (આ+નંદ્)-આ-
નંદ(વું).

નમ્-નમ(વું); નામ(વું).

પ્રણમ્ (પ્ર+નમ્)-પ્રણમ(વું).

નલ્=આંધવું-નડ(વું).

નશ્--નાસ(વું), નાશ પામવું.

વિનશ્=અદૃષ્ટ થવું-વણસ(વું).

નાશ્-નાથ(વું).

નિન્દ્-નિંદ(વું).

આનય્ (આ+ની)-આણુ(વું).

પરિણય્ (પરિ+ની)-
પરણુ(વું).

નૃત્ય (નૃત્ નાચવું)-નાચ(વું).

પચ્-પચ(વું).

પટ્-પઢ(વું).

પત્-પડ(વું), પાડ(વું).

ઉત્પત્ત (ઉદ્+પત્ત)-ઉપત્ત(વું).
 નિષ્પત્ત (નિ+પત્ત)-નિવત્ત(વું).
 ઉત્પષ્ઠ (ઉદ્+પષ્ઠ)-ઉપષ્ઠ(વું).
 નિષ્પષ્ઠ (નિસ્+પષ્ઠ)-નિ-
 પષ્ઠ(વું).
 સંપષ્ઠ (સમ્+પષ્ઠ)-સં-
 પષ્ઠ(વું).
 સંપાદ (સમ્+પદ)-સંપા-
 દ(વું), સાંપડ(વું).
 સંપન્ન (સમ્+પદ્વનો ભૂ. કૃ.)
 પ્પન્ન(વું).
 પલ્-પળ(વું), પળીજ(વું).
 પશ્-પસ(વું).
 પા (પિષ્)-પા(વું), પી(વું).
 પીત (કમ્)-પીધું.
 પાલ્-પાળ(વું), પળ(વું).
 પિષ્-પીસ(વું).
 પીડ્-પીડ(વું); પીલ(વું).
 પુષ્-પોપ(વું), પોખ(વું).
 ઉત્પવન (ઉદ્+પૂ)-ઉપવ(વું).
 પૂજ્-પૂજ(વું).
 પૂર-પૂર(વું), પૂર્ણ કરવું.
 વ્યાપ્ત (વિ+આ+પૃ)=કામે
 લગાડવું-વાપર(વું), વાવર(વું).
 પૃષ્-કટ આપવું-પીટ(વું).
 પ્રચ્છ (પૃચ્છ)-પૂછ(વું).
 ફલ્-ફળ(વું), ફાલ(વું).
 ફુલ્-ફૂલ(વું); ફેલ(વું).

કેન=શીલ્યગ્રહણ-શીલ્ય(વું).
 ચન્ધ્-ચાંધ(વું).
 ચલ્-ચોલ(વું).
 ચુક્-ચૂક(વું).
 ચુધ્-ચોધ(વું).
 ચુધ્ય-ચૂજ(વું).
 પ્રવોધ્=વિસ્તારથી બોધ આ-
 પવો-પ્રબોધ(વું).
 સંવોધ=બોલાવવું-સંબોધ(વું).
 શુલ્-શૂળવું-બોળ(વું).
 મક્ષ્-મક્ષ(વું), ભખ(વું).
 મજ્-ભજ(વું), ભજન કરવું.
 મજ, મંજ્-ભાગ(વું), ભાંગ-
 (વું), ફુભાગ(વું).
 વિમજ્-વહેંચ(વું),
 મળ્-ભળ(વું), બોલવું.
 મલ્-ભાળ(વું).
 નિમાલય ((નિ+મલ્)-નિ-
 લાળ(વું).
 મષ્-ભસ(વું).
 માષ્-ભાખ(વું).
 માત્-ભાસ(વું).
 મિષ્-ભીખ(વું).
 મિદ્-ભેદ(વું).
 મી-ભયપામવો.
 મુજ્-ભોગવ(વું).
 મ્-હો(વું), ભાવ(વું).
 અનુમ્-અનુભવ(વું).

સંમૂ-સંભવ(વું).
 મૂઝ્-ભોક(વું).
 મૂ-ભર(વું).
 સંમૂ-સંભાળ(વું).
 મૂજ-ભુંજ(વું).
 ઝમ્-ભમ(વું).
 અપઞ્ચંશ (ઞ્ચંશ)-અભડા(વું).
 મન્ય (મન્)-માન(વું).
 મન્યિતદય (મન્ય વલોવવું)-
 મથવું.
 મન્-મંતર(વું).
 નિમન્-નોતર(વું).
 મા-મા(વું), સમા(વું).
 નિર્મા (નિર્+મા)-તીમ(વું).
 માન્-માન(વું).
 માપ્-માપ(વું).
 માર્ગ્-માગ(વું).
 માર્જ્-માંજ(વું).
 મિલ્-મળ(વું).
 ઉન્મિલ્ (ઉદ્+મિલ્)-
 ઉધાડ(વું).
 મિશ્-મેળવવું-ભેળ(વું).
 મુચ્-મૂક(વું), મોકલ(વું),
 મોચા(વું).
 મુળ્-મુંડ(વું), મોડ(વું)=મા-
 નભંમ કરવું.
 મુલ્-મસળ(વું).
 મુહ્-મોહ(વું), મોહ પામવો.

મુઝ્-મુંઝા(વું).
 મૂ-મર(વું), મરણ પામવું.
 મૃતક:-મુઓ.
 મૃત્યુ-મીમ(વું).
 વિમૃશ્ (મૃશ્ વિચારવું)
 -વમાસ(વું).
 મૃષ્-સીંચવું; સહન કરવું-
 મટ(વું), મટાડ(વું).
 યજ્-યજ(વું), યજ્-જમકરવો.
 યા-ળ(વું)-જ(વું).
 આયા-આવ(વું).
 ઉઘાપન (ઉદ્+યા નો પ્રેરક)-
 ઊજવ(વું).
 યાચ્-યાચ(વું)-ળચ(વું).
 યોત્ર (યુ જોડવું)-જોતર(વું).
 યુજ્-યોજ(વું).
 યુધ્ય (યુધ્)-જૂઝ(વું).
 રક્ષ્-રાખ(વું), રક્ષણ કરવું.
 રઘ્-રખડ(વું).
 રચ્-રચ(વું).
 રંજ્-રંગ(વું), રીઝ(વું).
 રટ્-રટ(વું), રડ(વું); લડ(વું).
 રધ્, રન્ધ્-રાંધ(વું).
 આરમ્ (આ+રમ્)-આરંભ(વું).
 સુરમ્ (સુ+રમ્)-સો'ડ(વું).
 રમ્-રમ(વું), રમણ કરવું,
 વિરમ્ (વિ+રમ્)-વિરમ(વું).
 રસ્-રસ(વું), રસ લેવો.

રહ્=રહેવું-રહે(વું).
 રાજ્-રાજ(વું).
 વિરાજ્ (વિ+રાજ્)-વિરાજ(વું)
 બિરાજ(વું).
 રિષ્-રેંસ(વું).
 રુચ્-રુચ(વું).
 રોદિતવ્યકમ્ (રુદ્)-રો(વું).
 આરોદન (રુદ્)-આરડ(વું).
 રુધ્-રૂંધા(વું), રૂંધા(વું).
 રુષ્-રીસા(વું).
 રુષ્ટ (રુષ્ નો ભૂ. કૃ.) રૂંધું.
 રોપયતિ (રુહ્ રોપવું નો
 પ્રેરક)-રોપ(વું).
 લક્ષ્-લેખ(વું), લેખવ(વું).
 અવલક્ષ્-ઓળખ(વું).
 ઉપલક્ષ્-ઓળખ(વું).
 લગ્-લાગ(વું).
 વિલગ્-વળગ(વું).
 લઙ્-લાંધ (વું), લાંધા(વું).
 ઉલ્લઙ્ (ઉદ્+લઙ્)-ઓળંગ(વું).
 લજ્-લાજ(વું).
 લપ્-લવ(વું).
 વિલપ્-વિલપ(વું).
 લમ્=મેળવવું-લે(વું);લાહ(વું).
 લઘઃ (લમ્ નો ભૂ. કૃ.)-લીધો.
 લમ્બ્-લંબાવ(વું).
 લલ-લાડ(વું).
 લસ્-લસ(વું).

આલસ્ય (લસ્ રમવું)-આળ-
 સ(વું).
 ચિલસ્=શેભ(વું)-વિલસ(વું).
 લિચ્-લખ(વું).
 આલિચ્-આળેખ(વું).
 આલિઙ્=મેટવું-આલિગ(વું).
 લિપ્=લેપ કરવો-લીપ(વું).
 લુટ્, લુટ્-લોટ(વું), આળોટ(વું).
 લુણ્ટ્-લુંટ(વું).
 લુપ્-લોપ(વું).
 લુમ્-લોભા(વું).
 લ્લ=કાપવું-લણ(વું).
 અવલોક્ (લોક્ નેવું) અવ-
 લોક(વું).
 ચિલોક્=ઓળખ(વું)-વિલોક(વું)
 આલોચ્(લોચ્ નેવું)-આલોચ(વું)
 વિલોચ્=નિહાળવું-વિલોચ(વું).
 વદ્-વદ(વું), વાદ કરવો.
 વન્દ્-વંદ(વું).
 વપ્-વાવ(વું).
 વમ્-વામ(વું)-વમન થવું.
 વર્ણ્-વર્ણ(વું).
 વર્ધ્=કાપવું-વાદ(વું).
 વલ્-વળ(વું).
 વસ્-વસ(વું).
 વહ્-વહે(વું).
 નિર્વહ્-નિભ(વું), નભ(વું).
 વા-વા(વું).

વાચ્-વાંચ(વું).
 વિચ્-વિંધ(વું).
 ઉપવિશ્-એસ(વું).
 ઉપવિષ્ટઃ(ઉપવિશ્ નો ભૂ.કૃ.)-
 એઠો.
 પ્રવિશ્-પેસ(વું).
 પ્રવિષ્ટઃ(પ્રવિશ્નો ભૂ.કૃ.)-પેઠો.
 સમાવિશ્ (સમ્+આ+વિશ્)-
 સમાવ(વું).
 પરિવિષ્ (પરિ+વિષ્)-પીર-
 સ(વું).
 વીજ્-વીંજ(વું).
 વૃ-વર(વું)
 વૃ=ઢાંકવું=વાર(વું).
 નિવૃ=અટકાવવું-નિવાર(વું).
 વૃજ્-વરજ(વું).
 વૃત્-વર્ત(વું), વાટ(વું).
 વૃધ્-વાધ(વું)-વધ(વું).
 વૃષ્-વરસ(વું).
 વે-વણ(વું).
 પ્રવે-પ્રો(વું)-પરોવ(વું).
 શક્-શક(વું).
 શંક્-શંકા(વું).
 આશંક્-આશંકા(વું).
 શદ્-સળ(વું).
 શદ્-સડ(વું).
 શપ્-શાપ(વું).
 શમ્-શમ(વું).

શિશ્-શીખ(વું).
 શિશ્-સૂંધ(વું).
 શુચ્-શોચ(વું).
 શુધ્-શોધ(વું).
 શુમ્-શોભ(વું), સોહ(વું).
 શુષ્-સૂક(વું), સૂકવ(વું), સુકા(વું),
 સોસા(વું).
 શૃ-શાર(વું).
 શ્રમ્-શ્રમ લેવો.
 વિશ્રમ્-વિસમ(વું).
 ઉચ્છ્રય્-(ઉદ્+શ્રિ-શ્રય્)-
 ઊછર(વું).
 શ્રુ(શૃણુ)-સૂણ(વું).
 શ્વસ-શ્વાસ-સાસ લેવો.
 શ્વન(શ્વિ સૂજવું નો ભૂ.કૃ.)-
 સૂણ(વું).
 સજ્-તૈયાર-સજ(વું).
 સદ્-સહે(વું).
 સાધ્-સાધ(વું).
 સિચ્-સિય(વું).
 સિધ્-સીધ(વું), સિદ્ધ કરવું,
 સીધાવ(વું).
 સિવ્-સીવ(વું).
 પ્રસ્ર(પ્ર+સ્ર=જણ(વું)-પ્રસવ(વું).
 સૂચ્ય(સૂચ્)-સૂઝ(વું).
 સૃ-સર(વું)-સરીજવું.
 અનુસૃ-અનુસર(વું).
 ઉત્સૃ(ઉદ્+સૃ)-ઊસર(વું).

અપસૃ-ઓસર(વું).
 નિઃસૃ-નીસર(વું).
 પ્રસૃ-પસર(વું).
 સૃજ્-સરજ(વું).
 સેવ્-સેવ(વું).
 સ્તમ્ભ-થંભ(વું), થોભ(વું).
 સ્તુ-સ્તવ(વું).
 આસૃ (સૃ ઢાંકવું)-આથર(વું).
 પ્રસૃ-પાથર(વું).
 વિસ્તૃ-વિસ્તર(વું).
 સ્થગ્-ઠગ(વું).
 સ્થાપ (સ્થાનો પ્રેરક)-સ્થાપ(વું)
 થાપ(વું); થાખડ(વું).
 ઉત્થા (ઉદ્+સ્થા)-ઊઠ(વું),
 ઉઠાવ(વું), ઉથાપ(વું),
 ઉથામ(વું).
 સ્થિત (સ્થા નો ભૂ. કૃ.)-
 થાક(વું).
 સ્ના-નહા(વું).
 સ્પૃશ્-સ્પર્શ(વું).
 સ્ફટ-ફાટ(વું), ફાડ(વું).

આસ્ફાલ્=પહાડ(વું)-અફાળ(વું)
 અફાળા(વું).
 સ્ફુટ્-ફૂટ(વું).
 સ્ફોટ (સ્ફુટ)-ફેડ(વું).
 સ્મૃ-સ્મર(વું).
 વિસ્મૃ-વીસર(વું).
 સંસ્મૃ-સાંભર(વું).
 સ્વપ્-સૂ(વું).
 સ્વિચ્(સ્વિદ્ સંધવું)-સીજ(વું).
 હન-હણ(વું).
 હસ્-હસ(વું).
 હિણ્-હિંડ(વું).
 હ-હર(વું), હાર(વું).
 ઉહર (ઉદ્+હ-હર)=ઊધ-
 ર(વું), ઉધાર(વું).
 પ્રહ-પ્રહાર(વું).
 વિહ-વિહાર(વું).
 સંહ-સંહાર(વું)-સંધાર(વું).
 હષિત (હષનો ભૂ. કૃ.)-
 હરખા(વું).
 હલ્લ=ધુજવું-હાલ(વું).

ખંડ ૩ નો. અધિક અભ્યાસી માટે

ઉત્સર્ગ

સંસ્કૃત ભાષા પરથી પ્રાકૃત, પ્રાકૃત ભાષામાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશ ભાષા પરથી હાલની ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ભાષા વિકાર પામવાનું કારણ ઉચ્ચારની ખામી અને અન્ય પ્રજનો

સમાગમ છે. વિદ્વાનોએ મૂળની અને હાલની બાષાની સરખામણી કરી વિકારના નિયમો શોધ્યા છે, તેને ઉત્સર્ગ કહે છે. તે ખતાવવાનો આ પ્રકરણનો હેતુ છે.

સ્વર વિકાર

૧. અ નો ઇ, ઉ, ષ, કે ઓ થાય છે:—

અ નો ઇ—અંડકમ્-ઇકું. ક્ષેપક-ખેપીઓ. શલ્ય:—શીજો

અ નો ઉ—ધર્ધરી-ધુધરી. તરંગ-તુરંગ

અ નો ષ—ગર્ગરી-ગાગર. ફણા-ફેણ. મલ-મેલ. મસી-મેસ:

વલ્લિ-પ્રા. વેલ્લી-વેલ. શય્યા-પ્રા. સેજ્જ,—સેજ, સજ્જ.

સર-સેર. વાલુકા- વેળુ (આ નો ષ થયો છે).

અ નો ઓ—ખર્પર-ખોપરી. પ્રહર-પહોર. ખદરી-ખોરડી.

૨. અ નો આ કે આ નો અ થાય છે:—

અ નો આ—અધીન-આધીન દલ-દાળ. મરુપાટ-મારવાડ.

વણિજ-વાણીઓ. હિંદોલ-હિંદોળા

આ નો અ—અપંગ-અપંગ. આવાસ-અવાસ. કાન્ત-કંત,

કંથ. દેવાલય-દેવળ. નાસ્તિ-નથી. અમાવાસ્યા-અમાસ.

દિશા-દિશ. નિરીક્ષા-નીરખ. ભિક્ષા-ભીખ. રક્ષા-રાખ.

રેખા-રેખ. લજ્જત-લાજ. વાર્તા-વાત. શર્કરા=સાકર.

શાલા-(નિ)શાળ. શિક્ષા-શીખ. સંધ્યા-સાંજ. સેના-સેન.

૩. ઇ નો અ, ઉ, કે ષ થાય છે:—

અક્ષિ-આંખ. કટિ-કેડ. કઠિન-કઠણ. કઠલી-કેળ. કુક્ષિ-

કૂખ. ખનિ-ખાણ. ગ્રંથિ-ગાંઠ. ચિન્તા-ચન્તા. નિર્ણન-નળળું.

પિંડ-પંડ. મુરારિ-મોરાર. રાત્રિ-રાત. વહિની-વહાણ. સુદ્ધિ-

સુદ (શુકલપક્ષ). પ્યાતિ-ખ્યાત. ગતિ-ગત. જ્ઞતિ-જ્ઞત. જ્ઞાતિ-

ન્યાત. નીતિ-નીત. પ્રીતિ-પ્રીત. રીતિ-રીત. સંગતિ-સંગત.

સ્મૃતિ-સુરત. માનિની-માનની-માનુની. જનયિત્રી-જનિતા-

જનેતા. પૌર્ણિમા-પુનેમ. વિરાગ-વેરાગ.

૪. ઉ નો અ, ષ કે ઓ થાય છે:—

કુંકુમ-કંકુ. ગુરુક-ગરવા, ગરવી. તનુ-તન. દુષ્કાળ-
ડકાળ. પુરોહિત-પરોત. મધુ-મધ. મનુષ્ય-માણસ. મુકુટ-મુગટ.
મુહૂર્ત-મહૂરત-મુરત. વસ્તુ-વસ્ત-વસ. વિદ્યુત-વીજ(ળી). વિરૂપ-
-વરવો. સુપુત્ર-સપૂત. નૃપુર-નેવર (ઝંઝર). કિસવ-ઓઝવ.
ઉદ્ગાર-ઓડકાર. ઉદ્ધાર-ઓદ્ધાર. ગુરુ-ગોર. ભૂમિ-પ્રા. ભૂઈ,-
ભોંય, ભોંય. મુખ-પ્રા. મુંહ, -મોહ, મોહકું, મોહું. મુરારિ-મોરાર.

૫. ક્ર નો અ, આ, ઇ કે ઉ થાય છે:—

કૃણુ-કહાન. વૃદ્ધ:-પ્રા. વઢી-વડો. સંગાર-શણગાર. ઋણુ-
રણ (ઋનો ર). ઋતુ-રત (ઋનો ર). મૃત્તિકા-પ્રા. મદિયા-
માટી. અમૃત-પ્રા. અમિચ્ચ-અમી. ગૃધ્ર-પ્રા. ગિદ્ધ-ગીધ. ધૃત-
પ્રા. ધિચ્ચ-ધી. જામાતૃ-જામાઈ-જમાઈ. દષ્ટકમ્-પ્રા. દટ્ટકું-
દીકું. પિતૃગૃહ-પ્રા. પિષ્ઠધર-પિષ્ઠર, -પીધર. ભાતૃ-ભાઈ.
બ્રાતૃજ-ભત્રીજો. માતૃ-માઈ-મા. માતૃગૃહ-પ્રા. માધ્ધર-માઈ.
હર, -મલિયર. ઋક્ષ-રીંછ (ઋનો રી). ઋદ્ધિ-રિદ્ધિ (ઋનો રિ).
ભાતૃજયા-ભાઉ(ભો)જાઈ. મૃત:-મુઓ. વૃદ્ધ:-ખુટું. સ્મૃતિ-સુરત.

૬. ષે નો ષ કે હ થાય છે:—

વૈદિક:-વેદિઓ. વૈર-વેર. તૈલ્લમ્-પ્રા. તેલ્લ-તેલ.
વૈરાગિન્-વેરાગી. વૈવાહિક-વેવાહી. ધૈર્ય-ધીરજ. નૈવેદ્ય-નિવેદ.

૭. ઔ નો ઔ કે ડ થાય છે:—

ઔઘાની-ઉળાળી. ઔષધ-પ્રા. ઔસદ-ઔસડ. ઔર્ધ્વ-
પ્રા. ઔરિચ્ચ-ઓરી. મૌક્તિકમ્-પ્રા. મોક્તિચ્ચ-મોતી. યૌવન-
પ્રા. જોવ્વણુ-જોવન. સૌભાગ્યમ્=પ્રા. સોહગ્ગ, સોહાગ, સુહાગ.
પૌરાણિક-પુરાણી. રૌપ્ય-રૂપું.

૮. સ્વરોનો વ્યત્પચ:-કોઈ કોઈ પ્રસંગે શબ્દોમાં રહેલા
સ્વરો ઉલટપાલટ થાય છે. જેમકે, ખટ્વા-ખાટ. બિંદુ-બુંદ.
શકુન-સુકન. સ્મશ્રુ-પ્રા. મસ્સુ-મૂછ. કટિ-કેડ.

૯. સ્વરવૃદ્ધિ:-કોઈ કોઈ પ્રસંગે શબ્દોમાં સ્વરોનો વધારો થાય

છે. જેમકે, મિથ્યા-અમથું. લોપ-અલોપ. વૃથા-અવરથા.
(આદિ 'અ' ઉમેરાયો છે.)

ઐકારાંત નરજાતિ શબ્દ

સંસ્કૃતમાં અકારાંત નરજાતિના પ્રથમના એકવચનમાં તેને છેડે
અસ્ (અંત્ય અ+સ્ પ્રત્યય) આવે છે, તેનો ગુજરાતીમાં ઓ
થએલો છે. જેમકે, ઘટ:-ઘડો, તારક:-તારો, દીપ:-દીવો. નમ્ન:-નાગો.
રક્ષક:-રખો. રસ:-રસો. રાસ:-રાસો. વાસ:-વાસો.

ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિ શબ્દ

સંસ્કૃતમાં અકારાંત નાન્યતરજાતિના પ્રથમના એકવચનમાં તેને
છેડે અમ્ પ્રત્યય આવે છે, તેનો ગુજરાતીમાં ડં થએલો છે. જેમકે,
નમનમ્=નમણું. મરણમ્=મરણું. શરણમ્=શરણું. સારમ્=સારું. નવમ્=
નવું. ઉત્તજવલમ્=ઉત્તજળું.

વ્યંજન વિકાર

૧. ઘણું કરીને શબ્દના આદિ વ્યંજનમાં ફેરફાર થતો નથી:—
કદ્મ-કાદવ. સાગર-સાયર. મક્ષિકા-માખી.

૨. ક્ અથવા જ્ નો જ્ થઈ જાય છે:—

કાણુ:-ખુણો. પાલક-પાલખ. રેષા-રેખા. વિષ-વિખ. લ્પ-
લરખ. કૂટમ્=ખોટું.

૩. ક્ નો ગ્ થઈ જાય છે:—

કાક-કાગ. પ્રકટ-પ્રગટ. બક-બગ. ભક્ત-ભગત. ભક્તિ-ભગતી.
મુક્તિ-મુગતિ. મુકુટ-મુગટ. મુકુર-મોગરો. મૂક:-મૂગો. યુક્તિ-બુગતિ.
રત્નાકર-રતનાગર. સકલ-પ્રા. સઅલ, -સગળું-સધળું.

૪. લઘુતાવાચક કે સ્વાર્થે (તેના તેજ અર્થમાં) શબ્દને છેડે
આવેલા ક્ નો જ્, લ્ કે લ્ થાય છે:—

કાકક:-કાગડો. પુચ્છકમ્-પુંછડું. લોહક-લોહોડું, લોહું. વૃક્ષક:-
વરખડો, રખડો. એકક:-એકલો. અંધક:-આંધળો.

૫. જ્, ષ્ નો જ્ થાય છે:—

શાવક:—પ્રા. છાવક-છોકરો. ષષ્-છ. સત્-છત, છતું. મનીષા-મંછા.

૬. ચ્ અને ચ્ નો જ્ થાય છે:—

ત્વચ્—તજ. અંતર્યામી-અંતરજમી. આશ્ચર્ય-અચરજ. યોગ્ય-જોગ. અયોગ્ય-અજોગ. ઉદ્ભવ-ઉજ્ભવ. કાર્ય-કારજ. મર્યાદા-મરજદા. યજ્ઞ-જગન. યતિ-જતિ. યતન-જતન. યંત્ર-જંત્ર. યમ-જમ. યજ્ઞ-જજ્ઞ. યાગ-જગ. યજ્ઞ-જગ્ન-જગન. યાત્રા-જત્રા. યાદવ-જદવ. યુક્તિ-જુગતિ. યુગ-જુગ. યુદ્ધ-જુદ્ધ. યુવન-જુવાન. યોગ-જોગ. સંયોગ-સંજોગ. યોગી-જોગી. યોધ-જોદ્ધ. વાલકમ્-વાજું (ખેલવાનું-અવાજ કરવાનું સાધન).

૭. ત્ વર્ગના અક્ષરોને ઠેકાણે ટ વર્ગના અક્ષરો થાય છે:—

મૃત્તિકા—પ્રા. મટિઆ-માટી. વર્તિ—પ્રા. વટિ-વાટ. ગ્રંથ:—ગંઠો. છિદ્રમ્—છીંદું. વર્ધમાન-વઢવાણ. વૃદ્ધ:—બુઢી, વડો. પઠતિ-પઢે (હું નો હ્ થયો છે). મઠ-મઠી. ધુર્ય-ઢોર. દુષ્કાળ-ડકાળ. દેહલી-ડેહલી. દંશ-ડંખ.

નૂ નો જ્-અજ્ઞાન-અજ્ઞણ. અનુસાર-અણસારે, અણસારો. ઔઘાની-ઉજાણી. કઠિન-કઠણ. ખનિ—પ્રા. ખાણી-ખાણ. ગાનમ્-ગાણું. ચલન-ચલણ. જન-જણ. જમન-જમણ. જીવન-જીવણ. દાન-દાણ, દેણ. ધની-ધણી. ધમની-ધમણ. નયન-નેણ. નનાંદ-નણુંદ. પાનીય-પાણી. પાલન (કમ્)-પારણું, પાલણું. અંધનમ્-ખાંધણું. ભાનુ-ભાણ. માન-મણ, માણું, માણી. માનુષ-માણસ. રજની-રેણ. લાભન-લહાણ. વચન-વેણ. વલન-વલણ. વહન-વે'ન, વેણ. વહિની-વહાણ. વ્યાખ્યાન-વખાણ. સંધાન-સાંધણ. સુજ્ઞાન-સુજ્ઞણ. સ્થાનકમ્-અપ. થાણુંઉં-થાણું. સ્થાપન-થાપણ. સ્મશાન-મસાણ. હાનિ-હાણ.

૮. કોઈ પ્રસંગે જ્ નો જ્ થાય છે:—

કર્ણ—પ્રા. કણણ-કાન, કાનો. જૂર્ણકમ્—પ્રા. જુણણુંઉં-જૂનું. પર્ણ—પ્રા. પણણ-પાન. વર્ણ—વાન.

૯. ટ અથવા ત્ નો ટ થઈ જ્ થાય છે:—

કટિ-કેડ. કપાટ-કમાડ. કીટ:-કીડો. કીટિકા-કીડી. કુકકુટ:-
કૂકડો. કેટિ (ટી)-કરોડ. ઘટ:-ઘડો. ઘોટક:-ઘોડો. ચતુષ્પટ:-ચોપડો.
ઝાટ-ઝાડ. તટ-તડ, તેડ. પર્પટ-પ.પડ. બટુક:-બટુઓ, બડવો. ભટ-
ભડ=થોઢો. મર્કટ:-માકડો. વટ:-પ્રા. વડો-વડ. વાટી-વાડી.

પ્રતિચ્છાયા-પડછાયો. પ્રતિપદ્-પડવે. (સ્ત્રી.) પ્રતિવેશી-પાડોશી.
મૃતકમ્-મુડ(કું).

૧૦. ન્ નો લ્ અને લ્ નો ન્ થાય છે:—

કથની-કુથલી. નીલકંઠ-લીલકંઠ (મોર, શિવ, ચાષપક્ષી).
નિમ્બક:-પ્રા. નિંબુઓ-લીંબડો (લીમડો). નીલ-લીલું. લાંગર-નાંગર.

૧૧. પ્ નો વ્, વ્ મ્ કે ફ્ થાય છે:—

દૂપ-કુવો. ગોપાલ-ગોવાળ. તાપ-તાવ. પશ્ચાત્તાપ-પસ્તાવો.
દીપ-દીવો. દીપાવલી-દિવાળી. પ્રતિપદ્-પડવે. મંડપ:-માંડવો. વાપી-
વાવ. વિષ્ણુ:-વરવો. સપાદ-સવા. આપદા-આબદા. કપાટ-પ્રા. કવાડ-
કમાડ. સ્વપ્ન (કમ્)-સમણું. પાશ:-ફાંસો. પનસ-ફણસ.

૧૨. ષ્ નો ષ્ થાય છે:—

ધાવક-ધોખી. વૃત્તિ-અત્તી. વિરાજિત-વિરાજ્યો. શવ-શઅ.

૧૩. મ્ નો ષ્ અને ષ્ નો મ્ થાય છે:—

કર્મ-કાદવ. વર્ધમાન-વદવાણ. સુપર્વન્-સપરમો. સ્વપ્ન-પ્રા.
સિમિણ-સમણું. આમ્ર-આંખો. તામ્ર-પ્રા. તંબ-તાંબું.

૧૪. ય્ નો જ્, ને ષ્ નો ડ થઈ પાછલા સ્વર સાથે મળી
ષ કે ઓ થાય છે:—

ક્ષય-અધ-ખે. જય-જે. નયન-નેણુ-નેન. ભય-ભધ-ભે. રજની-
રયણી-રેણુ. નિયમ-નીમ-નેમ. પ્રત્યય-પતીજ. વિષય-વિષે. સમય-સમે.
કવલ-કોળીઓ. ધવલકમ્-ધોળું. રસવતી-રસોડું. લવણુ-લુણુ. સ્વર-સુર.

૧૫. ઢ, ર્, ળ્, લ્ અક્ષરો એકબીજાને સ્થાને બદલાય છે:—

કોડ:-ખોળો. ગુડ-ગોળ. તડાગ-તળાવ. અષ્ટવાર-અઠવાડીઈ.
પક્ષવાર-પખવાડીઈ. કુદાર:-કુવાડો. આરાક્ષરી-આરાખડી. પ્રારબ્ધ-

પ્રાલબ્ધ, સરિતા-સલિતા. હરિદ્રા-હળદર. કપાલ-કપાળ. કાલમ્-કાળું.
ગોલ-ગોળ, ગોળો. તાલકમ્-તાળું. વિશાલ-વિશાળ. પાલન (કમ્)-
પારણું, પાલણું. શ્રીફલ-શ્રીફળ.

૧૬. શબ્દની આરંભે ન હોય એવા **ઝ, ઞ, ણ, ઘ, મ્**,
નો **હ** થાય છે:—

નખ-પ્રા. નલ-નહો(ર). મુખ-મુહ, -મોં. લેખક:-લહીઓ.
દેવગૃહ-દેવધર-દેહરૂં. પિતૃગૃહ-પ્રા. પિઠધર-પિઠહર, -પીયર. માતૃગૃહ-
પ્રા. માઠધર-માઠહર, -મહીયર. મેઘ-મેહ. કથન-કહેણ. કથાનિકા-પ્રા.
કહાણિઆ-કહાણી. પ્રથમ-પહેલું. અધુના-અહુણા-હમણા ગોધૂમ-પ્રા.
ગોહૂમ-ઘઉં. દધિ-પ્રા. દહિં-દહીં, બધિર:-બહેરો. વધૂ-વહૂ-વહુ.
વેધ-વેહ. સાધુકાર-સાહુકાર. આહીર-આહીર. લાલ-લાહવો.

કોઈ પ્રસંગે **હ** નો **ઘ, ઢ, ફ** થાય છે:-દાહ:-ડાધો. સિંહ-
સિંધ. સંહાર-સંધાર. લોહ-લોહું. ગુહા-ગુફા.

૧૭. **શ, ષ** નો **સ્** થાય છે:—

કિંશુક-કેસુકું. વંશ:-વાંસો. વિશ્રામ:-વિસામો. શત-સો. શબ્દ-
પ્રા. સહ-સાહ. શકરો-પ્રા. સક્રરા-સાકર. શલાકા-મળી. શશક:-
સસલો. શુબ્ધ-સુકું. શુંડા-સૂંદ. શન્ય-સૂન. શૃખલા-સાંકળ. શ્યામ-
લ (કમ્)-સામળું. શ્યાલ:-સાળો. શ્યાલી-સાળી. શ્રીખંડ-સુખડ.
શ્વસુર:-સસરો. શ્વત્રૂ-સાસુ. શ્વાસ-સાસ. શ્વાસોઽશ્વાસ-સાસોસાસ,
શ્વાસોશ્વાસ. તૃષા-તરસ. મનુષ્ય-માણસ. મહિષી-ભેંસ. વર્ષ-વરસ.
વરખે. પૌષ-પોસ.

૧૮. **સ્** નો **હ** થાય છે:—

ઉષ્ણુકમ્-ઉહું, ઉતું (ષ્ નો સ્ થય). કૃષ્ણ:-પ્રા. કણ્હો-
કહાન. દ્વિસ-પ્રા. દ્વિઅહ, -દિહ, દહાડો. પાષાણુ-પહાણુ. પ્રસૂત-
પહાડ. સ્ના-પ્રા. હહા-નહા, -નહા(વું).

વ્યંજનોનો લોપ

શબ્દની શરૂઆત ન હોય, અને જોડાક્ષરમાં ન હોય, એવા **ઘ, જ, ગ, ઞ, જ, ત, દ, પ, ય**, અને **ઞ** નો ધાણુંકરીને લોપ થાય

છે, લોપ થતાં વ્યંજનમાંથી જે સ્વર બાકી રહે તેનો તેની પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ થાય છે. વ્યંજન લોપાયા પછી અ કે આ રહે, ને તેની પહેલાં અ કે આ હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર ચ જેવો થાય છે.

અંધકાર-અંધારું. ઉષ્ણકાલક:-પ્રા. ઉ-હઆલઓ-ઉનાળો. કંસ-કાર:-કંસારો. કુંભકાર-પ્રા. કુંભઆર-કુંભાર. કોકિલ પ્રા.કોઘલ-કોયલ. ચિત્રકાર:-ચીતારો. તૈલિક:-તેલિઓ-તેલી. નાણુકમ્-નાણું. નારિકેલ-પ્રા. નારિએલ-નારિએળ. મકુલ-પ્રા. મઉલ-મોલ, મોર. મામક:-મામો. યૂકા-પ્રા. જૂઆ-જૂ. લઠુક:-લાઠુઓ-લાઠવો. લોહકાર-લુહાર. શીતકાલ:-શિઆળો. નગર-પ્રા. નયર-નધર, નેર. ભગિની-ભઘણી-બહિણી,-બેન. શૂગાલ-પ્રા. સિઆળ-શિયાળ. સાગર-સાયર. વચન-પ્રા. વયણ-વેણ. સૂચી-પ્રા. સૂધ-સોય. રજની-પ્રા. રયણી-રેણ. રાખ-પ્રા. રાઆ-રાયા,-રાય. અમૃત-પ્રા. અમિઅ-અમી. કાતર-કાયર. ખંડિત:-ખંડિઓ. ગતક:-પ્રા.-ગયઅઉ-ગયો. ધૃત-પ્રા. ધિઅ-ધી. પિતૃગૃહ-પિઠધર-પિઠહર,-પીયર. પીતલકમ્-પીણું, પ્રતોલી-પોળ. બ્રાતૃક:-ભાઈઓ-ભાઈ. બ્રાતૃજન્યા-પ્રા. ભાઉજન્યા-ભોજનઈ. માતૃગૃહ-પ્રા. માઘ-ધર-માઘહર,-મહિયર. મૃત:-મુઓ. કદલ-પ્રા. કયળ-કેળ. પાદ-પાય, પા. કેદાર-પ્રા. કેઆર-ક્યારો. કૃપ-પ્રા. કુઓ-કુવો. પ્રિય-પિઉ. મયૂર-પ્રા. મઉર-મોર. દિવસ-પ્રા. દિઅહ-દિહ, દહા(ડો).

કફેણી-કોણી. અરધદ-રહેંટ, રેંટ.

અનુસ્વારનો ઉમેરો:-કેટલાક શબ્દમાં અનુસ્વાર વધ્યું છે. જેમ, અક્ષિ-પ્રા. અકિખ-આંખ. અશ્રુ-પ્રા. અંસુ-આંસુ. ઉચ્ચમ્-ઉંચું. ખડ્ગ-પ્રા. ખગ્ગો-ખાંડું. છિદ્રમ્-છીંડું. પક્ષી-પંખી. પુચ્છકમ્-પુંછડું. માન્નેર-પ્રા. મંનર-માંનર=બિલાડો. વક્રમ્-પ્રા. વંક-વાંકું. સંમુખ-સામું.

વર્ણવ્યત્પય:-કોઈ પ્રસંગે અક્ષરો ઉલટપાલટ થાય છે:-

ચટક:-ચકલો. ચિકિલ-કીચડ. તુંદી-દૂંટી. દારક:-દીકરો. દારિકા-દીકરી. નમ્ર-નરમ. પ્રાદૂણક:-પરો(હ)ણો. બદરી-બોરડી. બિડાલ:-બિલાડો. વહ્નલમ્-વહાણું (જૂ નો જૂ થઈ). વારિદ-વાદળ.

સુલલ-સહેલું. હ્રદ-દહરો, ધરો (પાણીનો). કરેલાં-કાલેરાં. દેવતા-દેતવા.

જોડાક્ષર વિકાર

૧. જોડાક્ષરમાંથી વખતે એક અક્ષર બીડીજતાં તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે, પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો ઘણુંકરીને પ્રથમ વ્યંજન લોપાતાં બીજો વ્યંજન બેવડાય છે.

ઉત્કર-પ્રા. ઉક્કર-ઉકર(ડા). ઉત્થાપન-ઉથાપન. ઉત્પન્ન:-
ઉપનો. દુગ્ધ-પ્રા. દુહ્-દૂધ. પિચ્છ-પીછું, પિત્તલ-પીતળ. ભક્ત-પ્રા.
ભત્ત-ભાત. મત્કુલુ-માંકળુ. મૌકિતક-પ્રા. મોતિઅ-મોતી. રક્ત-પ્રા.
રત્ત-રાતું. લગ્ન-લાજ.

ઉર્ધ્વ-પ્રા. ઉખલ-ઉલું. કર્તરી-પ્રા. કત્તરી-કાતર, કર્દમ-પ્રા.
કદમ-કાદવ, કર્પટમ્-કપડું. કર્પાસ-કપાસ. ખજૂર-પ્રા. ખજ્જૂર-
ખજૂર. ગર્દભ-પ્રા. ગદ્દ-ગદેડો. ગર્ભ-પ્રા. ગખલ-ગાલ. ગત્રી-ગાટી.
દર્ભ-પ્રા. દખલ-દાલ. દુર્બલ-પ્રા. દુખલ-દુખલો. બર્કર-પ્રા. બક્કર
-બકરો. બિમ્બમ્-બીબું. માર્ગ-પ્રા. મગ્ગ-માગ. રાત્રી-રાણી.
વાર્તા-પ્રા. વતા-વાત. ચર્કરા-પ્રા. સક્કરા-સાકર. સર્પ-સૂપડું. સર્પ-
પ્રા. સપ્પ-સાપ. અલ્પ-પ્રા. અળ્પ-આળ. ઉલ્ભ-પ્રા. ઉળ્ભ-ગિળ્ભ.
વાલ્કમ્-વાળું. વિદ્યુત-પ્રા. વિન્દ્યુ-વીજ(ળા). સંધ્યા-પ્રા. સંઝા-સાંજ.

ઉર્ણ-પ્રા. ઉણ્ણ-ગિન. કર્ણ-પ્રા. કર્ણ-કાન. કર્મ-પ્રા. કર્મ-
કામ. કાર્ય-પ્રા. કળ્ળ-કાળ. ચૂર્ણ-પ્રા. ચુણ્ણો-ચૂનો. ચર્મ-પ્રા.
ચમ્મ-ચામડી. ચાતુર્માસ-ચોમાસું. ચુલ્લી-ચૂલો. છલ્લી-છાલ. પર્ણ-
પ્રા. પણ્ણ-પાન. પલ્લવ-પાલવ. ધ્રુલ્લ-ફૂલ. ભલ્લ:-ભાલો. લિન્નમ્-
લીનું. સુવર્ણકમ્-પ્રા. સુવણ્ણઉ-સોણ્ણઉ, -સોનું.

૨. ઘણુંકરીને જોડાક્ષરમાં પહેલા અક્ષરનો લોપ થાય છે,
પણ ન, મ્, ય્, ર્, વ્, બીજા હોય તો તે લોપાય છે:—

અ. કપૂર-કપૂર. વર્તન-વતન. સ્થાનકમ્-પ્રા. થાણું-થાણું.
સ્થિર-થીર. રશ્મશ્રુ-પ્રા. મસ્સુ-મૂછ.

આ. અગ્નિ-પ્રા. અગિ-આગ. લગ્ન-પ્રા. લગ્ગ-લાગ. રશ્મિ-
પ્રા. રસ્સિ-રાસ. અગમ્ય-અગમ. આલસ્ય-આળસ. કાંસ્યકમ્-કાંસું.

જન્ય-જન(વરનાં સ્નેહી). જ્યેષ્ઠ-જેઠ. જ્યોતિષિક-જોશી. ધાન્ય-ધાન. દુર્ય-દોર. નિત્ય-નીત. પર્યંક-પલંગ. વૈદ્ય-વૈદ. સાક્ષ્ય-સાખ. અગ્ર-પ્રા. અગ્ગ-આગ(ળ). આલ્ય-આલ. આત્ર-આંખો. ગ્રામ-ગામ. ચંદ્ર-પ્રા. ચંદ-ચાંદ. તાત્ર-પ્રા. તંબ-તાંબું. નક-નાક. પુત્ર-પૂત. ભ્રમર-પ્રા. ભમર-ભમરો. રાત્રિ-પ્રા. રત્તી-રાત. વ્યાધ-પ્રા. વગ્ધ-વાધ. શ્રેષ્ઠી-શેઠ. સૂત્રધાર-સુથાર. જ્વાળ-પ્રા. જ્વલ-ઝાળ. દાર-પ્રા. દાર-ખાર. દુર્વા-દરો. ધ્વજ-ધ્વજ. પક્વ-પ્રા. પિચ્ક-પાકું. નિશ્વાસ-નિસાસો. નૃત્ય-પ્રા. નચ્ય-નાચ (તૂનો ચૂ થાય છે). સત્ય-પ્રા. સચ્ય-સાચ.

૩. અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દોમાં જોડાક્ષરના ભાગ જુદા પાડવામાં આવે છે:—

આશ્રય-આશરો. કર્તા-કિરતાર, કરતાર. કાર્ય-કારજ. ગૃહ-ઘર. ગ્રહણ-ઘરણ. ચક્ર-ચક્કર. છત્ર-છત્તર. ધર્મ-ધરમ. પ્રાણ-પરાણ, પરાણે. મગ્ન-મગન. માર્ગ-મારગ. વર્ષ-વરસ. શાપ-ત્રાપ-શરાપ. સંગ્રહ-સંઘરો. સ્મરણ-સમરણ.

૪. સંસ્કૃત અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર મોળો પડતાં તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

અંક-આંક, આંકો. અંગણમ્-આંગણું. અંગુલી-આંગળી. અંધક:-આંધળો. કંકણ-કાંકણ. કંકર:-કાંકરો. કંચુલિકા-કાંચળી. કંટક:-કાંટો. કંઠ:-કાંઠો. ખંડ-ખાંડ. ચંચુ-ચાંચ. ચંદ્ર-પ્રા. ચંદ-ચાંદો. દંત-દાંત. પંચ-પાંચ. મંજરી-માંજર=અંકુર. રંક-રાંક. લંબમ્-લાંબું. વંશ-વાંસો, વાંસ. સંકટ-સાંકટું. સંધાન-સાંધણ. સંધિ-સાંધો. સંધ્યા-પ્રા. સંઝા-સાંજ.

૫. ક્ષ્ નો ચ્ કે છ્ થાય છે:—

અક્ષય-આખું. અક્ષિ-પ્રા. અકિખ-આંખ. અંગરક્ષકમ્-પ્રા. અંગરકખઉં-અંગરખું. અલક્ષ્ય-અલખ. કક્ષા-કાખ. કુક્ષિ-પ્રા. કુખિખ-કૂખ. ક્ષમા-ખમા. ક્ષાર-ખાર. ક્ષીર-પ્રા. છીર-ખીર. ક્ષુર-ખરી. ક્ષેત્ર-પ્રા. છેત્ર-ખેતર. ક્ષેપક-ખેપીઓ. ક્ષેમ-ખેમ. ચોક્ષ-ચોકખું. દક્ષિણ-દખણ. દ્રાક્ષા-દરાખ. નિરીક્ષા-નીરખ. પક્ષ-પ્રા. પકખ-પાંખ.

પક્ષી-પંખી. પરીક્ષા-પરીખ, પારેખ. આરાક્ષરી-આરાખડી. ભિક્ષા-
ભીખ. મક્ષણુ-પ્રા. મકખણુ-માખણુ. મક્ષિકા-માખી. રક્ષા-રાખ.
રક્ષક-રખો. લક્ષ-લાખ. લક્ષણુ-લખણુ. લક્ષ્મી-લખમી-લછમી-લાછ.
ઋશ-રીંછ. ક્ષુર-છરો. લક્ષ્મી-લાછ.

કોઈ પ્રસંગે ક્ષ્ નો ક્ષ્ થાય છે:-ક્ષર-ઝરો. ક્ષરણુ-ઝરણુ.
ક્ષરતિ-ઝરે. ક્ષીણુમ્-ઝીણું.

૬. સ્કાર સાથે મળેલા કે હ્ ની પાસે આવેલા ક્ નો ક્ષ, ચ્ નો છ, જ્ નો જ્ઞ, ટ્ નો ટ્ઠ, ત્ નો થ્, પ્ નો ફ્, અને વ્ નો મ્ થાય છે; એટલે અલ્પપ્રાણને સ્થાને મહાપ્રાણ થાય છે. સ્કાર, હકાર લોપાય છે:—

સ્કંધ-પ્રા. ખંધ-ખાંધ. પશ્ચાત્-પ્રા. પચ્છા-પાછું. દંષ્ટ્રા-પ્રા. દાઢા-દાઢ. (ટ્ નો ટ્ઠ થયો છે). દષ્ટકમ્-પ્રા. દિઠ્ઠક-દીઠું. નષ્ટમ્-
નાઠું. મૃષ્ટકમ્-પ્રા. મિઠ્ઠક-મીઠું. નાસ્તિ-નથી. પ્રસ્તર-પ્રા. પત્થર,-
પત્થર, પથરો. મસ્તકમ્-માથું. સ્તંભક:-થાંભલો. સ્તર-થર. સ્તોક-
થોડું. હસ્ત-પ્રા. હત્થ-હાથ. હસ્તતલ-હથેલી. આષ્પ-પ્રા. અપ્ષ્-આષ્.
જિહ્વા-પ્રા. જિખ્લા-જીભ.

સ્થ નો ટ્ઠ-એકસ્થમ્-એકઠું. સ્થગ-ઠગ. સ્થામ-પ્રા. થામ=ઠામ.
અસ્થિ-પ્રા. અઠ્ઠિ-ઠાડ.

ત્સ માં સ્ નો છ્-ઉત્સંગ-પ્રા. ઉચ્છંગ-ઓછંગ. ઉત્સવ-પ્રા.
ઉચ્ચવ-ઓચ્ચવ. ઉત્સાહ-ઉચ્છાહ. મત્સ્ય-મછ. મત્સર-મચ્છર. વત્સ-
પ્રા. વચ્છ-વાછ(ડું), વાછર(ડું); અચ્યું.

ત્સ માં સ્ નો છ્-અપ્સરસ્-અપ્છરા.

દ્વિરુક્ત શબ્દ

ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વખત એવડાયલા (દ્વિરુક્ત) શબ્દો વપરાય છે. એથી તેમાં ‘દરેકનો,’ ‘પૂર્ણપણુનો,’ ‘વારંવાર થવાનો,’ કે ‘અતિશયનો,’ વગેરે અર્થ આવે છે. જેમ, ક્ષણેક્ષણે જગત

મરે છે, ને ઉત્પન્ન પણ થાય છે. (પ્રત્યેક ક્ષણે). તેણે રકાખીના કડકેકડકા કર્યા. (પૂર્ણતાનો અર્થ). તેણે બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શત્રુજિતની સભામાં આવી પોકેપોક મૂકી રુદ્ધન કર્યું. (ક્રિયાનું વારંવાર થવું). એ કિલ્લો જીતી લેવા વખતોવખત હુમલા થયા છે. (બહુ વખત).

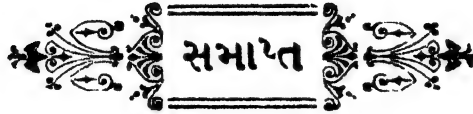
૧. ક્ષણેક્ષણે આયુષ્ય વહું જાય છે; તાવનો રોગ ગામેગામ ફાટી નીકળ્યો છે; રોજમેળનાં પાનેપાનાં તપાસી ગયો પણ રકમ હાથ ન લાગી. ત્યાં કોણકોણ છે? તે આપોઆપ ઉતરી જાય છે; તમે જેજે કામ કરો તેતે પહેલેથી વિચારીને કરજો. ચારચાર ગાઉ ચાલતાં લાંબો પંથ કપાય છે; કાળાકાળા મંકોડા ને રાતીરાતી જેમેલો. પાઠનું વારંવાર અધ્યયન કરવું. જાજા, ફરીને આવ; આ છોકરો આખો દહાડો રમરમ કરે છે; દાંત ચાવચાવ કરીને થાકી જાય છે; શહેરમાં પકડાપકડી ચાલી રહી છે; તે હંમેશાં સૂતાંસૂતાં વાંચે છે.

૨. કેટલેક પ્રસંગે ખીજે શબ્દ પહેલા શબ્દના અક્ષરમાં ફેરફાર થઈને બને છે. આવા ફેરફારમાં પ્રથમ અક્ષરને સ્થળે બકાર વિશેષ જોવામાં આવે છે. આથી બજબાની બલિહારી કહેવાય છે. કોઈ પ્રસંગે પકાર, મકાર, સકાર વગેરે જણાય છે. જેમકે, અક્ષર બક્ષર, કારેલાંબારેલાં, ખર્ચખર્ચ, ઘીખી, ઝાડખાડ, તલબલ, પાણીખાણી, શાકખાક, શોરબકોર; આડોશીપાડોશી, ઉલટપાલટ; ધંતરમંતર, છાનોમાનો; ગપસપ, બાકીસાકી, વેચીસાટી, ચોસડવેસડ; બચ્યાંકચ્યાં, બાજરોકાજરો. આમાં પહેલા શબ્દના અર્થમાં તિરસ્કાર કે હીનતા કે લઘુતા કે કંટાળો દર્શાવાય છે.

૩. કેટલીક વખતે બેવડાયલા શબ્દો અનુકરણવાચક હોય છે, એટલે પ્રાણી કે પદાર્થના પડવાથી, અફળાવાથી કે બોલવાથી થએલા હોય છે. જેમકે, કોઈવાર જવાળામુખી પર્વતની કરાડમાંથી ફૂડા-

ફૂડ પત્થર ફૂટે છે; આઠઠશ ચાખખા સડાસડ લગાવી દીધા; તે કચકચ કરે છે; કાગડા કાકા કરે છે; ધબધબ, તડાતડ, સડસડાટ, લપલપાટ.

૪. કેટલીક વખત પર્યાય શબ્દથી શબ્દ બેવડાય છે; જેમકે, આદરમાન, કામકાજ, કાળુંમેસ, કોલકરાર, ક્ષેમકુશળ, ખોડખાંપણ, ગાંડુંઘેલું, છળકપટ, જરજેવર, જીવળન, ઠંડુંગાર, દગોફટકો, નવું-નકોર, નોકરચાકર, શીકુંફચ, મોજમઝા, મોજશોખ, લાલચોળ, લીલુંછમ, વનવગડો, વેપારરોજગાર, શાલપામરી, હુન્નરકળા.

વાચનમાળાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

(અરબી તથા ફારસી શબ્દોની સમજૂતી સહિત)

વ્યુત્પત્તિશિક્ષણ

જેમ દેશને કે પ્રબળને ઇતિહાસ હોય છે, તેમ ભાષાને પણ ઇતિહાસ હોય છે. અને વળી ભાષાનો ઇતિહાસ તો ઘણીવાર બહુ રમુજી હોય છે. એ ઇતિહાસ બાળકો જાણે તો તેમને આનંદ સાથે ઉપયોગી જ્ઞાન પણ મળશે. એ ઇતિહાસ તે જ વ્યુત્પત્તિ.

આ માણસ બહુગ્રીહિ છે, એટલે પૈસાદાર છે. હવે ‘બહુગ્રીહિ’ ની વ્યુત્પત્તિ તપાસીએ. ગ્રીહિ=ઝાંગેર; જેના ઘરમાં ખૂબ ઝાંગેર હતી તે આપણા દેશમાં પૈસાદાર ગણાતો તેમાં શું આશ્ચર્ય? ઘરમાં કોઠીઓ ફાટે એજ આપણું ધનનું માપ હતું;—સરખાવો “ત્રીજી” સુખ તે કોઠીએ જર”. આ રીતે વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન બોધક તેમજ રમુજી થઈ પડશે.

વાચનપાઠ વખતે પાઠમાં આવતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શિખવવી એ વ્યુત્પત્તિ શિખવવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. આથી અમે આ પુસ્તકને અંતે સરકારી વાચનમાળાની પાંચમી, છઠ્ઠી તથા સાતમી ચોપડીના પાઠવાર શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિ કેળવાય એવી રીતે આપેલી છે. આ પ્રકરણ શરૂ કરતાં પહેલાં શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને બે વિષયની સમજૂતી આપવી અગત્યની છે, પહેલી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે, એને માટે અમે આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ટુંક લેખ આપ્યો છે. બીજી શબ્દોની બાંધણી વિષે તેને માટે નીચેને ક્રમે સમજૂતી આપવી.

પરમેશ્વર, માબાપ અને: ગામેગામ આ ત્રણે શબ્દો બન્ને શબ્દોના બનેલા છે. ‘પરમેશ્વર’ શબ્દ ‘પરમ’ અને ‘ઈશ્વર’ શબ્દની સંધિથી થયેલો છે. ‘પરમ’ શબ્દને અંતે અ સ્વર છે, ને ‘ઈશ્વર’ શબ્દમાં આદિ ફે સ્વર છે. અ ને ફે સ્વર મળી ણ સ્વર થઈ ‘પરમેશ્વર’ શબ્દ બન્યો છે. આવા સ્વરસંધિવાળા ઘણા

સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં તેવા ને તેવા જ દાખલ થયા છે. ગુજરાતી શબ્દોમાં જે સ્વરો (નદીએ) સાથે આવી શકે છે.

મુસાફરીમાં ગામેગામ રસોઈ કરવાની સોઈ ન મળે, એમાં ગામેગામ=‘ દરેક ગામે ’ એવો એનો અર્થ છે. આવી રીતે એવડા-ચલા શબ્દો દ્વિસ્ત્રુત કહેવાય છે.

સુજનતા=(સુજન+તા), નરમાશ=(નરમ+આશ), બદમાશી=(બદમાશ+ઈ). આવા શબ્દોના ભાગ પાડતાં એક શબ્દ ને બીજો પ્રત્યય હાથ લાગે છે. આવા શબ્દ તદ્વિતશબ્દ કહેવાય.

(શિક્ષકોએ મંધિ, સમાસ, ને તદ્વિત શબ્દ પ્રકરણ વ્યુત્પત્તિ-શિક્ષણ વખતે શિખવવું સુયોગ્ય છે. વાચનપાઠમાં તેવા શબ્દ આવે ત્યાં તે બરાબર સમજાવવા.)

રક્ષક (રક્ષ+અક)=રક્ષણ કરનાર; વચન (વચ્+અન)= બોલવું તે; પ્રતાપ (પ્ર+તપ્+અ)=વિશેષ તપવું તે; જાણુકાર (જાણુ+કાર)=જાણુનાર; પડતી (પડ+તી)=પડવું તે. આવા શબ્દોમાં શબ્દના અર્થપરથી ધાતુ, ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ, ને પ્રત્યયનો અર્થ વિદ્યાર્થી પાસે કદાવવો. વાચન પાઠના શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે આ ઢબે લખી છે. ‘રક્ષક’નો અર્થ રક્ષણ કરનાર થાય છે એમાં ‘રક્ષણ કરવું’ અર્થ ‘રક્ષ’ ધાતુનો ને ‘નાર’ અર્થ ‘અક’ પ્રત્યયનો છે. ‘જાણુકાર’નો અર્થ ‘જાણુનાર’ થાય છે. એમાં ‘જાણુવું’ અર્થ ‘જાણુ’ ધાતુનો ને ‘નાર’ અર્થ ‘કાર’ પ્રત્યયનો છે. વ્યુત્પત્તિના વિષયનું સચોટ જ્ઞાન થવા માટે આ પુસ્તકનો બીજો ખંડ વખતપત્રકમાં વ્યુત્પત્તિનો વિષય હોય તે વખતે ચલાવવો લાભકારી છે. આ પુસ્તકમાં શબ્દોની પસંદગી સામાન્ય રીતે સરકારી વાચનમાળાના પાઠોમાંથી કરેલી છે. ઉત્સર્ગ પ્રકરણ ટ્રે. કો. ના સ્કોલરો માટે છે.

પાંચમી ચોપડી

પાઠ ૧લો—અળવાન (અળ+વત્+નું પ્રથમા એ. વ.)=જોરવાળો. પહેલવાન (પહેલ+વાન)=કુસ્તીવાળો; કસરતયાળ; મદ્ય. કુટેવ (કુ=નહારી+ટેવ)=નહારી ટેવ. અણુઘટતું (અણુ=નહિ+ઘટતું=યોગ્ય)=યોગ્ય નહિ તે. અશક્ત (અ=નહિ+શક્ત=શક્તિવાળો)=શક્તિવાળો નહિ તે; નિર્બળ. એવકુર્ષ (એ=વિના+વકુર્ષ=સમજ)=સમજ વિનાનો. (૨) સ્વસ્થ (સ્વ=પોતાની+સ્થ=રહેનાર)=પોતાની સ્થિતિમાં રહેનાર; શાન્ત. વરદાન (વર=ધૃત્તિ+દાન=આપવું તે)=કોઈ દેવ અથવા દેવીએ પ્રસન્ન થઈ ભક્તને આપેલું વચન, પ્રસાદ. અનેક (અન=નહિ+એક)=એક નહિ તે; ઘણા. (૩) નિરંતર (નિર=નહિ+અંતર)=નથી અંતર જેમાં; અંતરવિનાનું. હાનિકારક (હાનિ=નુકસાન+કારક=કરનાર)=નુકસાન કરનાર. વાતાવરણ (વાત=વાયુ+આવરણ=ઢાંકણ)=પૃથ્વીને વાયુનું ઢાંકણ છે તે. કૃપાળુ (કૃપા=મહેરબાની+આળુ-આલુ ઉપરથી)=કૃપાવાળો. પરમેશ્વર (પરમ=શ્રેષ્ઠ+ઈશ્વર)=શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર. બેભાન (બે=વિના+ભાન=શુદ્ધિ)=ભાન વગરનો. બદબો (બદ=ખરાબ+બો=વાસ)=ખરાબ વાસ. (૪) પરોપકાર (પર=પારકું+ઉપકાર=મલું કરવું તે)=પારકાનું બલું કરવું તે. આગ-બોટ (આગ=અગ્નિ+બોટ=વહાણ)=વરાળથી ચાલતું વહાણ. શક્તિ-માન (શક્તિ=મળ+માન)=મળવાળો. (૫) વિદ્યાર્થી (વિદ્યા+અર્થી)=વિદ્યાની મતલબવાળો. હિંદુસ્તાન (હિંદુ+સ્તાન=ઠેકાણું)=હિંદુનું ઠેકાણું; મુસળધાર (મુસળ=સાંબેલું+ધાર)=સાંબેલા જેવી છે ધાર જેની એવો (વરસાદ). અમૃદય (અ=નહિ+મૃદય=કિંમત)=જેની કિંમત ન થઈ શકે તેવું; શ્રેષ્ઠ; ઉપયોગી. (૬) સ્વચ્છંદી (સ્વ=પોતાનું+ચ્છંદ=ધૃત્તિ+ધ્વનિ=વાળો)=પોતાની ધૃત્તિ પ્રમાણે ચાલનાર, સ્વાધીન, જંગલી. (૭) ભગવાન (ભગ=શક્તિ+વાન=વાળો)=શક્તિવાળો, દિવ્ય, પૂજ્ય, પરમેશ્વર. અપાર (અ=નહિ+પાર=છેડો)=જેનો છેડો નહિ તે; અમાપ. વિકરાળ (વિ=વિશેષ+કરાલ=ભયંકર)=

વધારે ભયંકર; બિહામણું. **મિનાકારી** (મીના+કારી)=મીનાની કારીગરીવાળું કામ. **નાટારંભ** (નાટ=નૃત્ય-નાચ+આરંભ)=નાચનો આરંભ. **ગજશાળા** (ગજ=હાથી+શાલા સં.=ઠેકાણું)=હાથીખાનું. **અનંત** (અન્=નહિ+અંત=છેડો)=છેડો નહિ તે; ઘણું. **સિંહાસન** (સિંહ+આસન)=સિંહજડિત આસન. (૮) **પરમાત્મા** (પરમ=શ્રેષ્ઠ+આત્મા)=શ્રેષ્ઠ આત્મા. **લાભકારક** (લાભ+કારક)=ફાયદો કરનાર. **નિર્મળ** (નિર્-નિઃ=નહિ+મળ)=નથી બળ જેમાં; બળ વગરનો. **મિષ્ટાન્ન** (મિષ્ટ=મીઠું+અન્ન=અનાજ) મીઠું અનાજ; મીઠું ભોજન. **પ્રવાહી** (પ્રવહ્+હનૌતો ઈ=નાર)=વહેનાર-જેનો રેલો ચાલે એવો પદાર્થ. **પરવશ** (પર=મીઞ+વશ=તાબે)=મીઞને તાબે. **પુશમિજ્જ** (પુશ=સારો+મિજ્જ=સ્વભાવ)=સારો સ્વભાવ. **સૂર્યોદય** (સૂર્ય+ઉદય)=સૂર્યનું ઉગવું તે. **પ્રાતઃકાળ** (પ્રાતઃ+કાળ=વખત)=સવારનો વખત. (૯) **રામાયણ** (રામ+અયન=જવું તે)=રામનું વનમાં જવું તે, એ નામનો એક ગ્રંથ. **મહાભારત** (મહા=મોટું+ભારત)=મોટુંભારત, પાંડવ અને કૌરવના વર્ણનનું વીરરસ કાવ્ય; મોટી લડાઈ, મોટું કામ. **નારાજ** (ના=નહિ+રાજ=રાજ)=રાજ નહિ તે; કોપાયમાન. **શ્વેતાંબર** (શ્વેત=સફેદ+અંબર=વસ્ત્ર)=(શ્વેત છે વસ્ત્ર જેનાં તે; જૈનનો એક વર્ગ. **દિગંબરી** (દિક્=દિશા+અંબર+ઈ)=દિશા છે વસ્ત્ર જેનું તે, નમ્ર. **અહિંસા** (અ+હિંસા)=હત્યા નહિ તે. **અરબસ્તાન** (અરબ+સ્તાન)=આરબોનું ઠેકાણું. **પેગંબર** (ફા. પય)ગામ-સંદેશો લઈ જનાર; ઈશ્વરને ત્યાંથી સંદેશો લઈ જનાર. **અનાર્થ** (અન્+આર્થ)=આર્થ નહિ તે; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય; વૈશ્ય નહિ તે. (૧૦) **શિલાલેખ** (શિલા+લેખ)=પથર ઉપર કોતરેલો લેખ. **પરદેશ** (પર+દેશ)=પારકો દેશ, જન્મભૂમિથી દૂરનો મુલક. **મહારાજ** (મહા+રાજ)=મોટો રાજા, શહેનશાહ. **સદાચાર** (સત્+આચાર)=સારો આચાર. **ન્યાયાસન** (ન્યાય+આસન)=ન્યાય આપનારની ગાદી. **વિદ્યાવ્યાસ** (વિદ્યા+અવ્યાસ=મહાવરો)=વિદ્યાનો મહાવરો.

પાઠ ૧૧—ઋગ્વેદસંહિતા (ઋગ્વેદ+સંહિતા)=ઋગ્વેદના

મંત્રનો સંગ્રહ. સમુદ્રયાન (સમુદ્ર+યાન)=સમુદ્રની મુસાફરી-
ભૂશિર (ભૂ=પૃથ્વી+શિર=માથું, અણી)=પૃથ્વીની અણી. જમીનની
અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગએલી હોય તે. (૧૨) કરુણુરવ
(કરુણુ+રવ=અવાજ)=દયા ઉપજાવે એવો અવાજ. તત્કાળ (તત+
કાળ) તે વખત. દશખાર=દશ કે ખાર. (૬૬). અજખાળ (અજ=
બકરી+ખાળ=અચ્યું)=બકરીનું અચ્યું. (૧૩) નિર્મળ (નિઃ કે નિર
+મળ=મેલ) નથી મેલ જેમાં; સ્વચ્છ. અમૃત (અમી) (અ+મૃત=
મરનાર)=ન મરનાર, જે પીવાથી ઘડપણ અને મોત ન આવે તે.
જનાવર (ફા. જનવર) જન=જીવ+વર=વાળાં, -માણસ સિવાયનાં
પ્રાણી. (૧૪) કદાપિ (કદા=ક્યારે+અપિ=પણ)=ક્યારે પણ. બેદરકાર
(ફા. બે+દર્કાર=ગરજ)=કાળજી વગરનું. દુઃખદાયક (દુઃખ+દાયક)=
દુઃખને આપનાર. (૧૫) અખૂટ (અ+ખૂટ)=ન ખૂટે તેટલું.
ખુદા (ફા.)=દુનિયાનો માલીક, પ્રભુ. ખૂખસૂરત (ખૂખ=સારી+
સૂરત=શિકલ) સારી છે શિકલ જેની એવો. જવાંમર્દ=
જીવાન મરદ. નિર્ધન (નિઃ+ધન)=નથી ધન જેને; ધન વગરનું.
જનમાલ (ફા. જન=જીવ+અ. માલ)=જન અને માલ. (૧૬)
જહાંપનાહ (ફા. જહાં=દુનિયા+પનાહ=રક્ષણ કરનાર)=દુનિયાનું
રક્ષણ કરનાર, આ શબ્દ રાજા, અમીરને બોલાવતી કે લખતી વખતે
વપરાય છે. બેફીકર (બે+ફીકર)=ફીકર વગરનો. સ્વતંત્ર (સ્વ=
પોતે+તંત્ર=તાબે)=પોતાને તાબે. પરતંત્ર (પર+તંત્ર) બીજાને તાબે.
લાચાર (લા=વિના+ચાર=છલાજ)=છલાજ વગરનો. મિથ્યાભિમાન
(મિથ્યા=ખોટું+અભિમાન)=ખોટું અભિમાન. કુળવાન (કુળ+વાન)
=કુળવાળો. (૧૭) મમતા (મમ=માર્ગ+તા=પણું)=મારાપણું, માયા,
મોહ. સુખદુઃખ (સુખ+દુઃખ)=સુખ અને દુઃખ. થાણુદાર
(થાણુ+દાર=રાખનાર)=થાણુનો અમલદાર. વહીવટદાર=વહીવટ
કરનાર, કારભારી; મામલતદાર. મનહરપુરી (મનહર=મનને હરનાર
+પુરી=નગરી)=મનને હરનારી નગરી. સહવાસ (સહ=સાથે+વાસ
=વસવું તે)=સાથે વસવું તે, પરિચય, સંબંધ. કુટુંબપ્રીતિ (કુટુંબ+

પ્રીતિ). ગોરજ (ગો=ગાયો+રજ=ધૂળ)=ગાયોથી ઊડતી ધૂળ. મરણ-
પરણ (મરણ+પરણ)=મરણ ને પરણ. (૧૮) માખાપ (મા+ખાપ)=
મા ને ખાપ. રસિક (રસિયો, રસીલો)-(રસ+ઇક)=રસને
જાણનાર, રસથી ભરેલું. ધર્મક્રિયા (ધર્મ+ક્રિયા)=ધર્મનું કામ.
વિભાગ (વિ=વિશેષ+ભાગ)=વિશેષ ભાગ, ભાગના ભાગ. ધર્મો-
પદેશક (ધર્મ+ઉપદેશક=બોધ કરનાર)=ધર્મનો બોધ કરનાર. અસંખ્ય
(અ+સંખ્ય=ગણતરી થઈ શકે તેવું)=ગણતરી ન થઈ શકે તેવું,
અનંત, ઘણું જ. (૧૯) અભાંડ (અભ+અંડ)=અભાનું અંડ,
અંડાકારે-ગોળાકારે જે મહાવિશ્વરચના તે, એમાં ચૈાદભુવનનો સમા-
વેશ છે. અસુર (અ+સુર=દેવતા)=દૈત્ય. અમર (અ+મર)=નદિ
મરનાર, સ્થાયી, દેવતા. સખળ (સ+ખળ)=ખળસહીત. ત્રૈલોક
(ત્રૈ+લોક)=ત્રણલોક, દુનિયા (સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ)નો સમૂહ.
દુર્ભિતિ (દુર્=નદારી+મતિ) નદારી બુદ્ધિ. અચલ (અ+ચલ=
ચાલવું તે)=નદિ ચાલે તેવું; સ્થિર, દઢ, પર્વત. (૨૦) દેવાલય
(દેવ+આલય=સ્થાન)=દેવનું સ્થાન.

પાઠ ૨૧—હિંદુશાસ્ત્ર (હિંદુ+શાસ્ત્ર)=હિંદુઓનું શાસ્ત્ર.
પંજાબ (પા. પંજ=પાંચ+આબ=પાણી)=પાંચ નદીઓ વચ્ચેનો
પ્રદેશ. (૨૨) હિતેચ્છુ (હિત+ઇચ્છુ)=હિત ઇચ્છનાર. (૨૩)
શ્રીમંત (શ્રી=લક્ષ્મી+મન્ત=વાળો)=લક્ષ્મીવાળો. ધાર્મિક (ધર્મ+
ઇક)=ધર્મને લગતું, ધર્મોત્તમ, ધર્મનું સેવન કરનાર. અત્યંત
(અતિ=પેલીતરફ+અંત=છેડો)=છેડાની પેલી તરફ, ઘણું જ. (૨૪)
સુગંધ (સુ=સારી+ગંધ)=સારી વાસ, ખુશબો. (૨૫) સર્વદમન
(સર્વ+દમન)=સર્વને દમનાર-તાબે કરનાર, ભરત, શકુંતલાનો પુત્ર.
તપોવન (તપ+વન)=તપ કરવાનું વન. ધર્મદારા (ધર્મ=ધર્મ+દારા=
સ્ત્રી)=ધર્મકાર્યમાં સહાયભૂત સ્ત્રી. માધેલો (મા+ધેલો)=માવડે ધેલો.
(૨૭) બોધદાયક (બોધ+દાયક=આપનાર)=બોધને આપનાર. અધીર
(અ+ધીર=ધીરો)=ધીરજ વિનાનું, ઉતાવળું, વિશ્વાસ ન કરે તે, અદઢ.
સ્વાર્થ (સ્વ=પોતાનું+અર્થ=મતલબ)=પોતાની મતલબ. (૨૮) સત્ય-

વાદી (સત્ય+વાદી=બોલનાર)=સાયું બોલનાર. સર્વસ્વ (સર્વ=સધળી+સ્વ=દોલત)=સધળી દોલત. અયોગ્ય (અ+યોગ્ય)=ઢાયક નહિ તે, અધટું, અબુકતું, ગેરવાજબી. અર્ધકાયા (અર્ધ+કાયા)=કાયાનો અર્ધભાગ, સ્ત્રી. અનાથ (અ+નાથ)=નથી ધણી જેનો, આશ્રય આપનાર નથી એવો, નિરાધાર. દીન, લાચાર. (૨૯) ગરુડચર (ગરુડ=ગરુડપક્ષી-વિષ્ણુનું વાહન+ધર્ચર)=ગરુડરૂપ ધર્ચર. પરકંભાવાસી (પરકંભા=પ્રદક્ષિણા+વાસી)=પ્રદક્ષિણા કરનાર જત્રાળુ. (૩૦) સપુત (સ=સારો+પુત્ર=દીકરો)=સારો દીકરો. અધર્મ (અ+ધર્મ=સંસારમાં વર્તવાના જે માર્ગ તે)=ધર્મ નહિ તે, દુરાચાર, અનીતિ. સ્વજન (સ્વ+જન)=પોતાનો માણસ. પરમાર્થ (પરમ=શ્રેષ્ઠ+અર્થ=કામ)=શ્રેષ્ઠ કામ, પરોપકાર બુદ્ધિ, મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન. અપયશ (અપ=ખરાબ+યશ)=ખરાબ યશ, અપકીર્તિ, ગેરઆબરૂ. પક્ષી (પક્ષ=પાંખ+ધન્=વાળું)=પાંખવાળું.

પાઠ ૩૬—પંચવટી (પંચ=પાંચ+વટી)=પાંચવટ-વડનો સમૂહ. અલૌકિક (અ+લુક્ક ધા.=જેવું+ધક)=નથી જોડ લૌકિક-દુનિયામાં જેની એવું. નિર્ભય (નિઃ+ભય) નથી ભય જેને; બીક વગરનો. આર્યપુત્ર (આર્ય=કુલીન+પુત્ર)=આર્યના (સંસારના) પુત્ર, પતિ, પૂર્વ કાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓ પતિને આર્યપુત્ર કહી બોલાવતી. પર્ણકુટી (પર્ણ=પાંદડું+કુટી=ઝુંપડી)=પાંદડાંની ઝુંપડી. ગભરાટ (ગભરા+આટ)=ગભરાવું તે. અલખ (અ+લખ-લક્ષ્ય=જોવાય તેવું)=લક્ષમાં ન આવે તેવું, અગોચર, અદૃશ્ય; બ્રહ્મ, પરમાત્મા (ગોસાંઈ બીખ માગતી વખત ‘અલખ’ શબ્દ બોલે છે). ભયાનક (ભય+આનક=લગાડે તેવું)=ભય લગાડે તેવું, ભયંકર. (૩૨) દુકાળ (દુઃ=નહારો+કાળ)=દુઃકાળ; નહારો વખત. દયાળુ (દયા+આલુ)=દયાવાળો. (૩૩) નકામું (ન+કામું)=ધ્રુષ્ટા વગરનું, અમથું; બીન રોજગારી, ફળ વગરનું. (૩૪) અવિનાશી (અ+વિનાશી=નાશવાળો)=નથી નાશ જેનો એવો. અમર; પરમાત્મા, બ્રહ્મ. નિરાશ (નિર્ કે નિઃ+આશા)=નથી આશા જેને; આશાભંગ, નાઉમેદ. કચાશ (કાચું+આશા)=

કાચાપણું. નિશાદિન (નિશ-નિશા=રાત્રિ+દિન)=રાત્રિ અને દિવસ.
 સુવાસ (સુ=સારી+વાસ=ગંધ)=સારી ગંધ, ખુશબો. દયાનિધિ
 દયા+નિધિ=ભંડાર)=દયાનો ભંડાર. અશરણુશરણુ (અશરણુ=અનાથ+
 શરણુ)=અનાથનો નાથ; ગરીબનો બેઠી. સકળ (સ=સાથે + કળા=
 ભાગ)=ભાગ સાથે, સધળું, આખું, સર્વે. પતિતોદ્ધાર (પતિત=પાપી+
 ઉદ્ધાર=છૂટકારો)=પાપીનો છૂટકારો, પાપીનો છૂટકારો કરનાર, પ્રભુ.
 અભય (અ+ભય=ખીક)=ભય નહિ તે. પરેશા (પર=મોટો+ઈશ=
 ધણી)=મોટો ધણી, પરમેશ્વર. વિશ્વેશા (વિશ્વ=દુનિયા+ઈશ)=દુનિયાનો
 ધણી, ઈશ્વર, શિવ. અકલિત (અ+કલિત=ગણેલું-જણેલું)=ન
 ગણાય તેવું; ન સમજાય તેવું. હિતાર્થે (હિત+અર્થે)=હિતને માટે.
 જળનિધિ (જળ+નિધિ)=પાણીનો ભંડાર, સમુદ્ર. ભયભીત (ભય+
 ભીત=ખીધેલો)=ભયથી ખીધેલો. અગણિત (અ+ગણિત=ગણેલું)=
 ન ગણાય તેટલું, અસંખ્ય. તરુવર (તરુ=ઝાડ+વર=શ્રેષ્ઠ)=ઝાડોમાં શ્રેષ્ઠ;
 મોટું ઝાડ. (૩૫) ભૂસ્તરવિદ્યા (ભૂ=પૃથ્વી + સ્તર=પડ+વિદ્યા)
 પૃથ્વીનાં પડતી વિદ્યા. જમીનદાર (જમીન+દાર=રાજા)=જમીનની
 પેદાશપર જેનું ગુજરાન ચાલતું હોય તે. સ્વાશ્રય (સ્વ+આશ્રય)=
 પોતાપર આધાર રાખવો તે. ગુનેહગાર (ગુનેહ+ગાર)=અપરાધી,
 અધર્મી. (૩૬) ધનાઢ્ય (ધન+આઢ્ય=સંપત્ત)=ધનવડે સંપત્ત; ધનવાન.
 વહાણુવટી (વહાણુ+વટી=રાખનાર)=વહાણુને રાખનાર. મહાસાગર
 (મહા+સાગર)=મોટો દરિયો. (૩૭) બુદ્ધિશાળી (બુદ્ધિ+શાલી=શોભ-
 નાર)=બુદ્ધિવડે શોભનાર. આગગાડી (આગ+ગાડી)=વરાળના જ્વેરથી
 ચાલતી ગાડી. અપૂર્વ (અ+પૂર્વ=પહેલાં)=નથી પહેલાં જેનું, પહેલાં
 ન અન્યું હોય તેવું, અસાધારણ. (૩૮) વિહંગ (વિહત+ગ=જનાર)=
 આકાશમાં જનાર, પક્ષી. ખગ (ખ=આકાશ+ગ)=આકાશમાં જનાર,
 પક્ષી. સૌમિત્રિ (સુમિત્રા+ઇ)=સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ; રામનો ભાઈ.
 (૩૯) નળાખ્યાન (નળ+આખ્યાન)=નળની કથા. ગૃહસ્થ (ગૃહ=
 ઘર+સ્થ=રહેનાર)=ઘર માંડીને રહેનાર; સંસારી, આખરદાર, અયાચક
 બ્રાહ્મણ. સ્વર્ગવાસ (સ્વર્ગ+વાસ)=દેવલોકમાં વાસ, ગુજરી જવું તે.

આરોગ્ય (અ+નહિ+રોગ+ય=પણું)=નહિ રોગપણું: તંદુરસ્તી. (૪૦) પ્રપૌત્ર (પ્ર=પ્રકૃષ્ટ (દૂરનો)+પૌત્ર=પુત્રનો પુત્ર)=પૌત્રનો પુત્ર. ધર્માધ્યક્ષ (ધર્મ+અધ્યક્ષ=ઉપરિ)=ધર્મનો ઉપરિ. નામાંકિત (નામ+અકિત=ઓળખાયેલું)=નામવડે ઓળખાયેલું. ખજનચી (ખજન+ચી=રાખનાર)=ખજનો રાખનાર. જનાનો (ફા. જનાના)=ઓઝલ-માં રહેતાં જૈરાં; જનાનખાનું; રણવાસ. ખુદાવંદ (ફા.)=પ્રભુ, મોટા દરજ્જાવાળાને અરજ કરતાં વપરાય છે.

પાઠ ૪૨—દેશાદન (દેશ+અદન=ફરવું તે)=દેશમાં ફરવું તે. દેશાવર (દેશ+અવર=ખીજો)=ખીજો દેશ. પુસ્તકાલય (પુસ્તક+આલય)=પુસ્તકનું સ્થાન, જ્યાં અનેક પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તે ઠેકાણું. મિઠાશ (મિઠું+આશ)=મિઠાપણું. (૪૨) અવગુણ (અવ=નકારો+ગુણ=કાયદો)=ગેરકાયદો, એખ, દોષ. દ્રેષી (દ્રેષ+ઇન=વાળો)=દ્રેષવાળું, વેરી. (૪૪) સ્વાધીન (સ્વ+અધીન=તાબે)=પોતાને તાબે, સ્વતંત્ર. અનાદર (અન+આદર=માન)=માન નહિ તે, અપમાન, બેઆપર. હિતકર (હિત+કર)=કલ્યાણને કરનાર, ફાયદાકારક. સર્વથા (સર્વ+થા=રીતે)=સર્વ પ્રકારે. (૪૫) આશ્ચર્યકારક (આશ્ચર્ય+કારક)=નવાઈ કરનાર. ચોમાસું (ચો=ચાર+માસું)=ચાર માસ. કીર્તિસ્તંભ (કીર્તિ+સ્તંભ=થાંભલો)=કીર્તિને માટે થાંભલો. લપકાદાર (લપકા+દાર=વાળું)=લપકાવાળું. ચોઘડીયાં (ચો+ઘડીયાં)=ચાર ચાર ઘડીએ વગડવામાં આવતી નોખત. (૪૬) અનુચર (અનુ=પાછળ+ચર=ચાલનાર)=પાછળ ચાલનાર, સેવક, ચાકર. વનવાસ (વન+વાસ)=વનમાં રહેકાણ. અશ્વમેધ (અશ્વ=ઘોડો+મેધ=હોમવું તે)=ઘોડો હોમાય છે જેમાં તે, ચક્રવર્તી રાજથી જ થતો યજ્ઞ. નિષ્કુળ (નિષ્+કુળ)=નથી કુળ જેમાં; કુળ વગરનું; ફોકટ, અકુળ. સ્વયંવર (સ્વયં=જાતે+વર)=જાતે વરે છે કન્યા, વર જેમાં તે. દ્રોણાચાર્ય (દ્રોણ+આચાર્ય=ગુરુ)=દ્રોણ આચાર્ય, પાંડવ કૌરવના ગુરુ. હિમાલય (હિમ+આલય)=હિમનું સ્થાન, પર્વતનું નામ છે. વર્ણશ્રિમ (વર્ણ=જાતિ+આશ્રમ)=ચાર જાતિ અને ચાર આશ્રમ. સ્વરૂપ (સ્વ+રૂપ)=

પોતાનું રૂપ, ચહેરો, સ્વભાવ. (૪૭) જ્ઞાનતંતુ (જ્ઞાન+તંતુ)=જ્ઞાન આપનાર તંતુ. ચલનવલન (ચલન+વલન=વળવું)=ચાલવું અને વળવું, હાલચાલ, શ્વાસોચ્છ્વાસ (શ્વાસ+ઉચ્છ્વાસ=હવા બહાર કાઢવી)=હવા અંદર લેવી ને બહાર કાઢવી તે. નિસ્તેજ (નિઃ+તેજ)=નથી તેજ જેમાં, તેજ વગરનું. (૪૮) સુવાસિત (સુ=સારી+વાસિત=વાસવાળો)=સારી છે વાસ જેની; સારી વાસવાળું. સદ્ગ્રંથ (સત્=સારું+ગ્રંથ=પુસ્તક)=સારું પુસ્તક. પતિવ્રતા (પતિ=ધણી+વ્રત=નિયમ+આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય)=પતિ છે વ્રત જેનું એવી (સ્ત્રી); શિયળ પાળનારી સ્ત્રી. (૪૯) બેહદ (બે=નહિ+હદ)=નથી હદ જેની, હદ-વગરનું, અતિશય. વિદ્યાલય (વિદ્યા+આલય)=વિદ્યાનું સ્થાન, પાઠ-શાળા. દવાખાનું (દવા+ખાનું)=દવાનું ડેકાણું. વટેમાર્ગુ (વટે=રસ્તામાં+માર્ગુ=જનાર)=રસ્તે જનારો. અહિત (અ+હિત=હાલું નહિ તે, ભુંડું. (૫૦) તાપસી (તાપસ+ઈ)=તપ આચરતી સ્ત્રી. ભગવતી (ભગવત્+ઈ)=પવિત્ર સ્ત્રી. દંડકારણ્ય (દંડક=નર્મદા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો પ્રદેશ+અરણ્ય=જંગલ)=દંડક નામનું જંગલ. વિમળ (વિ=વિના+મળ=મેલ)=નથી મળ જેમાં, મેલ વગરનું; સ્વચ્છ, નિર્મળ. વજ્રપાત (વજ્ર=છેદનું હથિયાર+પાત=પડવું તે)=વજ્રનું પડવું તે. મહાત્મા (મહા+આત્મા)=મોટા મનવાળો.

પાઠ ૫૧—પંચાંગ (પંચ=પાંચ+અંગ)=જેમાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર વગેરે જણાય છે તે, ટીપણું. (૫૨) નાદાન (ના=નહિ+દાન=જ્ઞાન)=જ્ઞાન નહિ તે; મૂર્ખ. (૫૩) અહમદાખાદ (અહમદ+આખાદ=સ્થાન)=અહમદનું સ્થાન, અહમદશાહે વસાવેલું શહેર. પરદુઃખલંબન (પરદુઃખ+લંબન=લાંબનાર)=પારકાના દુઃખને લાંબનાર. અનીતિ (અ+નીતિ=સદ્ગુણ)=સદ્ગુણ નહિ તે, દુરાચાર. મમતાળુ (મમતા=માયા+આળુ)=માયાવાળો. (૫૪) નિર્દોષ (નિર્+દોષ)=નથી દોષ જેમાં, દોષ વગરનું. (૫૫) સત્પુરુષ (સત્+પુરુષ)=સારો માણસ. દીર્ઘસૂત્રી (દીર્ઘ=લાંબા+સૂત્ર=નિયમ+ન=વાળું)=લાંબા વિચારવાળો, કામમાં ઢીલ કરનાર માણસ. (૫૬) મૂર્તિપૂજક (મૂર્તિ+પૂજક=પૂજનાર)=

મૂર્તિને પૂજનાર. પુનર્લભ (પુનર્=ફરીથી+લભ=જોડાયલાં)=ફરીથી પરણવું તે, પુનર્વિવાહ, વિધવાવિવાહ. અનાદિ (અન+આદિ=શર-આત)=જેની શરૂઆત નથી તે, જીવું. અનુયાયી (અનુ=સાથે+મા=જવું+ય (આગમ)+ઇન્)=સાથે (પછાડી) જનાર, સેવક, શિષ્ય, ભક્ત; આશ્રિત વગેરે. નિષ્કામ (નિસ+કામ=ઇચ્છા)=નથી ઇચ્છા જેની, ઇચ્છા વગરનું. સામાજિક (સમાજ=જનમંડળ+ઇક)=જનમંડળને લગતી. (૫૮) પરાજય (પરાજિ=હારીજવું, ખોવું+અ)=હારવું તે, હાર. બેદિલ (બે=વિના+દિલ=મન, ખાએશ)=ચાહેના વગર, મન જોડી ગયું હોય તેવું; નાખુશ, નાઉમેદ, ઉદાસ, દિલગીર. (૫૯) સ્વદેશ (સ્વ+દેશ)=પોતાનો દેશ. યશસ્વી (યશસ્=યશ+વિન્=વાળો)=યશવાળો. બેશક (બે+શક=શંકા)=શંકા વગર, ખાત્રીથી. તેજસ્વી (તેજસ્=તેજ+વિન્)=તેજદાર. લોકોપયોગી (લોક+ઉપયોગી)=સર્વ લોકના ઉપયોગનું. અનરોજગાર=(અન+રોજગાર)=ધંધાવગર. નવરૂં. નિમકહલાલ (ફા. નમક=મીઠું, લૂણ+હલાલ=યોગ્ય)=જેનું લૂણ ખાધું હોય તેનું ભલું કરનાર, કૃતજ્ઞ. ગેરહાજર (ગેર=નહિ+હાજર)=હાજર નહિ તે. (૬૦) ખૂનરેણ (ફા.)=કતલ. અસ્તવ્યસ્તઃ (અસ્ત=આથમેલું+વ્યસ્ત=વિપરીત)=વેરણુબેરણુ. અતિશયોક્તિ (અતિશય=ધણુંજ+ઉક્તિ=બોલવું તે)=વધારીને બોલવું તે, મીઠું મરચું ભભરાવીને બોલવું તે, બડબડાટ. અરાજ્ય (અ+રાજ્ય)=રાજ્ય નહિ તે.

પાઠ ૬૧—રાજ્યાધિકાર (રાજ્ય+અધિકાર)=રાજ્યનો અધિકાર. સેનાપતિ (સેના+પતિ)=સરકરનો ઉપરિ. શાહુજાહા (શાહ+જાહા (ફા.) દીકરો)=શાહનો દીકરો, મુસલમાન રાજપુત્ર. દીર્ઘદૃષ્ટિ (દીર્ઘ=લાંબી+દૃષ્ટિ=નજર)=લાંબી નજર. વિધવા (વિ=મૃત+ધવ=ધણી+આ ના. જ્ઞ. પ્ર.)=મૃત છે ધણી જેનો એવી (સ્ત્રી); રાંડીરાંડ. અનુપમ (અન+ઉપમ=સરખાપણું)=સરખામણી વગરનું, અતુલ્ય. (૬૨) ઉદેપુર (ઉદે+પુર=શહેર)=ઉદયસિંગનું વસાવેલું શહેર. બુદ્ધિમાન (બુદ્ધિ+માન) બુદ્ધિવાળો. પદબ્રજ=(પદ=પદવી, ગાદી+બ્રજ=પડેલો)=ગાદીથી ઉઠાડી મૂકેલો. મેમાનગીરી (મેમાન+ગીરી=પણું).

=મેમાનપણું (૬૩) જહાંગીર (જહાં=ફુનિયા+ગીર=જિતનાર)=
 ફુનિયાને જિતનાર, પાદશાહનું નામ છે. જહોજલાલી (ફા. જ.
 જહોજલાલ)=મોટાઈ. ગેરવ્યવસ્થા (ગેર+વ્યવસ્થા=ગોઠવણુ)=
 નકારી ગોઠવણુ. રત્નજડિત (રત્ન+જડિત=જડેલું)=રત્નવડે જડેલું.
 (૬૪) પરરાજ્ય (પર+રાજ્ય)=જે રાજ્યમાં પોતે રહેતો હોય તેથી
 બીજું રાજ્ય. દિવાનખાનું (દિવાન+ખાનું)=મેસવા ઊઠવાનો
 ઓરડો. તખ્તેતાઉસ (ફા. તખ્તી+અ. તાવૂસ=મેર)=મયૂરાસન.
 મયૂરાસન (મયૂર=મેર+આસન)=મેરના આકારનું તખ્ત.
 (૬૫) ધર્મધ (ધર્મ+અર્ધ)=ધર્મના આચાર વિચારમાં છેક જ
 આગ્રહી. (૬૬) સૂર્યમાળા (સૂર્ય+માળા)=સૂર્યની માળા,
 સૂર્યમંડળ. ઉપગ્રહ (ઉપ=ઉતરતો+ગ્રહ)=મોટા ગ્રહની આસપાસ
 ફરનારા, ચંદ્ર. સંગ્રહસ્થાન (સંગ્રહ+સ્થાન)=જે ઠેકાણે દેશપરદેશના
 જેવા લાયક પદાર્થો સંઘરી રાખવામાં આવ્યા હોય તેવું સ્થળ. અ-
 જ્ઞાની (અ+જ્ઞાની=જ્ઞાનવાળા)=જ્ઞાનવાળા નહિ તે, મૂર્ખ, મૂઢ
 અજ્ઞાણો. (૬૭) સપ્તપ (સપ્ત=સાત+ઋષિ)=સાત મુખ્ય ઋષિયો
 (મરીચિ, અત્રિ, અગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ), સાત
 તારાનો ઝુમખો છે તે. ગોળાર્ધ (ગોળ+અર્ધ)=ગોળાનું અર્ધ, અર્ધો
 ગોળો. (૬૮) અક્ષાંશ (અક્ષ=ચક્ર+અંશ=ભાગ)=પૃથ્વીપરના હરકોઈ
 સ્થળનું ભૂમધ્યવૃત્તથી ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અંતર, પૃથ્વીના ઉત્તર દક્ષિણ
 પરિઘનો ૩૬૦ મેા ભાગ એક અક્ષાંશ. રેખાંશ (રેખા=લીટી+અંશ)
 =લીટીના ભાગ, પૂર્વ પશ્ચિમમાં જનાર વૃત્તના ભાગ; પૃથ્વી પરના
 હરકોઈ સ્થળનું મુખ્ય ચામ્યોત્તર વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં અંતર.
 પ્રત્યેક (પ્રતિ=દરેક+એક)=દરેક એક, દરેક. વિષુવવૃત્ત (વિષુવ=જ્યાં
 સૂર્ય હોવાથી રાત્રિ દિવસ સરખાં થાય છે તે ખિંદુ+વૃત્ત=ગોળ)=
 વિષુવમાં જનાર વૃત્ત, પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે વિષુવ ખિંદુમાં થઈને
 જનાર વૃત્ત. (૬૯) અનિયમિત (અ+નિયમિત)=મુકરર નહિ તે.
 (૭૦) સહ્યાદ્રિ (સહ્ય+અદ્રિ=પર્વત)=સહ્ય પર્વત. સારાંશ (સાર=
 ઉત્તમ+અંશ)=ઉત્તમ ભાગ, મતલબ.

પાઠ ૭૨—સાહસિક (સાહસ=જોખમ ભરેલું કામ+ઇક)=જોખમ ખેડનાર, સાહસ કરનાર. લિનાશ (ભીનું+આશ). કમજોર (કમ=ઓછું+જોર)=ઓછું છે જોર જેનું તે. રસાલ (રસ+આલ=વાળું)=રસવાળું, ફળદ્રુપ. (૭૪) રેતાળ (રેત+આળ)=રેતવાળું. ખનીજ (ખની=ખાણુ+જ=જન-મનાર)=ખાણુમાંથી પેદા થનાર. (૭૫) તથાપિ (તથા=તેમ+અપિ=પણ)=તેમ પણ, તોપણ. હાઇકોટ (હાઇ=મોટી+કોટ)=ઇ-સાફની મોટી અદાલત. (૭૬) અનુરૂપ (અનુ=મળતું+રૂપ+અ)=મળતું દેખાવું તે, મળતું રૂપ, આબેહુપ. પ્રતિદ્વનિ (પ્રતિ=ઉલટું+ધ્વનિ=અવાજ)=ઉલટો અવાજ, પડથો. (૭૮) સુશોભિત (સુ=ધણું+શોભિત=શણુગારેલું)=ધણી છે શોભા જેની, ધણું શોભિતું, સુંદર. કાળાંતર (કાળ+અંતર=ખીજો)=ખીજો કાળ, કેટલોક કાળ વીત્યા પછી. (૭૯) સવેળા (સ=સારો+વેળા)=સારો વખત, વખતસર.

પાઠ ૮૩—એકદળ (એક+દળ)=એક છે દળ જેમાં એવી (વનસ્પતિ). દ્વિદળ (દ્વિ+દળ)=બે છે દળ જેમાં એવી (વનસ્પતિ). પુંકેસર (પું=નર+કેસર=તંતુ)=નરરૂપ તંતુ. (૮૪) સ્ત્રીકેસર (સ્ત્રી+કેસર)=સ્ત્રીરૂપ તંતુ. સમાન્તર (સમ=સરખું+અંતર)=સરખું અંતર. ખીજશય (ખીજ+આશય=ઠેકાણું)=ખીજ ખંધાવાનું ઠેકાણું. (૮૫) અપુષ્પ (અ+પુષ્પ)=નથી ફૂલ જેમાં એવી (વનસ્પતિ). સપુષ્પ (સ+પુષ્પ)=ફૂલસહિત. જળાશય (જળ+આશય)=જળનું ઠેકાણું, તળાવ. (૮૬) કલ્પવૃક્ષ (કલ્પ=ઇચ્છા+વૃક્ષ)=ઇચ્છા પૂરનારું વૃક્ષ. (૮૭) પંચમહાલ (પંચ=પાંચ+મહાલ)=પાંચમહાલનો સમૂહ. ઘોળાશ (ઘોળું=આશ). અઘાપિ (અઘ=આજ+અપિ)=આજપણ, આજસુધી. દેવસ્થાન (દેવ+સ્થાન)=દેવનું ઠેકાણું. (૮૮) અણુ-સમજ (અણુ+સમજ)=સમજ નહિ તે, અજ્ઞાનપણું, મૂર્ખતા. સતેજ (સ+તેજ)=તેજદાર, વધારે જગત. (૮૯) રૂપાંતર (રૂપ+અંતર)=ખીજું રૂપ. કાળાશ (કાળું+આશ). અઠવાડીઉં=આઠ વારનો સમૂહ. કેદખાનું (કેદ+ખાનું)=કેદ કરવાનું ઠેકાણું. ખેડોળ (ખે=વિના+ડોળ)=ઘાટ વગરનું, કદ્રુપું. (૯૦) રતાશ (રાતું+આશ).

પારદર્શક (પાર=સોંસરું+દર્શક=દેખાડનાર)=સોંસરું દેખાડનાર. સૂક્ષ્મ-
દર્શક (સૂક્ષ્મ=ઝીણું+દર્શક)=ઝીણી વસ્તુ દેખાડનાર યંત્ર. એકવીસ
(એક+વીસ)=એક અને વીસ. અદૃશ્ય (અ+દૃશ્ય=જોવા યોગ્ય)=
ન જોવા યોગ્ય, ન દેખાય તે, અગોચર.

પાઠ ૯૧—સ્વભાવ (સ્વ+ભાવ)=પોતાનો ભાવ-ગુણ, પ્રકૃતિ,
કુદરત. (૯૪) સ્થિતિસ્થાપક (સ્થિતિ+સ્થાપક)=પોતાની આગલી
સ્થિતિ રાખી રહે તેવા ગુણવાળું (૯૫) પિળાશ (પિળું+આશ).
ઓછાવત્તો (ઓછો+વત્તો). (૯૬) મુલાયમ (અ. મુલાધમ=નરમ),
કુમળું, સુંવાળું, પોચું. ચતુરાર્ધ (ચતુર+આર્ધ)=(હોશિયારી, ખંધાર્ધ).

છટી ચોપડી

પાઠ ૧—કર્તવ્ય (કૃ+તવ્ય)=કરવા યોગ્ય; કામ, ધર્મ,
ફરજ. પરમેશ્વર (પરમ+ઈશ્વર)=સૌથી શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર; જગદીશ્વર, પ્રભુ.
માખાપ=મા અને આપ. (૬૬). પૂજ્યભાવ=પૂજ્ય લાગણી. માન
(માન+અ)=માન આપવું તે; પ્રતિષ્ઠા. પ્રાતઃકાળ=સવારનો વખત.
નમન (નમ્+અન)=નમવું તે. અનેક (અન્+એક)=એક નહિ તે;
ધણાં. (નન્). રક્ષણ (રક્ષ+અન)=રક્ષણ કરવું તે; બચાવ. દયાળુ
(દયા+આળુ)=દયાવાળા; કરુણાળુ. અગણિત (અ+ગણિત)=ન
ગણાય તેટલું; અસંખ્ય. (નન્). અસંખ્ય (અ+સંખ્યા)=ગણતરી ન
થઈ શકે તેવું; અનંત, ધણું જ. (નન્). પ્રાણી (પ્રાણ+છન્નો ઈ)=
જીવવાળાં. સૂર્યમંડળ (સૂર્યનું મંડળ)=સૂર્ય અને તેની આસપાસ
ફરનારા ગ્રહો, ઉપગ્રહો, વગેરે. ઉપગ્રહ (ઉપ+ગ્રહ)=ઉતરતા ગ્રહો;
મોટા ગ્રહની આસપાસ ફરનારા-ચંદ્ર. (ક. ધા. સ.). સર્વવ્યાપક=
સધળે સ્થળે પ્રસરેલ. (જ. ત. પુ. સ.). ભ્રમણ (ભ્રમ્+અન)=
ભ્રમવું તે. શક્તિ (શક્+તિ)=શક્તિમાન થવું તે; સામર્થ્ય; દેવી-
મૂર્તિ. પ્રભુપ્રાર્થના (પ્રભુની પ્રાર્થના). (ક. ત. પુ. સ.). ભાઈ-
બેન=ભાઈ અને બેન. (૬૬). જગત્કર્તા (જગતનો કર્તા). દુકાળ.

(સં. દુષ્કાલ-દુસ્+કાલ)=નઠારો વખત; એથી ઉલટો શબ્દ સુકાળ.
 સદ્વિચાર (સત+વિચાર)=સારા વિચાર. માયાળુ (માયા+આળુ)=
 માયાવાળો. ધનવાન (ધન+વાન)=ધનવાળો. હિતકર (હિત+કર)=
 કલ્યાણને કરનાર; ફાયદાકારક. (ઉપપદ). આહારવિહાર (આહાર=
 ખાવું+તે+વિહાર=ગમતને માટે કરવું તે). (દંદ). વિદ્વાન (વિદ્+
 વસ-વાન)=જાણવાવાળો; વિદ્યાસંપાદન કરેલી હોય તે. સત્પુરુષ
 (સત+પુરુષ)=સારા માણસ.

પાઠ ૨—હિંદુસ્તાન (હિંદુ+ફા. સ્તાન)=હિંદુઓનું ઠેકાણું
 (ફ. ત. પુ. સ.). પાંડવ (પાંડુ+અ)=પાંડુ રાજાના દીકરા. શાહ-
 જહાનાબાદ (શાહજહાન+ફા. આબાદ)=શાહજહાનનું સ્થાન;
 શાહજહાં પાદશાહે વસાવેલું શહેર. (ફ. ત. પુ. સ.). દિવાને-
 આમ (અ. દિવાન આમ)=સાધારણ લોકની સભા. દિવાને-ખાસ
 (અ. દિવાન ખાસ)=અમીર લોકની સભા. બેગમ (ફા. બેગ=
 અમીર; બેગમ=અમીરની સ્ત્રી). હુમામ (અ. હુમામ)=નહાવું.
 મયૂરાસન (મયૂર+આસન)=મોરના આકારનું તખ્ત. નિરુધમી
 (નિર્+ઉધમી)=ઉધમ વગરના-નથી ઉધમ જેને તે. (બ. ત્રી. સ.).
 પ્રખ્યાત (પ્ર+ખ્યા+ત)=વિશેષ વખણાયેલો. (ક. ધા. સ.). દૃઢય-
 વેધક=હૃદયને વિધનાર. (ઉપપદ). વેધશાળા (વેધ=સૂર્યચંદ્રના
 ગ્રહણનો કાળ+શાલા)=આકાશી પદાર્થોની ગતિ વગેરે જોવાની જગ્યા.
 (ફ. ત. પુ. સ.). જયસ્તંભ=જયને માટે થાંભલો. (૪. ત. પુ. સ.).
 પ્રાચીન (પ્રાચ્=પૂર્વનું+ધન)=જૂનું, પુરાણું. કૈસરેહિંદ (ફા.)=
 હિંદુસ્તાનનો કૈસર. કૈસરનું મૂળ તો સંસ્કૃત કૈસરી એટલે સિંહ જ
 જણાય છે. ફારસી ભાષામાં એ અર્થની સાથે મોટો પાદશાહ એવો
 ભાવ પણ થાય છે. ઈરાનના જૂના પાદશાહો કૈસર કહેવાતા, લાટીન
 ભાષામાં કાએસર અથવા અંગ્રેજીમાં અપભ્રંશરૂપે સીઝર જે બોલ
 બોલાય છે તે પણ મૂળે આ જ શબ્દ છે. ફારસીમાં આ શબ્દ જાતિ-
 રહિત છે તેથી સ્ત્રી કે પુરુષ બંનેને સામાન્યરીતે લાગુ પડે છે.
 અભિષેક (અભિ+સિન્+અ)=કોઈના તરફ છાંટવું તે; દેવ અથવા

ગાદીએ બેસતા નવા રાજપર પાણી, દૂધ, વગેરેની જે ધારા કરવી તે, શાન્તિસ્નાન, તખ્તનશીન થવું તે.

પાઠ ૩—પરાક્રમ (પરાક્રમ=હિંમત ખતાવવી+અ)=મહા-
દુરી; વીરતા; સામર્થ્ય. સહાયક (સહ+અય્+અક)=સાથે જનાર;
મદદગાર. (અ. વ્રી. સ.). નીમકહલાલ (નીમક+હલાલ=યોગ્ય)=
જેનું લૂણ ખાધું હોય તેનું બહુ કરનાર; કૃતઘ. એથી ઉલટો શબ્દ
નીમકહરામ; કૃતઘ. પૂર્વજ (પૂર્વ+જ)=પહેલાં જન્મનાર; આપ,
દાદો, પરદાદો, વગેરે મરણ પામી ગયેલા તે. (ઉપપદ). યાવચ્ચંદ્ર-
દિવાકરૌ (યાવત=ન્યાસુધી+ચંદ્ર+દિવાકર=દિવસને કરનાર; સૂર્ય)=
સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાંસુધી. (અ. ભા. સ.). દુર્લભ (દુર્+લભ્+અ)=
મુશ્કેલીથી મેળવાય તેવું; એથી ઉલટો શબ્દ સુલભ. લોહજડિત=
લોહાવડે જડેલું. (૩. ત. પુ. સ.). નિરંકુશ (નિર્+અંકુશ)=
દાખવિનાનું; સ્વતંત્ર; ઉન્મત. ઇંદ્રાસન (ઇંદ્ર+આસન)=ઇંદ્રની ગાદી.
વિધાતા (વિધા=પેદા કરવું+ત્ત નો તા)=પેદા કરનાર; સૃષ્ટિકર્તા;
બ્રહ્મા. પ્રાણુઘાતક=જીવનો ઘાત કરનાર. નકામા=કામ વગરના.
(નઝ). મધમાખ=મધ ખનાવનાર માખી. (મ. પ. લો. સ.).

પાઠ ૪—પરિતાપ (પરિ+તપ્+અ)=ત્રણું તપવું તે; દુઃખ,
શોક, લય, કંપ; ધણી. ગરમી. તરુવર=ઝાડોમાં શ્રેષ્ઠ; મોટું ઝાડ.
(૭. ત. પુ. સ.) અમૃત (અ+મૃ+ત)=નહિ મરનાર. અહિં 'ત'
પ્રત્યય કર્તાના અર્થમાં છે. જે પીવાથી માણસ મરે જ નહિ એવી
કલ્પિત ઔષધિ; સુધા. (નઝ). શોભન (શુભ્+અન)=શોભનાર;
સાફ. લોભન (લુભ્+અન)=લોભાવનાર. સુગંધ (સુ+ગંધ)=સારી
ગંધ; સારી વાસ; ખુશ્બો. (ક. ધા. સ.) વાસિત (વાસ્+ઇત)=
સુગંધવાળું. શ્રમ (શ્રમ્+અ)=થાકવું તે; થાક, મહેનત, દુઃખ.
નાવિક (નૌ+ઇક)=નાવવાળો; નાવ ચલાવનાર; ખલાસી; સુકાની.
પથિક (પથિન્=રસ્તો, વાટ+ક)=રસ્તે જનાર; વટેમાગું.

પાઠ ૫—ભાષા (માણ્+આ)=બોલવું તે, બોલી. ભિન્ન
(ભિદ્+ત (ન)=બેહેલું; જુદું. સંસ્કૃત (સમ્+કૃ-વચમાં સ્ વધે છે-

=સુંદર કરવું+ત)=સુંદર કરેલ, સુધારેલ; સુધારેલી ભાષા, ગીવાંણુ ભાષા. સંખંધ (સમ્+ઞ્+અ)=સાથે ખાંધવું તે; વળગણુ, સમાર્ધિ અનાર્ય (અન્+આર્ય)=આર્ય નહિ તે; બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય નહિ તે; ઉતરતી જાતના. (નન્). સાક્ષર (સ+અક્ષર)=અક્ષર સાથે; ભણેલા, વિદ્વાન. સંસ્કાર (સંસ્કૃ-વચમાં સ્ વધે છે+અ)=સુંદર કરવું તે; જે કર્મક્રિયાથી મનુષ્ય શુદ્ધ થઈ ઉચ્ચત્વને પામે છે તે, ધર્મવિધિ; શ્વણુગાર. પુરોહિત (પુરસ્=આગળ+હિત=ધારણુ કરેલું)= યજ્ઞાદિ ધર્મકર્મમાં જેને આગળ એટલે પ્રમુખ ઠેરવ્યો છે તે; ગોર. ક્ષત્રિય વગેરે કેટલીક નાતના ગોરને હાલ ‘પરોત’ કહે છે. વિદ્વન્તા (વિદ્+સ્+તા)=પંડિતપણું. પ્રાકૃત (પ્રકૃતિ+અ)=મૂળ ભાષાપરથી ઉત્પન્ન થએલ; પ્રાકૃત ભાષા. સંસ્કૃત ભાષાપરથી બનેલી ભાષાઓ—હિંદી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દૂ, બંગાળી. ભાષાંતર (ભાષા +અંતર=મીઠી)=મીઠી ભાષામાં, તર્જુમો. જ્ઞાન (જ્ઞા+અન)=જાણવું તે.

પાઠ ૬—અપઞ્ચશ (અપ+ઞ્ચશ+અ)=ખરાબ પડવું તે; અશુદ્ધ ભાષા; એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં કાંઈક રૂપાંતરથી દાખલ થએલો શબ્દ. વ્યાકરણ (વિ+આ+કૃ=વ્યાકૃ=રપટ કરવું, જુદું પાડવું+અન)=જેવડે શબ્દોનું રપટીકરણ થાય છે તે શાસ્ત્ર; ભાષાશાસ્ત્ર; વેદનાં છ અંગમાંનું એક. નિકટ (નિ+કટ)=પાસે; નજદીક. ઉચ્ચાર (ઉદ્+ચર=ઉચ્ચર+અ)=ઉચ્ચરવું તે; બોલ. સંક્ષિપ્ત (સંક્ષિપ્+અ)=ટુંકું કરવું તે; ટુંકાણુ; સાર. પ્રકટ (પ્ર+કટ)=મુદ્દલું; રપટ. માસિક (માસ +ઇક)=માસને લગતું. વર્તમાનપત્ર (વર્તમાન=ચાલતા વખતનું પત્ર). વિદ્યાર્થી (વિદ્યા+અર્થી)=વિદ્યાની ગરજવાળો. માન્ય (માન્+ય)=માન આપવાને યોગ્ય; માનવંત; કબૂલ. શુદ્ધ (શુદ્ધ+ત)=શુદ્ધ કરા-યલું; ચોકિયું; સ્વચ્છ; ભૂલ વગરનું; નિરપરાધી.

પાઠ ૭—દ્યુષ્ટિ (ફા.)=અરજ. યોગ્ય(યુજ્+ય)=જોડાવાને લાયક; ઉચિત. ઉદ્દેશ (ઉદ્+દિશ્=દેખાડવું+અ) દેખાડવું તે; મુખ્ય ધારણા; હેતુ. આખ્યાદાની (ફા.)=ચઢતી દશા; ઉત્કર્ષ. રાજ્યપ્રકરણુ=રાજ્યનો વહીવટ. કુસંપ=સંપથી ઉલટું; અણુબનાવ. (ક. ધા. સ.).

પ્રીતિ (પ્રી+તિ)=પ્રસન્ન થવું તે; પ્રસન્નતા; અનુરાગ. નિર્વિદ્ન (નિર્+વિદ્ન)=અડચણ વગર. નીતિ (ની+તિ)=દોરવું તે; મનુષ્યને પરસ્પર વર્તવાના નિયમ; રાજનીતિ; ડહાપણ; સહગુણ. અપરાધ (અપ+રાધ્+અ)=પ્રસન્ન કરવાથી ઉઘટું તે; દોષ, ગુનોહ, વાંક. અપરાધી (અપ+રાધ્+ઇન્ નો ઈ)=પ્રસન્ન કરનાર નહિ તે; અપરાધવાળો; દોષી; ગુનેગાર. સંસાર (સંસૃ=સરવું+અ)=સરવું તે; આ લોક; વિશ્વ; દુનિયા. સ્થિતિ (સ્થા+તિ)=એક જગ્યાએ બિઠા રહેવું તે; રહેઠાણ; મુકામ; દશા; પદ્ધતી. પ્રદુલ્લ (પ્ર+ફલ્=ફળવું+ત્ત)=વિશેષ ખીચેલું; બિઠકેલું; પ્રસન્ન, આનંદી. ખજનો (અ. ખજના કે ખજના)=દોલત; ગદ્દો. ખરકત (અ.)=દાયદો. રાજ્યદ્રોહ=રાજ્યનો દ્રોહ; રાજ્યપ્રત્યે વેરખુદ્ધિ રાખવી તે. સ્વાર્થ (સ્વ+અર્થ)=પોતાની મતલબ. અનીતિ (અ+તિતિ)=સહગુણ નહિ તે; દુરાચાર. (નર્મ). પરોપકાર (પર+ઉપકાર)=પારકાનું ભલું કરવું તે. ઉપદ્રવ (ઉપ+દ્રુ=દુમલો કરવો+અ)=દુમલો કરવો તે; પીડા, ઈજા, ઉત્પાત, બંક, દંગ્ગા. અહિત=હિતથી ઉલટું; ભુંડું. (નર્મ). વિનતિ (વિ+નમ્+તિ)=વિશેષ નમવું તે; અરજ; કાલાવાલા.

પાઠ ૮—શિક્ષા (શિક્ષ+આ)=શીખવું તે; શિક્ષામણ, બોધ, ઉપદેશ; સજ્જ. હાસ્યવિનોદ (હાસ્ય=હસવું તે; મરકરી+વિનોદ=આનંદ). (દંડ). ખુશમિજાજ (ફા.)=સારો સ્વભાવ. (ક. ધા. સ.). ખુદાવિંદ (ફા.)=પ્રભુ. મોટા ઠરજાવાળાને અરજ કરતાં વપરાય છે. વચન (વચ્+અન)=બોલવું તે; વાણી; ઉપદેશ; વિનતિ; સંખ્યા (વ્યાકરણમાં). અન્યાય=ન્યાય નહિ તે; જુલમ. (નર્મ). અરજ (અ. અર્જ)=વિનતિ; પ્રાર્થના. નમ્રતા (નમ્ર+તા)=નમ્રપણું; નમનતાઈ; વિવેક. જહાંપનાહ (ફા.)=દુનિયાનું રક્ષણ કરનાર; આ શમ્દ રાજા, અમીરને બોલાવતી વખતે વપરાય છે. આખર (ફા. આખર)-(આખ=પાણી+ર=મોં)=મોંનું પાણી. આખરદાર=આખરવાળો; નામાંકિત. (ઉપપદ). દિલગીર (ફા. દિલ્ગીર)=શોકાતુર. જીવ (જીવ્+અ)=જીવવું તે, પ્રાણ. દયા (દય્+આ)=દયા લાવવી તે; કરુણા. ગતિ

(સં. ગતિ-ગમ્+તિ)=ગતું તે; હાલત, દશા, અવસ્થા. ધ્યાન (ધ્યૈ=વિચારવું, ચિન્તન કરવું)=એક તરફ મન લગાડવું તે; ચિન્તન; યોગ. અન્નદાતા=અન્નને આપનાર; પોષક. ખાવિંદ (ખા.)=માલિક, ધણી, પ્રભુ, ભરથાર. કુટેવ=ખરાબ ટેવ. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૯—પ્રભુ (પ્ર+મ્+કર્તૃવાચક કિવ્ પ્રત્યય)=શ્રેષ્ઠ રીતે હોનાર; જગતનો ધણી; ઈશ્વર; રાજા; સ્વામી; શેઠ. પ્રસન્ન (પ્ર+સદ્+ન)=આગળ ખેડેલું; હસતું; ખુશી. પ્રભુકીર્તન=પ્રભુનું ભજન; પ્રભુના ગુણગાન. નામસ્મરણ=નામનું સ્મરણ-યાદ કરવું તે. પરનિંદા બીજાની નિંદા. પૂજન (પૂજ્+અન)=પૂજવું તે; પૂજા. શરીર (શૃ હિસા કરવી; મારી નાંખવું)=મૃત શરીર. કાયા, દેહ. જગરણ (જાગૃ+અન)=જાગવું તે. સેવા (સેવ્+આ)=સેવા કરવી તે; ચાકરી, પૂજા, બરદાસ્ત. મુક્તા (મુક્ત=છૂટું થએલું+આ=ના. જા. પ્ર.)=કાળુ માછલીની છૂટી પડેલી સીપોમાંથી નીકળેલાં; મોતી. સુત (સુ+ત)=જણેલું; પુત્ર. વૈષ્ણવ (વિષ્ણુ+અ)=વિષ્ણુને માનનારા. અનુચિત અન્+ઉચિત)=ઘાયક નહિ તે; અયોગ્ય. કર્મ (કૃ+મન-મ)=કરવું તે; કામ. અંતરજામી (સં. અન્તર્યામી-અંતર્=માંહે+યામી-યમ્-નિયમ-માં રાખવું=રોકનાર)=માંહેથી રોકનાર; આત્મા; પરમાત્મા. મુનિવર (મુનિ+વર)=યોગીમાં શ્રેષ્ઠ. (૭. ત. પુ. સ.). ચરણ (ચર્+અન)=જે વડે ચલાય તે; પગ. ભાગ્ય (ભજ્+અ)=ભજવાયોગ્ય; નસીબ; ચઢતી દશા. મોહન (મુહ્+અન)=મોહ પામવું તે; વશીકરણ. પંખી (સં. પક્ષી-પક્ષ+ધન્તોર્ઠ)=પાંખવાળું. પયપાન (પયસ્=દૂધ+પાન=પીવું તે)=ધાવવું તે. ભાણ (સં. ભાનુ-મા+નુ)=પ્રકાશનાર; સૂર્ય. શંકર (શમ્+કર)=કલ્યાણને કરનાર; શિવ. (ઉપપદ). જગત (ગમ્ ધાતુ, જગમ્+ત)=જતું જતું; નાશવંત; દુનિયા.

પાઠ ૧૦—સમુદ્ર (સ=સાથે+મુદ્રા=મર્યાદા)=મર્યાદા સાથે. (અ. વ્રી. સ.). મહાસાગર (મહા+સાગર)=મોટો દરિયો. (ક. ધા. સ.). ભૂમધ્ય (ભૂ+મધ્ય)=પૃથ્વી-ગ્રૂતી ભૂમિની વચ્ચે આવેલો તે નામનો સમુદ્ર. બહુપગી=ઘણા પગવાળો; ઘણા છે પગ જેને તે. રોજરોજ=

રોજ ને રોજ; હંમેશાં. (દંદ). અનંત (અન+અંત)=જેનો અંત નહિ તે; અપાર. (નન્). વિભાગ (વિ+ભાગ)=વિશેષ ભાગ; ભાગના ભાગ. આકાર (આ+કૃ+અ)=મર્યાદા કરનાર; હદ બતાવનાર; આકૃતિ, ઘાટ. ઉબ્બકટિખંધ (ઉબ્બ=ગરમ+કટિ=કેડ+ખંધ)=કમરપટા માફક પૃથ્વીનો એક ભાગ; જેમાં સૌથી વધારે તાપ પડે છે તે પ્રદેશ. ભંગાણુ (ભંગ+આણુ)=આગી પડવું-પાડવું તે; તૂટ. ભરતી (ભૃ=ભરવું)=દરિયામાં અથવા તેને લગતી ખાડીમાં જે પાણી વધે છે તે; જીવાળ. જ્વાળામુખી (જ્વાલા+મુખ+ધનનોધ)=અગ્નિ છે મુખમાં જેના તે; બળતો પહાડ. (બ. ગ્રી. સ.). કારીગર (કાર.)-(કારી+ગર)=ધંધો કરનાર; હુનરી. (ઉપપદ). આકાશ (આ+કાશ+અ)=મર્યાદામાં પ્રકાશવું તે; ખાલી જગ્યા; પોલાણુ; આસમાન. ઉત્તમ (ઉદ્=ઉંચું+તમ)=સૌથી સારું; શ્રેષ્ઠ. અમલ (અ.)=અધિકાર. વિધિપૂર્વક (વિધિ+પૂર્વ+ક)=રીતિ છે પૂર્વ જેમાં તે; રીતિ પ્રમાણે. (બ. ગ્રી. સ.). માત્રા (મા+ત્રા)=માપવાનું સાધન (પિંગળમાં); માપ; ધાતુની ભસ્મવાળું ઓસડ; રસાયન.

પાઠ ૧૧—તંદુરસ્તી (ફા. તંદુરસ્તી)=તનની સારી સ્થિતિ. (દ. ત. પુ. સ.). કેફ (ફા. ક્યફ)=આંગ, દારુ, વગેરે વસ્તુમાં રહેલ ગુણુ તે; ઘેન. સેવન (સેવ્+અન)=સેવવું તે; ઉપભોગ. અનિશ્ચિત (અ+નિશ્ચિત)=નક્કી ન હોય તેવું. નિયમ (નિ+યમ્+અ)=પુણ્ય રોકવું તે; પ્રતિજ્ઞા, ધારો, કાયદો, ઠરાવ, વ્રત. મૂર્ખતા (મૂર્ખ+તા)=મૂર્ખપણું. અજ્ઞાન (અ+જ્ઞા+અન)=ન જાણવું તે; નથી જ્ઞાન જેને તે, અણુસમજ, ખેસમજ, નાદાન, મૂર્ખ. જીવન (જીવ+અન)=જીવવું તે; જીંદગી; આજીવિકા, ઉપજીવિકા. નિયમિત (નિ+યમ્+ઇત)=માંહે રોકેલું; નિયમમાં આણેલું. સ્વચ્છ (સ્વ+અચ્છ)=ધણું નિર્મળ. સાધન (સાધ્+અન)=સાધવું તે; સાહિત્ય; મદદ; ઉપાય. બેદરકાર (ફા. બે=નહિ+દર્કાર=ગરજ)=કાળજી વગરનું. ઉડાઉ (ઉડ+આઉ)=નકામું બહુ ખર્ચ કરનાર. લક્ષણ (લક્ષ+અન)=જેવું તે; જે નિશાનીથી વસ્તુ ઓળખાય તે; નિશાની; આચરણુ; ગુણુ; ટેવ.

હહાપણ (હાહું+પણ)=સાણપણ; અકલ; બુદ્ધિ.

- પાઠ ૧૨—અનારોગ્ય (અન+આરોગ્ય)=તંદુરસ્ત નહિ તે; રોગી. વ્યવસ્થા (વિ+અવ+સ્થા=વ્યવસ્થા=ગોઠવવું+આ)=ગોઠવવું તે; ગોઠવણ; બંદોબસ્ત. નિચાણ (નીચું+આણ)=સપાટીથી નીચેનું; એથી ઉલટો શબ્દ હંચાણ. ઉપાય (ઉપ+અય+અ)=પાસે જવું તે; ધલાજ, રસ્તો. એ ચાર છે. ૧. સામ=મીઠું મીઠું બોલીને સમજાવવું તે; ૨. દામ=પૈસા વગેરેની લાલચ આપીને સમજાવવું તે; ૩. ભેદ=સાથીઓને માંહેમાંહે ન બને તેવી યુક્તિ કરવી તે; ૪. દંડ=શિક્ષા કરીને. તાપ (તપ્+અ)=તપવું તે; ગરમી; મનની પીડા—દુઃખ. વેધ (વ્યધ્+અ)=વિંધવું તે; છિદ્ર, કાણું, અડચણ, બાધ. સુખી સુખ+ધનનોર્ધ)=સુખવાળો. કમસમજ (કા. કમ+સમજ)=ઓછી અકલ. શ્વાસ (શ્વસ્+અ)=શ્વાસ લેવો તે; દમ; પ્રાણવાયુ; એક જાતનો રોગ. ત્રિદોષ=વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણ પ્રકારના સંયોગે થતો રોગ; મુઝારો. (દ્વિગુ). શ્વાસોન્નશ્વાસ (શ્વાસ+ઉન્નશ્વાસ)=ફવા અંદર લેવી અને બહાર કાઢવી. (દ્વંદ્વ). વ્યાધિ (વિ=ઉલટું+આધિ=મનનું દુઃખ; ચિન્તા; ફિકર)=મનના દુઃખથી ઉલટું એટલે શરીરનું દુઃખ; રોગ, પીડા. સ્વાદ (સ્વાદ્=ચાખવું+અ)=ચાખવું તે; રસ, લહેજત. વાસ (વસ્+અ)=વસવું તે—રહેઠાણ; શરીરને ઢાંકનાર—લૂગડાં; ગંધ.

પાઠ ૧૩—યાત્રા (યા+ત્રા)=જવું તે; મુસાફરી; જત્રા; દેવ-નિમિત્ત અમુક ઉત્સવ-જેવાકે રથયાત્રા, વગેરે. તીર્થક્ષેત્ર (તીર્થ=પવિત્ર સ્થળ+ક્ષેત્ર=જગ્યા)=તીર્થની જગ્યા. (૬. ત. પુ. સ.). વિદ્યા (વિદ્+યા)=જાણવું તે; જ્ઞાન. મુક્તિપુરી=મુક્તિ-મોક્ષ આપનારી પુરી—કાશી. અશક્ત (અ+શક્+ત)=શક્તિમાન ન થએલું; નબળું, કમજોર. (નજ્). આગગાડી (આગની ગાડી), (૬ ત. પુ. સ.)=વરાળના જોરથી ચાલતી ગાડી. સહન (સહ્+અન)=સહેવું તે; ખમવું તે. બિનહરકત=હરકત વિના. સ્નાન (સ્ના+અન)=નહાવું તે. દશાશ્વમેધ (દશ+અશ્વમેધ)=દશઅશ્વમેધ યજ્ઞ જ્યાં થયા છે તે જગ્યા;

કાશીનો એક ઘાટ. પ્રકાશ (પ્રકાશ+અ)=પ્રકાશવું તે; તેજ, રેશની.
મહારાજ=મોટો રાજા; શહેનશાહ. (ક. ધા. સ.). અહિનરીક્ષણશાળા
=અહોનું અવલોકન કરવાનું સ્થળ. (ફ. ત. પુ. સ.). ચિનાઈ (ચીન
+આઈ)=ચીનનું. ઘંટાકાર (ઘંટ+આકાર)=ઘંટનો આકાર કે ઘંટ જેવો
આકાર છે જેનો તે. અગ્નીશ્વર (અગ્નિ=ઈશ્વર)=અગ્નિરૂપ ઈશ્વર;
કાશીનો એક ઘાટ. કાશીવિશ્વેશ્વર (કાશી+વિશ્વ+ઈશ્વર)=કાશીના
વિશ્વેશ્વર; વિશ્વનાથ. વિશ્વવિખ્યાત=દુનિયામાં પ્રખ્યાત. (ઉ. ત. પુ. સ.).
શિવાલય (શિવ+આલય)=શિવનું સ્થાન; મહાદેવનું દહેરું. દર્શન
(દર્શ+અન)=જેવું તે; દેખાવ. પૂજારી (પૂજ=પૂજવું)=પૂજ કરનાર.
ભાવિક (ભાવ+ઈક)=અદ્વાળુ. આચમન (આ+ચમ્=પીવું+અન)=
પીવું તે; સંધ્યા કરતી વખતે જમણી હથેલીમાં પાણી લઈ ચૂસી
જવું તે. પીતાંબર (પીત+અંબર)=પીળું વસ્ત્ર; અથવા પીળું છે વસ્ત્ર
જેનું તે; વિષ્ણુ. ધુરંધર (ધુર=ધોસરી, બોળે+ધર=ધારણ કરનાર)=
બોળે ઉપાડનાર; મુખ્ય. (ઉપપદ). પરદેશ=પારકો દેશ; જન્મભૂમિથી
દૂર મૂલક તે. અનાદિ (અન+આદિ)=જેની શરૂઆત નથી તે; જૂનું.
(નર્). અમૃદય (અ+મૃદય)=જેની કિંમત ન થઈ શકે તેવું; શ્રેષ્ઠ;
ઉપયોગી. (નર્). દાન (દા+અન)=આપવું તે; બક્ષીસ, ખેરાત.

પાઠ ૧૪—સ્વભાવ (સ્વ+ભાવ)=પોતાનો ગુણ; પ્રકૃતિ; કુદરત.
તિરસ્કાર (તિરસ્ક્ર+અ)=ધિક્કારવું તે; ધિક્કાર; નિંદા. સાયવટ
(સાય+વટ)=સાયાઈ; પ્રામાણિકપણું. અચપણ (અચ+પણ)=માળપણ.
નાનપણ=માળપણ. પરીક્ષા (પરિ+ઈક્ષ્=પરીક્ષ્+આ)=પરીક્ષા કરવી
તે; તપાસ. પરાક્રમી (પરાક્રમ્+ઈન્ નો ઈ)=હિંમત બતાવનાર;
બળવાન, જોરાવર. મુક્તાંશુ=મોતી. દ્વિયક્રમળ=હૃદયરૂપી ક્રમળ.
(ક. ધા. સ.). આચરણ (આ+ચર્+અન)=મર્યાદામાં ચાલવું તે;
ચાલચલણ; વર્તણૂક; આચાર; ચરિત્ર. અનુકરણ (અનુ+ક્ર+અન)=
મળવું કરવું તે; એકના જેવું બીજાએ કરવું તે; પ્રતિરૂપ. સહજ
(સહ+જ)=સાથે જન્મનાર; જન્મથી સાથે હોય તેવું; સ્વાભાવિક;
કુદરતી; થોડી મહેનતે થાય તેવું; સુલભ. (અ. ત્રી. સ.). અનુરૂપ

(અનુ+રૂપ+અ) મળતું દેખાવું તે; મળતું રૂપ; આબેહૂબ. યોદ્ધા (સં. યોદ્ધા-યુધ્+ત્ નો તા)=ઝડનાર; લડવૈયો. શોધક (શુધ્+અક)=શોધનાર. સંસ્થાન (સંસ્થા+અન)=વસવું તે; જથ્થો, રાજ્ય મુલક, પરદેશીઓએ વસાવેલું થાણું. પ્રજાસત્તાક (પ્રજા+સત્તા+ક)=સત્તા છે પ્રજાની જેમાં તે રાજ્ય. (અ. વ્રી. સ.). પ્રમુખ (પ્ર+મુખ) ંદ્ર છે મુખ જેનું તે; સભાનો ઉપરિ. જનિતા (સં. જનિત્રી-જન+ત્ર+ઈ)=જન્મ આપનારી; માતા. સંપૂર્ણ (સમ્+પૂ+ન)=બિલકુલ પૂરું કરેલું; બધું, સધળું, તમામ. દોષ (દુષ્+અ)=મૂલ કરવી તે; વાંક; ભૂલ; પાપ; કલંક. તર્ક (તર્ક્+અ)=વિચારવું તે; વિચાર; કલ્પના. ચિન્તા (ચિન્ત=આ)=ફિકર કરવી તે; ફિકર. દુઃખી (દુઃખ+ધન્ટોર્ધ)=દુઃખવાળું. સ્વર્ગસમી=સ્વર્ગની બરાબર.

પાઠ ૧૫—સભ્યતા (સભ્ય+તા)=સભ્યપણું; લાયકી; વિવેક; વિનય. બેઠક=આસન. ભપકાદાર=ભપકાવાળું; તેજદાર. (ઉપપદ). અંગરખુ (સં. અંગરક્ષક)=અંગનું રક્ષક-રક્ષણ કરનાર. (દ. ત. પુ. સ.). હસમુખો=હસતું છે મુખ જેનું તે. (અ. વ્રી. સ.). માર્ગ (માર્ગ+અં)=શોધવું તે; શોધ; તપાસ; રસ્તો, વાટ. ધની (ધન+ધન્ટોર્ધ)=દોલતવાળો; સરાફ; ધણી. નવરાશ=અવકાશ; પુરસદ. સંભાવિત (સંભૂ=માનવું+હત)=માનેલું; બની શકે તેવું ધારેલું; આશંકાદાર. પરિચય (પરિ+ચિ+અ)=ત્રણું એકઠું કરવું તે; ઓળખાણ; અભ્યાસ; તપાસ. અવલોકન (અવ+લોક+અન)=નીચે-ધ્યાન આપીને-જેવું તે; બારીક તપાસ; નિરીક્ષણ. ગૃહસ્થ (ગૃહ+સ્થ)=ગૃહ=સ્ત્રી; સ્ત્રી સાથે રહેનાર એટલે ધરમાંડીને રહેનાર; સંસારી; આશંકાદાર; અયાયક બ્રાહ્મણ. (ઉપપદ). પત્ર (પત્ર+ર)=પડનાર; પાંદડું; પુસ્તકનું પાનું; ફસ્તાવેજ.

પાઠ ૧૬—ઉપદેશ (ઉપદિશ્+અ)=ઉપદેશ કરવો તે; હિતની વાત કહેવી તે; બોધ. છડીધર (છડીને ધરનાર)=ચોખદાર. (ઉપપદ). રસિક (રસ+ધક)=રસને જાણનાર; રસથી ભરેલું. ઉપભોગ (ઉપભુજ્+અ)=ભોગવવું તે; ભોગવટો; સુખવિલાસ. અયોગ્ય (અ+યોગ્ય)=

લાયક નહિ તે; અઘટતું; અભુગતું; ગેરવાજબી. (નર્મ). અનુસાર (અનુ+સૃ+અ)=મળતું જવું તે; પ્રમાણે; સરખું; તેવું. ભગવત્ (ભગ+વત્)=શક્તિવાળો; દિવ્ય; પૂજ્ય; પરમેશ્વર. ભગવાન (ભગ+વાન=વાળો)=પરમેશ્વર. ત્રિલોક (ત્રિ=ત્રણ+લોક=દુનિયા)=સ્વર્ગ; મૃત્યુ; પાતાળ. કૃપાળુ (કૃપા+આળુ)=કૃપાવાળો; દયાળુ; મહેરબાન. વદન (વદ્+અન)=જેવડે બોલાય તે; મુખ. મનરંજન=મનને ખુશી કરનાર. (ઉપપદ). ગુરુતોત્તર (ગુરુ+ઉત્તર)=છાનો જવાબ. ભોજન (ભુજ્+અન)=જમવું તે; જમણ. અંતર્લાપિકા (અંતર્=માંહે+લાપિકા=ઉખાણું, કાહડો)=એકાદા વાક્યમાં કે કવિતામાં અક્ષરો એવી રીતે ગોઠવેલા હોય કે તેમાંથી થોડા અક્ષર લઈએ તો બીજો અર્થ નીકળે. વાચા (વચ્+આ)=બોલવું તે; બોલી; વાણી. અવિચળ (અ+વિચલ્+અ)=દ્રૂજવું નહિ તે; સ્થિર; સ્થાયી; અચળ; દઢ. કવિ-જન=કવિરંજન. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૧૭—અજ્ઞાની (અ+જ્ઞાની)=જ્ઞાનવાળા નહિ તે; અજાણ; મૂર્ખ; મૂઢ. (નર્મ). ઉપમા (ઉપ+મા+આ)=જેની સાથે સરખાવવું હોય તે, ઉપમાન; નરસિંહ એમાં 'સિંહ' ઉપમા કહેવાય, એમાં 'નર'ને 'સિંહ'ની ઉપમા આપી છે; ને 'નર' ઉપમેય કહેવાય. ચંત્ર (ચમ્+ત્ર)=જેવડે વખત અને મહેનત અટકાવાય તે; સંયો. આછોવત્તો=આછો અને વત્તો. (ક. ધા. સ.). અનાવૃષ્ટિ (અન+આવૃષ્ટિ)=વરસાદ નહિ તે. (નર્મ).

પાઠ ૧૮—વર્ણન (વર્ણ+અન)=વર્ણવું તે; બ્યાન. વર્ષોવર્ષ=દરવર્ષે, (૬'૬). નાશ (નશ્+અ)=નાશ થવો તે; સંહાર. કુલવાન=ઉંચા કુળનું. આનંદ (આ+નંદ+અ)=ખુશી થવું તે; ખુશી; હર્ષ. લાલ (લભ્+અ)=લાલ થવો તે; પ્રાપ્તિ; ફાયદો. નિંદા (નિન્દ્+આ)=નિંદવું તે; વાંકું બોલવું તે; ખોદણી. કથની (કથ્ કહેવું)=કુચલી, નિંદા. પ્રાણુ (પ્ર+અન=પ્રાણ=શ્વાસ લેવો, જીવવું+અ)=જીવવું તે; જીવ. ચલાયમાન (ચલ્ દ્રૂજવું; જવું)=ચંચળ, અસ્થિર. આવક (આવ+અક)=પેદાશ; આમદાની. આપત્તિ (આપદ્+તિ)=પીડા પામવી

તે; પીડા; વિપત્તિ; દુર્ભાગ્ય. આજ્ઞા (આ+જ્ઞા=હુકમ કરવો+આ)= હુકમ કરવો તે; હુકમ; આદેશ. રોગી (રોગ+ઇનનોઈ)=રોગવાળાં. પ્રતિદિન=દરરોજ. (અ. ભા. સ.). દુર્ગુણ (દુર્+ગુણ)=નહારા ગુણ, કુટેવ. પ્રયત્ન (પ્ર+યત્=કોશિશ કરવી, યત્ન કરવો+ન)=કોશિશ કરવી તે; કોશિશ, યત્ન; મહેનત; પરિશ્રમ; પ્રયાસ. નીતિમાન=સદ્ગુણી.

પાઠ ૧૯—કરપણ્ણી (કરપણ્ણ=હાથનાં આંગળાં+ઈ=વાળી)= હાથનાં આંગળાંથી શિખવવાની વિદ્યા; ઇશારતવિદ્યા. (અ. વ્રી. સ.). કમળમુદ્રા (કમળ+મુદ્રા=ચિહ્ન, દેખાવ)=કમળનો દેખાવ. ચક્રમુદ્રા= ચક્રનો દેખાવ. ટંકારમુદ્રા=ટંકાર-ટકોરાની નિશાની. પત્રમુદ્રા=પાંદડા- નો દેખાવ. અપંગ (સં. અપાંગ. અપ=જતું રહેલું+અંગ=અવયવ)= ખોટો છે અવયવ જેનો તે; લુલું, આંધળું, બહેરું, વગેરે. સ્પર્શન્દ્રિય (સ્પર્શ=અડકવું તે+ઇન્દ્રિય)=લાગવાની ઇન્દ્રિ; ચામડી. પ્રસિદ્ધ (પ્ર+ સિદ્ધ+ત)=શ્રેષ્ઠ રીતે સિદ્ધ થએલો; નામીયો; જાહેર. શીઘ્રકવિ= ઉતાવળથી કવિતા કરનાર-જેડનાર. (ક. ધા. સ.). હિંદુશાસ્ત્ર= હિંદુનું શાસ્ત્ર. (ક. ત. પુ. સ.) શિક્ષણ (શિક્ષ+અન)=શિખવવું તે; વિદ્યા; જ્ઞાન. મૂળાક્ષર (મૂળ+અક્ષર)=સ્વર અને વ્યંજન. પદ્ધતિ (પદ્ધ=પગ+હતિ=મારનાર)=પગવડે હજીનાર; પગ પડયાથી પડેલો માર્ગ, પગથી, શેરડો; માર્ગ; ચાલુ રીત. બેહુદ (બે=નહિ+હદ)=નથી હદ જેની-હદ વગરનું, અતિશય.

પાઠ ૨૦—બેપરવા=દરકાર વગરનું; બેતમા. સાહસિક (સાહસ =જેખમ ભરેલું કામ+ઇક)=જેખમ ખેડનાર; સાહસ કરનાર. વિકરાળ (વિ+કરાળ)=વિશેષ ભયંકર; બીહામણું, સર્વોપરિ (સર્વ+ઉપરિ)= સર્વનો ઉપરિ. મહારાજ્ય=મોટું રાજ્ય. (ક. ધા. સ.). શક્તિમાન= બળવાન; જોરાવર. સર્વશક્તિમાન=સર્વ શક્તિવાળા.

પાઠ ૨૧—નૃપતિ=નૃ-માણસના ધણી; રાજા. (ક. ત. પુ. સ.). વિમળ (વિ+મળ)=નથી મળ જેમાં-મેલ વગરનું; સ્વચ્છ; નિર્મળ. (અ. વ્રી. સ.). સદ્વિદ્યા (સત્+વિદ્યા)=સારી વિદ્યા. વિદ્યાહીન (વિદ્યાથી હીન), (પ. ત. પુ. સ.).=વિદ્યાવગરનો. જળચર=પાણીમાં ચાલનાર-

રહેનાર-પ્રાણી. (ઉપપદ). માનિની (માન+મની)=પ્રિય ઉપર રીસે-
ક્રોધે-ભરાયલી સ્ત્રી; ભારેખમ સ્ત્રી; માનની ભૂખી સ્ત્રી. સકળ (સ=
સાથે+કળા=ભાગ)=ભાગ સાથે; સધળું; આખું; સર્વે. (ખ. ગ્રી. સ.).
આસન (આસ+અન)=બેસવું તે; બેઠક. ભક્ષ (મક્ષ+અ)=ખાવું
તે; ખોરાક. કથા (કથ્+આ)=કહેવું તે; વાતાં; ગ્યાન. ઉત્પાત
(ઉદ્+પત્=ઉત્પત્+અ)=પડવું તે; કુદરતી નાશકારક બનાવ; ઉપદ્રવ;
અરિષ્ટ. તપ (સં. તપસ્-તપ્+અસ્)=તપવું તે; તપશ્ચર્યા; ગરમી;
પીડા. સ્વતંત્ર (સ્વ+તંત્ર)=પોતાને તાબે; (ફ. ત. પુ. સ.). એથી
ઉલટો શબ્દ પરતંત્ર=પારકાને તાબે. (ફ. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૨૨—આગબોટ=(બોટ અંગ્રેજી શબ્દ છે; એનો અર્થ
હોડી. આગવડે ચાલતી હોડી) વરાળથી ચાલતું વહાણ. (મધ્યમપદ-
લોપી). જળપ્રવાસ=દરિયાની મુસાફરી. સવા (સ+વા)=સારો વા.
અનુકૂળ પવન. (ક. ધા. સ.). ધરતીકંપ=ધરતીનું ધ્રૂજવું. (ફ. ત.
પુ. સ.). યાંત્રિક (યંત્ર+ધક)=યંત્રને લગતું. વિદ્યુદ્ભળ=વીજળીનું
બળ. (ફ. ત. પુ. સ.). હોડાયંત્ર (હોડા=દિશા+યંત્ર)=દિશા બતાવ-
નાર યંત્ર. (મ. પ. લો. સ.). લોહચુંબક (લોહ+ચુંબ્+અક)=
લોહાને ખેંચનાર.

પાઠ ૨૩—દ્રૌપદી (દ્રુપદ=પંચાળ દેશનો રાજા+અ+ધ=તા. જ.
પ્ર.)=દ્રુપદ રાજાની પુત્રી; પાંડવોની સ્ત્રી. સ્વયંવર=સ્વયં-જાતે વરે છે
કન્યા વર જેમાં તે. (ખ. ગ્રી. સ.). ભૂપતિ (પૃથ્વીનો ધણી)=રાજા.
(ફ. ત. પુ. સ.). ભૂદેવો (પૃથ્વી પરના દેવો)=બ્રાહ્મણો. નિવેદન
(નિવિદ્+અન)=જાહેર કરવું તે; જણાવવું. નયનવેદ=આંખને
વિંધવી-છેદવી તે. દૈવ (દેવ+અ)=ધર્મી; નસીબ. પ્રખળ=શ્રેષ્ઠબળ;
જોરાવર. (ક. ધા. સ.). કીર્તિમન્ત=કીર્તિવાળું; નામાંકિત; પ્રખ્યાત.
સાર્થક (સ+અર્થ=પ્રયોજન+ક)=સફળ; જેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું છે
એવું. (ખ. ગ્રી. સ.). નિર્ભય (નિર્+ભય)=નથી ભય જેને, ભય-
વગરનું. (ખ. ગ્રી. સ.). સંધાન (સંધા+અન)=જોડવું તે; જોડાણ;
સંબંધ; સાંધો. કદાપિ (કદા+અપિ)=ક્યારે પણ. સૂતપુત્ર=સૂત-સારથિ-

નો પુત્ર. (ફ. ત. પુ. સ.). ક્રોધચુક્ત (ક્રોધે જોડાએલો). (૩. ત. પુ. સ.).=ક્રોધાળુ. સાક્ષી (સ+અક્ષિ)=આંખ સાથે; નજરે જોનાર માણસ; શાહેદ. કન્યારત્ન=કન્યારૂપરત્ન. (ક. ધા. સ.). આંચદ્ય (અંચલ+ય)=અંચળપણું. અંગમરોડ=શરીરનો ડોળ. વિપ્રકુલ=આલિણું કુલ. મચ્છવેદ્યુ=મચ્છને વિધનાર. (ઉપપદ).

પાઠ ૨૪—અરમસ્તાન=આરખોનું ઠેકાણું. (ફ. ત. પુ. સ.). અહિંસા (અ+હિસા)=હત્યા નહિ તે. (નમ્). કર્માન (કા.)=દુકમ; આત્મા.

પાઠ ૨૫—અર્વાચીન (અર્વાચ્=હાલનું+ઈન)=હાલનું, નવું. મનોહર (મનસ્+હર)=મનને હરનાર; સુંદર. ઉત્પત્તિ (ઉદ્+પદ્=ઉત્પદ્=પેદાયવું+તિ)=પેદાયવું તે; જન્મ; પેદાશ. સૂર્યોદય (સૂર્ય+ઉદય)=સૂર્યનું જાગવું તે. ગોળાકાર (ગોળ+આકાર)=ગોળનો આકાર અથવા ગોળ જેવો આકાર છે જેનો તે. ચળકાટ (ચળક+આટ)=તેજ; પ્રકાશ.

પાઠ ૨૬—ગુણવાન=ગુણવાળું; ગુણી; લાયક. અવગુણ (અવ+ગુણ)=નઠારો ગુણ; એળ; દોષ; ગેરફાયદો (ક. ધા. સ.). બેકાળજી=નથી કાળજી જેની એવો; કાળજી વગરનું. વિકટ (વિ+કટ)=અધર્મ; ભયંકર; મોટું; અપ્રસિદ્ધ; કૂર. નીતિવચન=નીતિ-સહગુણનાં વચન. (ફ. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૨૭—સંસારચિત્ર=દુનિયાનો દેખાવ. દિવાકર=દિવા-દિવસને કરનાર; સૂર્ય. (ઉપપદ). ચોખ્ખદાર (કા. ચોખ્ખદાર)=છડીદાર. (ઉપપદ). ધત્યાદિ (ધતિ=એ પ્રમાણે+આદિ=પહેલાં)=એ પ્રમાણે છે પહેલાં જેનું એવું; એ વગેરે. દેવસ્થાન=દેવનું ઠેકાણું. (ફ. ત. પુ. સ.). ભજન (મજ્+અન)=ભજવું તે. ચોઘડીઆં=ચાર ચાર ઘડીએ રાજમહેલમાં કે મંદિરમાં વગાડવામાં આવતાં ચાર વાદિત્રનો સમૂહ તે; ટકોરખાનું. (દ્વિગુ). પૂજા (પૂજ્+આ)=પૂજવું તે; ભક્તિ. અંગવસ્ત્ર=શરીરનું વસ્ત્ર. સફળ (સ+ફળ)=ફળસહિત; લાભદાયક. (અ. ત્રી. સ.). એથી ઉલટો શબ્દ નિષ્ફળ (નિસ્+ફળ)=ફળ વગરનું; ફેકટ; અફળ.

ચિન્તાતુર (ચિન્તાવડે આતુર-પીડાતો). (૩. ત. પુ. સ.). ધનુર્વિદ્યા (ધનુસ્-કામદું ખેચી તીર મારવાની વિદ્યા).

પાઠ ૨૮—સત્સંગ=સદ્ગુણીની સોબત. અમળ=મેલ વગરનું; સ્વચ્છ. (નન્). ખગ (ખ-આકાશમાં જનાર)=પક્ષી. (ઉપપદ). રમણીય (રમ્+અનીય)=રમવાને લાયક; સુંદર, રમ્ય. યોગી (યોગ+ઇન્નોઇ)=યોગસાધના કરનાર; તપસ્વી; સંન્યાસી. કૃતાર્થ (કૃત-કરાયલા છે અર્થ જેના એવો; દાનધર્મનાં કામ જે કરવાનાં કરી ચૂક્યો તે).

પાઠ ૨૯—મશ્હૂર (અ.)=ખહેર. નિર્ધનતા (નિર્+ધન+તા)=નહિ ધનપણું; કંગાળપણું; ગરીબાઈ. લક્ષ (લભ્+અ)=જેવું તે, લક્ષ; તપાસવું તે, લાખતી સંખ્યા. વિદ્યાભ્યાસ (વિદ્યા+અભ્યાસ)=વિદ્યાનો મહાવરો. બાહુબળ=હાથનું જોર. વિપત્તિ (વિપદ્+તિ)=આફત=પામવી તે; આપદા; પીડા. દૃઢતા=મજબૂતપણું. શિક્ષક (શિક્ષ+અક)=શિખવનાર; મહેતાશ. બુદ્ધિવર્ધક=બુદ્ધિને વધારનાર. લેખક (લિખ્+અક)=લખનાર; લહીઓ. પ્રાથમિક (પ્રથમ+ઇક)=પ્રથમનું; શરૂઆતનું. સ્વર્ગવાસ=દેવલોકમાં વાસ; ગુજરી જવું તે. (૭. ત. પુ. સ.). અર્પણ (અર્પ્+અન)=આપવું તે; ભેટ; બજિશશ.

પાઠ ૩૦—રાજ્યસત્તા=રાજ્યનો અધિકાર. મન સં. (મનસ-મન+અસ્)=ઇચ્છવું તે, ઇચ્છા; વિચારવું તે, વિચાર. અભય=ભય નહિ તે; નિર્ભય. (નન્). તહનામું (તહ=સલાહ+નામું=અખાણું)=સલાહના કરારનું લખાણ. (૬. ત. પુ. સ.). કરારનામું=કરાવનું લખાણ. (૬. ત. પુ. સ.) સદરહુ (અ. સદ્રહુ)=મજકુર; ઉપરનો, ઇચ્છા (ઈચ્છ્+આ)=ઇચ્છવું તે; ઇચ્છા; મરજી. રાજ્યાધિકાર (રાજ્ય+અધિકાર)=રાજ્યનો અધિકાર. યત્ન (યત્+ન)=મહેનત કરવી તે; પ્રયાસ; ઉદ્યોગ. ધર્મ (ધૃ=ધારણ કરવું+મ=કર્મવાચક પ્રત્યય)=જે ધારણ કરેલું છે તે; સ્વભાવ; ફરજ; ધર્મ; સદ્ગુણ; આચાર; ભક્તિ. પ્રામાણિક (પ્રમાણ+ઇક)=સત્યને અનુસરતું; વહેવારમાં સાચું; વિશ્વાસુ; વચની. ઈશ્વરકૃપા=ઈશ્વરની મહેરબાની. સ્વસ્થતા (સ્વસ્થ-શાન્તપણું; શાન્તિ). લોકોપયોગી (લોક+ઉપયોગી)=સર્વલોકના

ઉપયોગનું. લોકકલ્યાણુ=લોકનું બલું. સામર્થ્ય (સમર્થ+ય)=સમર્થ-પણું, શક્તિ; બળ. સંતોષ (સંતુષ+અ)=મંતોષ પામવો તે; તૃપ્તિ; મનનું સ્વસ્થપણું; ધીરજ, આનંદ. પ્રાર્થના (પ્ર+અર્થ=પ્રાર્થ+અના)=માગવું તે; ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી કંઈ માગવું તે; વિનંતિ.

પાઠ ૩૨—રોનકદાર=અપકાદાર. ચતુર્ધ (ચતુર+આર્ધ) =હોશિયારપણું; હોશિયારી; અર્ધાઈ. દેશાવર (દેશ+અવર=મીઞે)=મીઞે દેશ. અકળામણુ (અકળા+આમણુ)=મનમાંનો ગભરાટ; અમુંઝણુ. નામાંકિત (નામ+અંકિત)=નામવડે ઓળખાયલું. (૩. ત. પુ. સ.). પટ્ટાભિષેક (પટ્ટ=મુગટ+અભિષેક)=ગાદીપર બેસાડતી વખતે રાજાને જળ, પુષ્પ, વગેરે છાંટીને જે ક્રિયા કરે છે તે. સંગ્રહસ્થાન (સંગ્રહ+સ્થાન)=જે ઠેકાણે દેશ પરદેશના જેવાલાયક પદાર્થો સંચરી રાખવામાં આવ્યા હોય તેવું સ્થળ. (૬. ત. પુ. સ.). પુસ્તકાલય (પુસ્તક+આલય)=પુસ્તકનું સ્થાન; જે ઠેકાણે અનેક પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તે ઠેકાણું. ઐતિહાસિક (ઇતિહાસ+ઇક)=ઇતિહાસ સંબંધી.

પાઠ ૩૨—કૃતજ્ઞતા (કૃતજ્ઞ+તા)=કૃતજ્ઞપણું; કરેલા ગુણનો બદલો વાળવાનું ધ્યાનમાં રાખવું તે. વૃત્તિ (વૃત્+તિ)=વર્તવું તે, વર્તણૂક; હોવું તે, ધંધો; આજીવિકા, ગુજરાન; ધંધા. નિરંતર (નિઃ+અંતર)=નથી અંતર જેમાં એવું; અંતર વગરનું; ચાલુ; હંમેશા; નિત્ય. અગ્નિરસ=અગ્નિનો રસ. સપૂત=સારો દીકરો. (ક. ધા. સ.), એથી ઉલટો શબ્દ કપૂત. ભક્તિમાન=ભક્તિવાળું; ધર્મિષ્ઠ; વફાદાર. જનવર (જનાવર)=જીવવાળાં; માણસ સિવાયનાં પ્રાણી. શોકાતુર (શોક+આતુર)=શોકવડે પીડાતો. (૩. ત. પુ. સ.). કૃતદ્વ (કૃત+દ્વ)=કરેલા ઉપકારને દણનાર. (ઉપપદ). અપકીર્તિ (અપ+કીર્તિ)=ખરાબ યશ, અપજશ; બેઆખર. (ક. ધા. સ.). કમોત (ક+મોત)=નકાઈ મોત; ખૂનથી, દુખ્યાથી, વગેરેથી એકાએક મોત થાય તે. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૩૩—દેવાલય (દેવ+આલય)+દેવનું સ્થાન. (૬. ત. પુ. સ.). વેદાંતજ્ઞાન (વેદાંત=વેદનો જ્ઞાન ભાગ-ઉપનિષદ+જ્ઞાન)=વેદાંતનું જ્ઞાન. (૬. ત. પુ. સ.). પારંગત (પાર=ઝેડો+ગત=ગએલો)=ઝેડાને

પહેંચેલો. (ર. ત. પુ. સ.). સ્વાધીન (સ્વ+અધીન)=પોતાને તાબે; સ્વતંત્ર. (ફ. ત. પુ. સ.). એથી ઉલટો શબ્દ પરાધીન (પર+અધીન)=ખીજને તાબે; પરતંત્ર. (ફ. ત. પુ. સ.). નમસ્કાર (નમસ્+કાર)=નમન કરવું તે. યથાશક્તિ (યથા=જેમ+શક્તિ)=શક્તિ પ્રમાણે, મહત્વ (મહત્+ત્વ)=મોટાપણું. સ્વાભાવિક (સ્વભાવ=પ્રકૃતિ; કુદરત+ધક)=કુદરતને લગતું; કુદરતી. સ્થાનિક (સ્થાન+ધક)=જ્યાં વાસ હોય તે સંબંધનું. તાણવાણા (તાણો=વણવાના સાળપરના જે લાંબા દોરા તે+વાણો=આડાદોરા તે)=તાણો અને વાણો. (કંક). અણહુદ=હદ વગરનું; અપાર. (નમ્.).

પાઠ ૩૪—વિનાશ (વિનશ્+અ)=નાશ પામવું તે; પડતી. વિપરીત (વિ+પરિ+દ્+જવું+ત)=ઉલટું ચોતરફ ગએલું; ઉલટું; પ્રતિકૂળ. કૌરવ (કુરુ+અ)=કુરુ રાજના વંશજ. કાળજ્ઞાની (કાળ+જ્ઞાની)=વર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય કાળને જાણનાર. (અ. વ્રી. સ.). કૌઘી (કૌઘ+ધનનોધ)=ગુસ્સે થનાર. નિપુણતા=નિપુણ-ચતુરપણું; ચતુરધી. સુકીર્તિ=સારો યશ; સારી નામના. (ક. ધા. સ.). એથી ઉલટો શબ્દ અપકીર્તિ. શાસ્ત્રવેત્તા (શાસ્ત્ર=આજ્ઞા, સામાન્ય નિયમ સંગ્રહ+વેત્તા=જાણનાર)=શાસ્ત્રનો જાણનાર. (ફ. ત. પુ. સ.). બુદ્ધિ (બુધ્+તિ)=જાણવું તે, સમજવું તે; સમજણ, અકલ. કુબુદ્ધિ=નકારી બુદ્ધિ; અથવા નકારી છે બુદ્ધિ જેની એવો. (અ. વ્રી. સ.). એથી ઉલટો શબ્દ સુબુદ્ધિ. સુખદાયક=સુખને આપનાર. (ઉપપદ). અભિમાન (અભિ+માન+અ)=ધણું માન હોવું તે; અતિશય જે આત્મસ્તુતિ તે; અહંકાર; હંપદ. મમતા (મમ+તા)=મારાપણું; માયા, મોહ; મમત્વ. અનુપ (અનુપ, અનુપમ-અન્+ઉપમા)=સરખામણી વગરનું; અતુલ્ય. (નમ્.).

પાઠ ૩૫—હિમાલય (હિમ+આલય)=હિમ-ખરફનું સ્થાન; એક પર્વતનું નામ છે. સૌંદર્ય (સુંદર+ય)સુંદરપણું; ખૂબસૂરતી. કાષ્ઠૌ-પથ (કાષ્ઠ=લાકડું, વનસ્પતિ+ઓપથ=દવા)=વનસ્પતિની દવા. વસ્ત્ર (વસ્ત્ર=પહેરવું+ત્ર)=પહેરવાનું સાધન; લૂગડાં. હિતકારક=હિત-મહું

કરનાર. (ઉપપદ).

પાઠ ૩૬—અમીર (અ.)=જેને સરકાર તરફથી જાગીરવગેરે મળ્યું હોય તે; સરદાર. તવાંગર (ફા. તવાંગર)–(તવાન=શક્તિ+ંગર)=શક્તિવાળો; પૈસાદાર. આગા (ફા.)=સાહેબ; ધણી; શેઠ, મિસ્તર; હિંદુસ્તાનમાં ધરાનના લોકોને ‘આગા’ કહી બોલાવવાનો ચાલ છે. ખલીફા (અ.) મુહંમદ પેગમ્બર પછી તેમની ગાદી ચલાવનારમાંના અકેક. નમાજ (અ.)=ખંદગી. કાનૂન (અ.)=કાયદો; રિવાજ. ઉમદા (અ. ઉમદા)=શ્રેષ્ઠ. દરિઆફ (ફા. દર્યાફ)=કારણ સાથે મનમાં નક્કી કરવું તે; વિચાર.

પાઠ ૩૭—શૌર્ય (શર+ય)=ખલાફુરી. વટેમાગુ=રસ્તે ચાલનાર; મુસાફર. (જ. ત. પુ. સ.). વાટપાકુ=વાટે લુંટનાર. (ઉપપદ). પાલક (પાલ્+અક)=પાળનાર. પરદેશી=પારકા દેશના; વિદેશી. એથી ઉલટો શબ્દ સ્વદેશી. પંજાબ (ફા. પંજ=પાંચ+આબ=પાણી)=પાંચ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. સતીત્વ=સતીપણું. સ્વાર્પણ (સ્વ+અર્પણ)=પોતાનું આપવું તે; પરમાર્થે જાતનો ભોગ આપવો તે. અમર=નહિ મરનાર; સ્થાયી; દેવતા. (નર્).

પાઠ ૩૮—કુંકર્મ=નકારું કામ. (ક. ધા. સ.). કુપાત્ર=નકારું વાસણ; નકારું માણસ. પાત્ર (પા+ત્ર)=જે વડે પીવાય તે; વાસણ. તનુજ (તનુ+જ)=શરીરથી જન્મેલ, પુત્ર, દીકરો. (ઉપપદ), અંગવન્ત=અળવાળો. ગુણુગીત=ગુણનું ગાયન. (ક. ત. પુ. સ.). નિર્ખળ (નિઃ+અળ)=અળવગરનું; નથી અળ જેમાં એવો. હિમાચળ (હિમ+અચલ=પર્વત)=જે પર્વતને મથાળે બારે માસ ખરફ રહે છે તે; એક પર્વતનું નામ છે.

પાઠ ૩૯—શ્રીમન્ત (શ્રી=વક્ત્રી+મન્ત=વાળો)=વક્ત્રીવાળો; પૈસાદાર; ધની. અધિરાજ (અધિ=ઉપર+રાજ=રાજા)=મેટો રાજા; ચક્રવર્તી રાજા; શહેનશાહ. દિગ્વિજય (દિઃ=દિશા+વિજય)=વિદ્યા અથવા લડાઈથી દેશમાં મેળવેલો જય. આજ્ઞાંકિત (આઃજ્ઞા+અંકિત)=આજ્ઞાવડે ઓળખાયલું; આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનાર; આજ્ઞાધીન; કબ્લાગઈ. (ક. ત.

પુ. સ.). સેવક (સેવ્+અક)=સેવા કરનાર; દાસ; નોકર. શિરોમણિ (શિરસ્+મણિ)=માથાનું રતન; માથાનો મુગટ. સેનાપતિ=સરકરનો ઉપરિ. (૬. ત. પુ. સ.). યુદ્ધકૌશલ્ય (યુદ્ધમાં કૌશલ્ય (કુશલ+ય)-ચતુરાઈ). (૭. ત. પુ. સ.). સહાય (સહ+અય)=સાથે જનાર; મદદગાર. ગુજરાતીમાં 'સહાય'નો અર્થ 'મદદ' થાય છે. વિખ્યાત (વિ+ખ્યા+ત)=વધારે વખણાયેલો; જાણીતો થયેલો; પ્રસિદ્ધ; નામીયું; જાહેર. રાજેન્દ્ર (રાજ+ઇન્દ્ર)=રાજમાં મુખ્ય; મોટો રાજ. ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર+ઇશ્વર)=ગુર્જર પ્રજાના ધણી-રાજા. સુભટોપરિ (સુભટ=યોદ્ધા+ઉપરિ)=યોદ્ધાઓનો ઉપરિ. નિષ્કપટી (નિસ+કપટી)=કપટ વગરનો; નથી કપટ જેમાં એવો; નિખાલસ. તથાપિ (તથા+અપિ)=તેમ પણ; તોપણ. વિશ્વાસઘાત=વિશ્વાસનો ઘાત; ભરોંસો તોડવો તે; દગલખાજી. દુર્દશા (દુર્+દશા)=ખરાબ હાલત; પડતી હાલત. નરકવાસ=નરકમાં રહેલાણ; પાપ ભોગવવાના સ્થાનમાં વાસ. (૭. ત. પુ. સ.). દુરાચાર (દુર્+આચાર)=ખરાબ ચાલ. (ક. ધા. સ.). ઇચ્છાદિક (ઇચ્છા+આદિ+ક)=ઇચ્છા છે પહેલાં જેતી; ઇચ્છા વગેરે.

પાઠ ૪૦—હિંસક (હિંસ+અક)=વધ કરનાર; પીડા કરનાર; ક્રૂર. અવસ્થા (અવ+સ્થા+આ)=ઉભા રહેવું તે; હાલત; આયુષ્ય; ઉમર. પ્રવાહ (પ્ર+વહ+અ)=આગળ વહેવું તે; રેલો; ઝરો. અક્ષત-મંદ=અક્ષતવાળો.

પાઠ ૪૧—તપોવન (તપસ્+વન)=તપ કરવાનું વન. પરિક્રમણ (પરિ+ક્રમ્+અન)=ચોતરફ ફરવું તે; પ્રદક્ષિણા; પરકંમા. પ્રિયંવદા=મીઠું બોલનારી. (ઉપપદ). ઉત્કંઠા (ઉદ્+ઉચ્ચે+કંઠા=ડોક)=ઉંચી ડોક થવી; આતુરતા. આશ્રમ (આ+શ્રમ્+અ)=મહેનત કરવી તે; શ્રમ; તપશ્ચર્યા કરવાનું સ્થળ; ઋષિમુનિઓને રહેવાની જગ્યા; માણસની જાંદગીના ચાર ભાગ પાડ્યા છે તે:—૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ=વિદ્યાર્થી અવસ્થા; ૨. ગૃહસ્થાશ્રમ=ગરબમાંડીને રહેવું; ૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમ=વનમાં જઈ એટલે કામ ધંધો છોડી પરમાર્થના કામમાં વખત ગાળવો તે; ૪. સંન્યસ્તાશ્રમ=સત્રજીં છોડી પરલોકના ચિન્તનમાં જ રહેવું. વિયોગ

(વિયુજ્+અ)=જુદા પડવું તે; જુદાઈ; ગેરહાજરી. રૂપ (રૂપ્+અ)=
સુંદર દેખાવું તે; સુંદરતા; આકાર; સ્વભાવ; નામ, ધાતુ વગેરેનાં રૂપ.
સુકૃત (સુ+કૃ+ત)=સાફ કરેલું; સદ્ગુણ; શુભ; પુણ્ય. પ્રમાણ
(પ્ર+મા+અન)=શ્રેષ્ઠ માપ; જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન; ન્યાયશાસ્ત્રમાં તે
ચાર ગણ્યાં છે:—૧. પ્રત્યક્ષ; ૨. અનુમાન; ૩ ઉપમાન=કોઈનો
દાખલો તે; ૪. શાબ્દ=સાક્ષી. વધૂવર=વધુ અને વર. (દંદ). વર્ત-
માન (વૃત્ત હોવું+અ આગમ+માન વ. કૃ. પ્ર.)=હોતું; ચાલતો વખત;
સમાચાર. સત્કાર (સત્+કૃ+અ)=સાફ કરવું તે; આદરમાન, પૂજા;
ભોજન, સંભાળ, આગતાસ્વાગતા.

પાઠ ૪૨—ક્ષમા (ક્ષમ્+આ)=માફ કરવું તે; મારી; ખામોશ;
ધીરજ. સદ્ગુણ (સત્+ગુણ)=સારા ગુણ. મશાલચી (મશાલ+ચી=
રાખનાર)=ચશાલ ધરનાર. આજ્ઞાધારી (આજ્ઞા+ધારી=ધારણ કરનાર)
=આજ્ઞાપાલક (ઉપપદ). અચળ (અચલ્+અ)=નહિ ચાલનાર;
સ્થિર, દઢ, પર્વત-કેમકે તે હાલતો ચાલતો નથી. (નચ્). અસહ્ય
(અ+સહ્+ય)=સહેવા લાયક નહિ તે; ન સહન થાય તેવું. (નચ્).
અપૂર્વ (નથી પૂર્વ-પહેલાં જેનું; પહેલાં ન બન્યું હોય તેવું; અ-
સાધારણ). (બ. ગ્રી. સ.)

પાઠ ૪૩—નરદેવ (નરમાં દેવ)=રાજા. (૭. ત. પુ. સ.). સુતા
(સુત=પુત્ર+આ=ના. જા. પ્ર.)=પુત્રી. પ્રશંસા (પ્રશંસ્+આ)=વખાણ-
વું તે; વખાણ; સ્તુતિ; તારીફ. નરાદિ (નર=પુરુષ+આદિ=પહેલાં,
અગાડી)=પુરુષ છે પહેલાં જેની; પુરુષ વગેરે. દિવ્યાંગના (દિવ્ય=
સ્વર્ગની+અંગના=સ્ત્રી)=સ્વર્ગની સ્ત્રી, અપ્સરા, પરી. ભૂપ (ભૂ+પ)=
પૃથ્વીને પાળનાર; રાજા. (ઉપપદ). સુરપુર (દેવતાનું નગર). (૬. ત.
પુ. સ.).=અમરાવતી. પુણ્યશ્લોક (પુણ્ય=પવિત્ર+શ્લોક=કીર્તિ)=પવિત્ર
છે કીર્તિ જેની (બ. ગ્રી. સ.). તે ચાર ગણાય છે:—૧. નળ; ૨.
યુધિષ્ઠિર; ૩. જનક; ૪. જનાર્દન (વિષ્ણુ). સુજ્ઞ (સુ+જ્ઞ)=સાફ છે
જ્ઞાન જેનું; સુખી. (બ. ગ્રી. સ.). સુકુમાર (સુ+કુમાર)=ધણું
કોમળ; સારી કુમાર અવસ્થાવાળું. ઉપવાસ ઉપ=પાસે, પ્રભુની પાસે

રહેવું તે; આહાર ન લેવાથી પ્રભુ સ્મરણ થાય છે. (उपवस्+अ)=
ભૂખ્યાં રહેવું તે; વ્રત. નૃપ (નૃ+પ)=પુરુષોને પાળનાર; રાજા. (उपपद).
દમ્પતિ (दम्+मया, પત્ની+પતિ=ધણી)=ધણી અને ધણીઆણી.
(दं६). દુભાગ્ય (दुर्+लाग्य)=નઠાઈ નસીબ. (६. धा. स.). ખેલાન=
લાન વગરનું; ખેલુદ્ધ; ખેલોશ. વિકલ (विकल् जोड आणवी+अ)=
ખોડવાળું; લયભીત; ગાભરું; નકામું. અહિદંશ (अहि+दंश)=સાપનું
કરડવું. (६. त. पु. स.). વિરૂપ (वि+रूप+अ)=નઠારા રૂપનું, કદરૂપું;
ખદ્મસૂરત; ખેડોળ. હર્ષધેલું=હર્ષ વડે ઘેલું. (३. त. पु. स.). સાનુકૂળ
(स+अनुकूल)=અનુકૂળ સાથે-પડતું; મદદગાર.

પાઠ ૪૪—પરમાણુ (परम=श्रेष्ठ+आणु)=પદાર્થનો ત્રીણામાં
ત્રીણો ભાગ તે. જન્તુ (जन+तु) હલકી જાતનાં પ્રાણી; જીવડાં.
અનુકૂળ (अनु=मगतो+कूल=किनारे)=જે કિનારે હોઈ એ તે કિનારે;
મળતું; ગમતું. પ્રાણહર=પ્રાણ-જીવને લેનાર. (उपपद). નિર્ગત
(निर्गम=अहार जन्तु+त)=અહાર ગએલું; શક્તિવગરનો, નખજો.
નિર્મૂળ (निर्+मूल)=નથી મૂળ જેને; મૂળ વગરનું.

પાઠ ૪૫—સત્યવાદી=સત્યું બોલનાર. (उपपद). નિરાશ
(निर्+आशा)=નથી આશા જેને; આશાભંગ; નાઉમેદ. આગ્રહ
(आ+ग्रह+अ)=પકડવું તે; હઠ; આજીજી. બળહીન (बलही लीन).
(५. त. पु. स.).=બળવગરનો. આચાર્ય (आ+चर+य)=મર્યાદામાં
ચાલનાર; ધર્માધ્યક્ષ. વ્યર્થ (वि+अर्थ)=અર્થવિના; ફોકટ; નિષ્ફળ;
મિથ્યા. નમ્રતાપૂર્વક=નમ્રતા છે પૂર્વ જેમાં; વિવેક વગેરે. (अ. ग्री. स.).

પાઠ ૪૬—નજીવું=માલ વગરનું. (नज्). જમીનદાર=જમીન-
વાળો; જમીનની પેદાશપર જેનું ગુજરાન ચાલતું હોય તે. મારામારી
=ઘડાઈ, ટંટો. (अ. ग्री. स.). વાસ્તવિક (वस्तु=भक)=વસ્તુને અનુ-
સરતું; ખરું. મૂર્તિપૂજક=મૂર્તિને પૂજનાર. (उपपद). જીર્ણોદ્ધાર
(जिर्ण+उद्धार)=જીર્ણનો ઉદ્ધાર; જૂનાને સમારવું તે. ઈશ્વરેચ્છા
(ईश्वर+इच्छा)=ઈશ્વરની ઇચ્છા-મરજી. ખ્યાતિ (ख्या+ति)=વખાણ-
વું તે; કીર્તિ; પ્રસિદ્ધિ. ન્યાય (नि+अय+अ)=માંહે જવું તે;

ખરાખોટાની પરીક્ષા કરવી તે; ઇ-સાફ.

પાઠ ૪૭—અસ્ત (અસ્+ત)=ફેંકેલું; નાશ. કમળનયન=કમળરૂપ આંખ. (ક. ધા. સ.). ગજમુક્તા (ગજ=હાથી+મુક્તા=મોતી)=હાથીના કુંભસ્થળમાંથી નીકળેલાં મોતી. (મ. પ. લો. સ.). શુંડાકાર (શુંડ=સૂંઢ+આકાર)=સૂંઢનો આકાર કે સૂંઢ જેવો આકાર છે જેનો તે. કુંજરકાળ=કુંજર-હાથીનો કાળ. શીતળતા=શીતળપણું. ઐશ્વર્ય (ઈશ્વર+ય)=ઈશ્વરપણું; સર્વોપરિ અધિકાર; ધન; સંપત્તિ; વૈભવ.

પાઠ ૪૮—કૃષ્ણચરિત્ર=કૃષ્ણનાં ચરિત્ર-આચરણ-લીલા. (ફ. ત. પુ. સ.). કાવ્યશક્તિ=કાવ્ય-કવિતા કરવાની શક્તિ. (ફ. ત. પુ. સ.). દેશાટન (દેશ+અટન)=દેશમાં અટન=ફરવું તે. સૃષ્ટિસાંદર્ય=કુદરતની શોભા. દર્શનનિમિત્તે=દર્શનને કારણે. નવરાત્ર=નવરાતનો સમૂહ. (દ્વિગુ). જન્માષ્ટમી (જન્મ+અષ્ટમી)=જન્મની અષ્ટમી; આવણ વદ ૮; એ દિવસે શ્રોકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. સદ્બોધ (સત્+બોધ)=સારો બોધ. કીર્તન (કૃત્ વખાણવું+અન)=ઈશ્વરના ગુણનું ગાન, કથન, વચન. પ્રકૃતિ (પ્રકૃ શર કરવું+તિ)=શર કરવું તે; શરીરનું મૂળ બંધારણ; જન્મસ્વભાવ; સ્થિતિ; પદાર્થમાત્રનો સ્વાભાવિક ગુણ. શબ્દજ્ઞાન=શબ્દનું જ્ઞાન. (ફ. ત. પુ. સ.). કાવ્ય (કવિ+ય)=કવિપણું; કવિતા.

પાઠ ૪૯—નિર્દોષ (નિર્+દોષ)=નથી દોષ જેમાં; દોષ વગરનું. (ખ. ગ્રી. સ.). અઘટિત=ઘટિત-યોગ્ય નહિ તે. (નમ્). અપમાન (અપ+માન+અ)+માનથી ઉલટું; અનાદર; તિરસ્કાર; માનભંગ. અત્યંત (અતિ+અંત)=છેડાની પેલી તરફ, ઘણુંજ. શંકા (શંક+આ)=શંકા લેવી તે; શક; વહેમ; સંદેહ; ભય; અવિશ્વાસ. તુલ્ય (તુલ્+ય)=ખરાખરી કરવાયોગ્ય; ખરોખર. પ્રતિપ્રિય (પ્રતિ=સામું+પ્રિય=વહાલું, ગમતું)=ગમતું કરી સામો બદલો વાળવો તે. નિવૃત્તિ (નિવૃત્+તિ)=પાછા ફરવું તે; ચિત્તનું વિષયમાંથી વિરામ પામવું તે; વિસામો; નિરાંત. સહર્ષ=હર્ષ સહિત; આનંદી. (ખ. ગ્રી. સ.). વિરુદ્ધ (વિ+રુદ્ધ+ત)=સામો રોકાયેલો; સામું; ઉલટું; પ્રતિકૂળ. અધન્ય (અ+ધન્ય)=વસાબવાન

નહિ તે; અભાગીઓ. (નન્). વિરોધ (વિ+રુધ+અ)=ઉલટી રીતે રોકવું તે; કજીઓ; વેર; અણખનાવ. અઘાપિ (અઘ+અપિ)=અજખણ; અજસુધી. પ્રતિકાર (પ્રતિકૃ=પાછું આપવું+અ)=વેરનો ખદલો લેવો તે; કરેલા નુકસાનનો ખદલો વાળવો તે; ઉપાય. વાગદોષ=વાફ-વાણીનો દોષ.

પાઠ ૫૦—ધનવન્ત=ધનવાળો; પૈસાદાર; શ્રીમન્ત. જન (જન્+અ)=પેદા થનાર; માણસ. સ્નેહી (સ્નેહ+ધનનોર્થ)=સ્નેહ કરનાર. વજ્રછાતી (વજ્ર=કઠણ+છાતી=હૈયું). (ક.ધા.સ.).=કઠણ હૈયાનો—સાગણી વિનાનો—નિર્દય. (ક.ધા.સ.). આશ્રિત (આશ્રિ+ત)=આશરો પામેલું—શરણાગત; આધીન; તાબેદાર. નિર્જળ (નિર્+જળ)=નથી જળ જેમાં; પાણી વગરનું. ધર્મશાળા=ધર્મની જગ્યા; મુસાફરોને ઉતરવાનું ઠેકાણું. (ક. ત. પુ. સ.). ઉપકાર (ઉપકૃ+અ)=કાઠનું બહું કરવું તે; પાઠ, મદદ, મહેરબાની. પાલણ (પાલ+અણ)=પાળવું તે. સુખસાજ =સુખનો સામાન. પરલોક=પ્રીત દુનિયા; મુઆ પછી જ્યાં જઈ વસવું થાય છે તે; સ્વર્ગ. કાવ્યકળા (કાવ્ય=કવિતા+કળા=કૃત્રર)=કવિતાનો કૃત્રર; કવિતા અનાવવાની કળા; કવિતામાં વિવિધ રચના કરવી તે.

પાઠ ૫૧—સ્વરૂપ (રૂપાનું રૂપ)=ચહેરો; સ્વભાવ, લક્ષણ. સરોવર (સરસ્=તળાવ+વર=શ્રેષ્ઠ)=તળાવોમાં શ્રેષ્ઠ; મોટું તળાવ. (ક. ત. પુ. સ.). ઉંચાર્ (ઉંચું+આર્)=ઉંચાપણું. સંરક્ષણ (સમ્+રક્ષ+અન)=મિલકુલ રક્ષણ કરવું તે; રક્ષણ; અચાવ; સંભાળ. મહાભારત (મોટું ભારત). (ક. ધા. સ.).=પાંડવ અને કૌરવના વર્ણનનું વીરરસ કાવ્ય; મોટી લડાઈ; મોટું કામ. રસાળ (રસ+આળ)=રસવાળું; ફળદ્રૂપ. રેતાળ (રેત+આળ)=રેતીવાળો. ઉપસાગર=નાનો સમુદ્ર; મોટો અખાત. કૃત્રિમ (કૃ+ત્રિમ)=કૃતિથી અનાવેલું; અનાવડી; કલ્પિત. સરસ=રસ સહિત; સુંદર; નવું. (અ. પ્રી. સ.). રૂપાંતર (રૂપ+અંતર)=પ્રીત રૂપ. સંયોગીભૂમિ=જોડનાર ભૂમિ. (ક. ધા. સ.). સામુદ્રધુની (સામુદ્ર=સમુદ્રની+ધુની=નદી)=સમુદ્રની નદી. (ક. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૫૨—અણસમજ (અણ=નહિ+સમજ)=સમજ નહિ તે;

અજ્ઞાનપણું, મૂર્ખતા. (નમ્ અફગાનિસ્તાન=અફગાનોનું સ્થાન. (ક. ત. પુ. સ.). નિર્દય (નિર્+દયા)=નથી દયા જેમાં; દયા વગરનો; ધાતકી. (અ. વ્રી. સ.). કૂરતા=ધાતકીપણું. ધનાઢય (ધન+આઢય=સંપત્તિ)=ધનવડે સંપત્તિ; ધનવાન (ક. ત. પુ. સ.). કાન્તિ (ક્રમ+તિ)=આલવું તે; શોભા; ખૂબસૂરતી; તેજ. દેશનિકાલ (દેશથી પાર). (પ. ત. પુ. સ.)=જન્મદેશથી બીજે દેશ કાઢી મૂકવો તે. ગુલામગીરી=દાસપણું; પરાધીનતા; પરિણામ(પરિ+નમ્+અ)=ચોતરફ નમીને જ્યાં જાય તે; ફળ; અસર; છેવટ. રિદ્ધિસિદ્ધિ=દોલત અને મોટાઈ. (કંક).

પાઠ ૫૩—દીપમાળ=દીવાની હારો. દીવાદાંડી=વડાણને ચેતવવા માટે ખરાબાપર દીવો કરવાનો થાંભલો. ત્રિકોણાકાર (ત્રિકોણ+આકાર)=ત્રિકોણનો આકાર કે ત્રિકોણ જેવો આકાર છે જેનો તે.

પાઠ ૫૪—સ્તુતિ (સ્તુ+તિ)=વખાણવું તે; વખાણ; પ્રાર્થના. શોભા (શુભ્+આ)=શોભવું તે; સુંદરતા; તેજ. રાજન્ (રાજ્+અન્)=રાજ્ય ચલાવનાર; રાજ. રચના (રચ્+અના)=રચવું તે, ગોઠવણ. ઉદ્ભિદ્ (ઉદ્=બહાર+ભિદ્=ભેદવું+કિવપ્ ક. વા. પ્ર.)=જમીન ભેદીને ફણગારપે બહાર આવનાર; ઉદ્ભિજ્જ; વનસ્પતિ. અનુક્રમ (અનુ+ક્રમ+અ)=મળતું લાગુ થવું તે; મળતો ક્રમ; એક પછી એક; હારખંચ; પદ્ધતિ; ગોઠવણ. ભૂચર=પૃથ્વીપર ફરનારાં પ્રાણી. (ઉપપદ). ગ્રહ (ગ્રહ્+અ)=ગ્રહણ કરવું તે; ભુધ, શુક્ર, પૃથ્વી વગેરે. રજની-રાજ=રજની-રાતનો રાજ્ય; ચંદ્ર. (ક. ત. પુ. સ.). અપાર=છેડો નહિ તે; અમાપ. (નમ્). જગદાધાર (જગત્+આધાર)=જગતનો આધાર; ઈશ્વર. ખટઝટુ=ખટ-છ ઝટુ;—વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર. (દ્વિગુ). માનવ (મનુ+અ)=મનુથી ઉત્પન્ન થએલ; માનવી; મનુષ્યજાત. નગ (ન+ગ)=નહિ જનાર; પર્વત; ઝાડ, (નમ્). ઉપવન=નાનું વન; બાગ; વાડી. (ક. ધા. સ.). સર (સૃ+અ)=સરનાર; જનાર; દોરો; સરોવર. કૃપા (ક્રપ્+આ)=કૃપા રાખવી તે; કરુણા; દયા. સુરવર (સુ+સ્વૃ+અ)=સારો અવાજ કરવો તે; સારા અવાજ-

નું. લીલામૃતધારા (લીલા=ક્રીડા, રમત; ખેલ+અમૃત+ધારા)=લીલા-રૂપી અમૃતની ધારા.

પાઠ ૫૫—ઉદ્યોગ (ઉદ્+યુજ્=ઉચ્ચુજ્+અ)=ઉદ્યોગ કરવો તે; યત્ન; કોશેશ; ઉત્સાહ. પ્રખ્યાતિ (પ્ર+ખ્યા+તિ)=વિશેષ વખાણવું તે; કીર્તિ; સ્તુતિ. ચોખ્ખૂટ=ચારે બાજુ. (દ્વિગુ). લોકોક્તિ (લોક+ઉક્તિ)=લોકનું ખોલવું તે; કહેવત. ભૂરચના=પૃથ્વીની બનાવટ. આખો-હવા (ફા. આખ=પાણી+વ=અને-વનો ઉ થઈ સંધિ થઈ-+હવા)=પાણી અને હવા; હવાપાણી. (૬૬). પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા-આસપાસ ફરવું તે. હિતચિન્તન=શુભના વિચાર. સ્વદેશ-ભક્તિ=પોતાના દેશની ભક્તિ-સેવા. સ્વાર્થત્યાગ=સ્વાર્થ-પોતાના લાભનો ત્યાગ-છોડી દેવો તે. વ્યાવહારિક (વ્યવહાર+ઇક)=વ્યવહારને અનુસરવું; જિંદગીના કામકાજમાં શું થાય છે તે વિચારવાની બુદ્ધિ તે વ્યાવહારિક બુદ્ધિ; એથી ઉલટો શબ્દ કાલ્પનિક વૃત્તિ. પ્રત્યેક (પ્રતિ+એક)=દરેક એક; દરેક નૌકાસેનાપતિ=નૌકાસેના-વહાણના લશ્કરનો ઉપરિ. સંમતિ (સંમન+તિ) માનવું તે; મળતાપણું; કબૂલાત; ઇચ્છા. સ્વાભિમાન (સ્વ+અભિમાન)=પોતાની જાતનું અભિમાન; પોતાની આખરની દરકાર; ટેક. સ્વાશ્રય (સ્વ+આશ્રય)=પોતાપર આધાર રાખવો તે. બળવાન=બળવાળું. પ્રતાપ (પ્ર+તપ+અ)=વિશેષ તપવું તે; ગરમી; સત્તાનું તેજ; કાન્તિ; યશ; પરાક્રમ; શૌર્ય. સમૃદ્ધિ (સમ+ધૃ+ઋદ્ધિ=સંપત્તિ, દોલત)=ધણી દોલત.

પાઠ ૫૬—સદતનત (અ.)=સુલતાની, બાદશાહી. પૌત્ર (પુત્ર+અ)=પુત્રનો પુત્ર. ક્ષણભંગુર=ક્ષણમાં ભંગુર-ભાંગી જાય એવું. પ્રાપ્ત (પ્ર+આપ્=પ્રાપ્ મેળવવું, પામવું+ત)=મેળવેલું, આવેલું. રક્ષક (રક્ષ+અક)=રક્ષણ કરનાર. આધાર (આ+ધૃ+અ)=ધારણ કરવું તે; ટેકા. ભયભીત (ભયથી ભીત-ખીંચેલો). (પ. ત. પુ. સ.). આલીશાં (અ. આલી+શાન્=પ્રતિષ્ઠા)=મોટી પ્રતિષ્ઠાવાળો. જર્જર (જૃ જીર્ણ થવું)=જૂનું, ખખળી ગયેલું. શાહજાદા (શાહ+જાદા=દીકરો)=શાહનો દીકરો; મુસલમાન રાજપુત. (ઉપપદ). સંધિ (સંધા બેઠવું)=બેઠાણ;

સંબંધ; સંધાણ, અક્ષરોનું એક બીજા સાથે જોડાવું તે; સલાહ, શત્રુ સાથે મેળાપ. શિરચ્છેદ (શિરસ્=માથું+છેદ)=માથું કાપવું તે. અલોપ (અ=નહિ+લોપ=ન દેખાવું તે)=ન દેખાય એવું નહિ તે; દશ્ય; 'અલોપ'નો ખરો અર્થ સંસ્કૃતમાં 'દશ્ય' છે, પણ ગુજરાતીમાં 'અદશ્ય' અર્થ થાય છે. વિધવા (વિ=વિગત+ધવ=ઘણી+આ=ના. જા. પ્ર.)=મૃત છે ઘણી જેનો એવી (સ્ત્રી); રાંડીરાંડ. (ખ. ગ્રી. સ.).

પાઠ ૫૭—ફતેહમંદ (ફતેહ=જિત+મંદ=વાળી)=જિતવાળી. યશસ્વી (યશસ્=યશ+વિનતોવી=વાળો)=યશવાળો. રક્ષિત (રક્ષ્+ઇત)=રક્ષણ કરાવાયલું; ખયાવાયલું. વિગ્રહ (વિગ્રહ+અ)=વિગ્રહ કરવો તે; લગાઈ; યુદ્ધ; કળિયો. વ્યાકરણમાં સામાસિક શબ્દો છૂટા પાડી અર્થ સમજાવવો તે. સ્વદેશ=પોતાનો મુલક. કારકિર્દી (ફા. કાર્કર્દગી)=કારભારીપણું. અણુબનાવ=ખનાવ નહિ તે; સંપ નહિ તે; ખટપટ; વિરોધ. (નખ). સુખાગીરી (સુખો=પ્રગણાનો હાકેમ+ગીરી=પણું)=સુખાપણું.

પાઠ ૫૮—અધિપતિ (અધિ=સ્વપણું+પા=પાળવું+તિ=નાર)=સ્વપણું પાળનાર; ધણી; ઉપરિ; માલિક; સ્વામી. અનુભવ (અનુ+મ+અ)=પાછળ થવું તે; અભ્યાસ; અવલોકન કર્યાથી મેળવેલું જ્ઞાન; અવલોકન; તપાસ; પ્રયોગ; મહાવરો; ફળ; પરિણામ. વક્ષાદાર (અ. વક્ષ=નીમકહલાલી+ફા. દાર પ્રત્યય)=નીમકહલાલ, વિશ્વાસુ. (ઉપપદ).

પાઠ ૫૯—કારકુન (ફા. કાર્કુન=દફતર લખનાર). (ઉપપદ). કારકુની=કારકુનપણું. પરરાજ્ય=પારકું રાજ્ય; સ્વદેશમાં પરદેશીનું રાજ્ય. તહ (ફા.)=સલાહનો કરાર. ખુશ્કી (ફા.)=જમીનનો રસ્તો; એથી ઉલટો શબ્દ તરી (ફા.)=જળમાર્ગ. સદર (અ. સદ્ર)=ઉપરનો. અદાલત (અ. અદલ=વાજબી તેપરથી)=ઇન્સાફ કરવાનું ઠેકાણું; ન્યાયમંદિર.

પાઠ ૬૦—સગર્ભ=ગર્ભવાળું. (ખ. ગ્રી. સ.). પ્રતિષ્ઠિત (પ્રતિસ્થા+ઇત)=મેળવેલું; માન પામેલું; વિખ્યાત; આખરદાર. નાખૂદ (ફા.)=સમૂજો નાશ. ખિલત (અ. ખિલઅત)=સરપાવ. આબૂપણ

(આ+ભૂષ+અન)=શણુગારવું તે; શણુગાર; અલંકાર. કલમદાન (કલમ+દાન=ઠેકાણું)=કલમ રાખવાનું ધર. (ફ. ત. પુ. સ.). સામ્રાજ્ય (સમ્રાજ=ચક્રવર્તી રાજા, શહેનશાહ+ય)=ચક્રવર્તી રાજ્ય; શહેનશાહત, બધે ફેલાએલી સર્વોપરિ સત્તા. ઇનાયત (અ). =મહેરબાની -પ્રીતિની નિશાનીમાં જે બખ્શિશ આપેલું તે.

પાઠ ૬૧—જળાશય (જળ+આશય)=જળનું ઠેકાણું; તળાવ. વિષ્ટિ (વિષ્+તિ)=જવું તે; સલાહનું કહેણ. તોપખાનું=તોપ રાખવાની જગ્યા. (ફ. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૬૨—ભય (ભી+અ)=ભીતું તે; બીક; ધાસ્તી; ગભરાટ. નિશ્ચય (નિસ્+ચિ=નિશ્ચિ=નિશ્ચય કરવો; ઠરાવ કરવો+અ)=ઠરાવ; નિર્ણય; સંકલ્પ; ખાત્રી. આશ્રય (આ+શ્રિ+અ)=આશરો લેવો તે; શરણુ; મદદ. સ્ત્રીકાર (સ્વ+કૃ=સ્ત્રીકૃ (વચમાં ફે વધે છે)+અ)=કબૂલ રાખવું તે; અંગીકાર. સૂચના (સૂચ+અના)=ખતાવવું તે; જાણ; સાન; ખબર; ચેતવણી. ખૂન (ખા)=ઘોહી; જીવથી મારી નાંખવું તે, ઘાત. ટ્રેમ્પક (ત્રિ+અમ્પક=આંખ)=ત્રણ છે આંખ જેને; મહાદેવ. કેદખાનું (કેદ રાખવાનું ઠેકાણું; બંધીખાનું; જેલ; પુરંગ; કારાગૃહ). (ફ. ત. પુ. સ.). ઉત્તેજન (ઉદ્+તિજ્=ઉત્તિજ્+અન)=ઉશ્કેરવું તે; આશ્રય; ટેકો. વિષમ (વિ=ઉલટું+સમ=સરખું માપ, બરાબર, સપાટ)=સમથી ઉલટું; ઉલટું; વાંકુંચુંકું. પાર્વતી (પર્વત-હિમાલય-+અ+ઈ=ના. જા. પ્ર.)=હિમાલયની પુત્રી, શિવની સ્ત્રી. ઉદ્ધત (ઉદ્=ઉંચે+હત=મરાયલું, મરેલું)=ઉન્મત્ત થઈ ગએલો; બેમર્યાદ; જંગલી. સંદેશ (સંદિશ્+અ)=સંદેશો કહેવો તે; સંદેશો. સંગમ (સંગમ્+અ)=એકઠું મળવું તે, નદી વગેરેનો એક ઠેકાણે મેળાપ. શરણુ (શૃ હિંસા કરવી+અન)=સંકટમાંથી બચવા કોઈની સહાયમાં રહેવું તે; રક્ષણ, બચાવ, આશ્રય.

પાઠ ૬૩—વચનામૃત (વચન+અમૃત)=અમૃત જેવાં વચન. માંસાહારી (માંસ+આહારી)=માંસનું ભોજન કરનાર. અજિત (અ+જિ+ત)=ન જિતેલો; જે કોઈથી ન જિતાય તે. પ્રત્યક્ષ (પ્રતિ=તરફ+

અક્ષિ)=નજર આગળ; પ્રકટ. યેવફા=વિશ્વાસ વગરનું. પાયદળ (પાય=પગ+દળ=ઘસકર)=પગે ચાલનાર ઘસકર. (મ. પ. લો. સ.).

પાઠ ૬૪—અતિધોર=ધણું ભયંકર; કૂર. પ્રકોપ (પ્રક્રુપ્+અ)=ગુસ્સે થવું તે; ગુસ્સો, ક્રોધ, હુમલો; વાત, પિત્ત અને કફનો અત્યંત ક્ષોભ. તખ્તનશીન (ફા. તખ્તનિશીન)=તખ્તે—ગાદીએ બેસનાર. સેનાધિપતિ (સેના+અધિપતિ)=ઘસકરનો ઉપરિ. કખર (અ. કચ્ર)=ધોર; સમાધ. દાવાનળ (દાવ=વન+અનળ=અગ્નિ)=વનનું બળવું તે. અબલા (અબલ+આ=ના. બ. પ્ર.)=બલ વગરની; સ્ત્રી; નારી.

પાઠ ૬૫—પુત્ર (પૂ પવિત્ર કરવું+ત્ર સા. વા. પ્ર.)=પૂત નરક-માંથી બચવાનું સાધન; દીકરો. પ્રજાહિત=પ્રજા માટે હિત. વૃદ્ધિ (વૃધ્+તિ)=વધવું તે; વધારો; ઉદય. તકાવી (અ.)=સરકારે જમીન સુધારવાને બેઠોતોને મદદ દાખલ અગાઉથી જે નાણું ધીરું હોય તે. એસડવેસડ=એસડ વગેરે; બેવડીઓ શબ્દ. વરિષ્ઠ (વર=મોટું+ષ્ઠ)=મોટામાં મોટી; સર્વોત્તમ.

પાઠ ૬૬—ભૂસ્તરવિદ્યા (ભૂ+સ્તર=પડ+વિદ્યા)=પૃથ્વીનાં પડની વિદ્યા. વેત્તા (વિદ્+ત્તનોતા)=જાણનાર; જ્ઞાની. વનસ્પતિ=વનનો પતિ; વૃક્ષ; ઝાડ. (ફ. ત. પુ. સ.). ખનીજ=ખની-ખાણમાંથી પેદા થનાર. (ઉપપદ). અનુમાન (અનુ+મા+અન)=પાછળ માપવું તે; એક બીનાની પાછળ તેને મળતી બીજી બીના જાણવી તે; તર્ક; અટકળ.

પાઠ ૬૭—વહાણવટી=વહાણ બેડનાર; ખલાસી; ખારવો; નાવિક.

પાઠ ૬૮—વિલાયત (અ.)=જન્મભૂમિ. અંગ્રેજોનું વતન. બેડોળ=ઘાટ વગરનું; કદરૂપું.

પાઠ ૬૯—બેચેન=આરામ વગરનું.

પાઠ ૭૦—અતિશય (અતિ=ધણું+શી+સૂવું+અ)=ધણુંજ; ઉત્કર્ષ. આરંભ (આ+રંમ્+અ)=શરૂ કરવું તે; શરૂઆત.

પાઠ ૭૧—ધર્માધ્યક્ષ (ધર્મ+અધ્યક્ષ)=ધર્મનો ઉપરિ. અધ્યક્ષ (અધિ=ઉપર+અક્ષિ=આંખ)=ઉપર નજર રાખનાર; પ્રમુખ. ન્યાયા-

ધીશ (ન્યાય+અધીશ)=ન્યાયનો ઉપરિ. નાપસંદ=પસંદ નહિ તે; ના-
મંજૂર. ઉમેદવાર=અઃશાવાળો. ગેરવાજખી=વાજખીથી ઉત્પન્ન; અયોગ્ય.

પાઠ ૭૨—ઉંચનીચ=ઉંચ અને નીચ. (ક. ધા. સ.). કારખાનું
(કાર=કામ+ખાનું=ઠેકાણું)=હુન્નરી કામ ચાલતું હોય તેનું ઠેકાણું.
(ક. ત. પુ. સ.). દશાંશ (દશ+અંશ)=દશમા છે ભાગ જેમાં તે; એક
અપૂર્ણાંક. પરિમાણ (પરિ+મા+અન)=ચોતરફનું માપ; પ્રમાણ; કદ;
વજન. પ્રજા (પ્રજન+આ)=જન્મવું તે; સંતતિ; છોકરાં; રૈયત.

પાઠ ૭૩—ક્ષેત્રફળ (ક્ષેત્ર=ખેતર, જમીન+ફળ=વિસ્તાર)=
જમીનનું માપ. વિસ્તાર (વિસ્તૃ+અ)=વિસ્તાર પામવો તે; પટનો
ફેલાવ. અધોર (અ+ધોર)=વિશેષ ભવંકર. સ્વાદિષ્ઠ (સ્વાદ+ષ્ઠ)
=ચણું જ લહેજતદાર. કૌશલ્ય (કુશલ+ય)=દ્રશ્યપણું; ચતુરાઈ.

પાઠ ૭૪—તુર્કસ્તાન=તુર્ક લોકોનું સ્થાન. (ક. ત. પુ. સ.).
ઉદય (ઉદ્+અય+અ)=ઉપર જવું તે; ઊગવું તે; ચઢતી. ખંડ (ઘંઙ્+
અ)=ભાગવું તે, ભાગ; પૃથ્વીના મોટા ભાગ તે. આયાત (આયા=
જવાથી ઉલટું-આવવું+ત)=આવેલું; બહાર ગામથી માલનું આવવું તે;
એથી ઉલટો શબ્દ નિકાશ સંદેશાંતર માલ જવો તે. ખેદાના=
દાના-ખી વિનાનું. આગતાસ્વાગતા (આગતાઃ=આવ્યા+સુ=મલે+
આગતાઃ=આવ્યા)=આવ્યા તે ભલે આવ્યા, એમ અતિથિનો આદર-
સત્કાર કરવો તે. ખંડેર (ઘંઙ્ ભાંગવું)ભાંગેલું તૂટેલું ધર વગેરે.

પાઠ ૭૫—હોશિયાર (હોશ+યાર=વાળો)=પ્રવીણ; ખચરદાર.
તાલેવર (અ. તાલિઅ=તસીખ+ફા. વર=વાળો)=તસીખવાળો. ભૂષણ
(ભૂષ્+અન)=શણુગારવું તે; શણુગાર.

પાઠ ૭૬--અવકાશ (અવ=તીચે+કાશ=પ્રકાશવું+અ)=
પુરસદ; વખત; સ્થાન; આકાશ. સંખંધાકર્ષણ (સંખંધ+આકર્ષણ)=
સંખંધને લીધે ખેંચાણ. (ક. ત. પુ. સ.). સ્નેહાકર્ષણ (સ્નેહ+
આકર્ષણ). (ક. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૭૭—છિદ્રાણુ (છિદ્ર=કાણું+આણુ=વાણું) કાણુંવાણું.
સંકોચ (સંકુચ+અ)=સંકોચાવું તે; આચકો ખાવો તે; સંકડાશ.

જડત્વ=જડપણું. અદશ્ય (અ+દશ્+ય)=ન જોવા લાયક; ન દેખાય તે; અગોચર. (નજૂ). વાતાવરણ (વાત=વા+આવરણ=ઢાંકણ)=પૃથ્વીને વાનું ઢાંકણ છે તે. અવિનાશી (અ=નહિ+વિનાશી=નાશવાળો)=નથી નાશ જોતો એવો; અમર; પરમાત્મા; બ્રહ્મ (બ. ગ્રી. સ.).

પાઠ ૭૮—તોલ (તુલ્+અ)=તોળવું તે; વજન. સ્થિર (સ્થા+ઈર)=કેલા રહેનાર; અચલ. ગતિ (ગમ્+તિ)=જવું તે; ગમન; હાલત; શક્તિ; સમજ. સ્થળાંતર (સ્થળ+અંતર)=મીઠું ઠેકાણું. પવન (પૂ+અન)=ચોકળું કરનાર; પવન. વિકાર (વિક્ર+અ)=ફેરફાર થવો તે; ફેરફાર; રોગ; વિકૃતિ. ઉપાધિ (ઉપ=પાસે+આધિ=મનનું દુઃખ)=પાસેથી-આસપાસથી-આવી પડેલું દુઃખ; (દુઃખ ત્રણ જાતનાં છે:-આધિ; વ્યાધિ; ઉપાધિ.) કારણ; હેતુ. ગતિમાન=ગતિવાળું. સમાન (સ=સરખું+માન=માપ)=સરખા માપવાળાં; બરાબર. (બ. ગ્રી. સ.). ઉત્પન્ન (ઉદ્+પદ્=ઉત્પદ્+ન)=પેદા થએલું; પેદાશ; નફો.

પાઠ ૭૯—લંબાઈ (લંબ+આઈ)=ઢાંબાપણું; લંબાણ. સમાંતર (સમ+અંતર)=સરખું અંતર. વિચાર (ચિચ્ચર+અ)=વિચાર કરવો તે; ખરું ખોટું સમજવું તે; મનસુખો; હેતુ; વિવેક.

પાઠ ૮૦—બાર્કશ=ભાર ખેંચનાર; વહાણ. (ઉપપદ). સિદ્ધ (સિદ્ધ+ત)=સિદ્ધ થએલું; યોગાભ્યાસમાં સિદ્ધિ મેળવેલો જોગી. સિદ્ધિઓ આઠ કહેવાય છે:-૧. અણિમા=નાનું રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ; ૨. મહિમા=મોટું રૂપ ધારણ કરવાની; ૩. ગરિમા=અત્યંત ભારે થવાની; ૪. લઘિમા=અત્યંત હલકા થવાની; ૫. પ્રાપ્તિ=મચ્છેલી વસ્તુ મેળવવાની; ૬. પ્રાકામ્ય=ચાહે તે કરી શકવાની; ૭. ઈશિત્વ=સૌના ઉપર થવાની; ૮. વશિત્વ=સૌને વશ કરવાની શક્તિ. દૃષ્ટાંત (દૃષ્ટ=દીઠેલો+અંત=નિશ્ચય)=સાબીત કરવાની બાબતનો નિશ્ચય જેમાં દેખાય છે તે; દાખલો.

પાઠ ૮૧—ગુરુત્વાકર્ષણ (ગુરુત્વ=ભાર+આકર્ષણ=ખેંચવું તે, ખેંચાણ)=ભાર ઉત્પન્ન કરનાર ખેંચાણ. (મ. પ. લો. સ.). આકર્ષણ (આ+કૃષ્+અન)=ખેંચવું તે. ગુરુત્વ (ગુરુ=ભારે+ત્વ=પણું)=ભારેપણું

વજન. ભાર (મૃ+અ)=અરવું તે; ભાર; વજન. પ્રયોગ (પ્રયુજ્= ઉપયોગ કરવો; પ્રયોગ કરવો+અ)=ઉપયોગ; વપરાશ; અજમાયશ; કાનૂન; વાક્યમાં કર્તા અથવા કર્મીનો ક્રિયા સાથે વાપર તે. તત્ત્વવેત્તા =તત્ત્વ-અભિનો જાણનાર; તત્ત્વજ્ઞાની; દ્વિસુક્ષ્. (ક.ત. પુ. સ.) નિરીક્ષા (નિર્+ઈક્ષ્=નિરીક્ષ=નિરખવું; તપાસવું+આ)=દૂરબીનમાંથી તારા વગેરે જોવા-તપાસવા તે. સૃષ્ટિ (સૃજ્+તિ)=સરજવું તે; દુનિયા.

પાઠ ૮૨—સંભવ (સંમૂ+અ)=સંભવવું તે; બની શકે તેવી સ્થિતિ; શક્યતા.

પાઠ ૮૩—બોધ (બુધ્+અ)=બોધ થવો તે; જાણવું તે; સમજ; ઉપદેશ. બેશક=શક-શંકા વગર; ખાત્રીથી. જ્ઞાનતંતુ=જ્ઞાન આપનાર તંતુ. (મ. પ. લો. સ.).

પાઠ ૮૪—સ્થિતિસ્થાપક=પોતાની આગલી સ્થિતિ રાખી રહે તેવા ગુણવાળું. પારદર્શક=પાર-સોસડું દેખાડનાર. પ્રકાશિત (પ્ર-કાશ્+ઇત)=પ્રકાશેલું. મનોરંજક (મનસ્+રંજક)=મનને ખુશી કરનાર. વિરંગી (વિ+રંગ+ઇત=રંગવાળા નહિ તે; રંગ વગરના.

પાઠ ૮૫—વાહક (વહ્+અક)=વહેનાર. મંદવાહક=ગરમી મંદ-ધીમી-વહી શકે તેવા. મધાક (મધ+અક)=કેરી પદાર્થનું સત્ત્વ; દારુ. સંસર્ગ (સંસૃજ્+અ)=જોડવું તે; સમાગમ કરવો તે; સ્પર્શ; સંયોગ; સંબંધ-વહેવાર; પરિચય. ક્રિયા (કૃ+યા)=કરવું તે; કામ. નયન (ની+અન)=જોવડે મનુષ્ય દોરવાય છે તે; આંખ. વહન (વહ્+અન)=વહેવું તે. સંયોગ (સંયુજ્+અ)=મેળા મળવું તે; સંબંધ; મેળાપ; મિશ્રણ. શોષણ (શુષ્+અન)=સુકાવું તે. શોષક (શુષ્+અક)=પાણી ચૂસી લેનાર.

પાઠ ૮૬—માન (મા+અન)=માપવું તે; માપ. દ્રાવણ (દ્રુ+અન)=ઓગળવું તે. અભ્યાસ અભિ+ધ્રુ+અસ્+કૃ+અ)=વારે-વારે તેનું તેજ કામ કરવું તે; મહાવરો; ટેવ. વિશેષ (વિશિષ્+અ)=વિશેષ કહેવું તે; વધારે; ખાસ. ઠંડક (ઠંડ+ક)=ટાઢક.

પાઠ ૮૭—સ્વપ્રકાશક (સ્વ+પ્રકાશ્+અક)=પોતાના તેજથી

પ્રકાશનાર; એથી ઉલટો શબ્દ પરપ્રકાશક=પારકાના તેજથી પ્રકાશનાર. **પરાવર્તન** (પરા+વૃત્+અન)=પાછું વળવું તે. **સારાંશ** (સાર+અંશ)=કિતમ ભાગ; મતલબ. **અપારદર્શક** (અ+પાર+દર્શક)=સોસરું ન દેખાડનાર. **તેજસ્વી** (તેજ્સુ=તેજ+વિન્તોવી)=તેજવાળું; પ્રકાશમાન; દમ અથવા હોશવાળું.

પાઠ ૮૮—અસમાન (અ=નહિ+સમાન=પરાપર)=પરાપર નહિ તે; ઓછુંવતું; નાનુંમોટું. (અ. ગ્રી. સ.). **અનિયમિત**=નિયમિત-નિયમવાળું નહિ તે; મુકરર નહિ તે. (નન્). **વકીભવન**=વાંકું થવું તે. **પ્રતિબિંબ** (પ્રતિ=ઉલટું+બિંબ=પ્રતિમા)=આરસીમાં પડે છે તેવો પડછાયો; પ્રતિમા; પ્રતિકૃતિ; પ્રતિનિધિ.

પાઠ ૮૯—વકીભૂત=વાંકું થએલું. **આકૃતિ** (આ+કૃ+તિ)=મર્યાદા કરનાર; હદ બતાવનાર; આકાર. **બહુધા** (બહુ+ધા=રીતે)=ઘણી રીતે; અનેક રીતે. **સ્થાન** (સ્થા+અન)=રહેવું તે; જગ્યા; ઠેકાણું. **ક્ષિતિજ**=ક્ષિતિ-પૃથ્વીથી પેદા થએલ; દષ્ટિમર્યાદા. (ઉપપદ).

પાઠ ૯૦—વિદ્યુત (વિદ્યુત=પ્રકાશવું+કિવપ ક. વા. પ્ર.)=પ્રકાશનાર; વીજળી. **ઘર્ષણ** (ઘૃષ્+અન)=ઘસવું તે; ઘસારો.

પાઠ ૯૧—કબજો (અ. કબ્જા)=તાબે; હવાલો. **ભાંગ**(મંજ્+અ)=ભાંગવું તે; ભાગ; નાશ; પરાજય. **વિદ્યુદ્ગ્રાહક** (વિદ્યુત-વીજળી છે ઝટ વહેનાર જેમાં એવો). (અ. ગ્રી. સ.). **વાદ** (વદ્+અ)=વદવું તે; તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવડે કહેવું તે. **સમાગમ** (સમ+આ+ગમ્=સમાગમ્=એકઠું મળવું; સંબંધ રાખવો; પાસે આવવું+અ)=એકઠું મળવું તે; સંબંધ; સંગતિ; ઓળખાણ; સદવાસ. **ગર્જના** (ગર્જ+અના)=ગાજવું તે; અવાજ.

પાઠ ૯૨—કુદરત (અ.)=ઈશ્વરની શક્તિ; ઈશ્વરે બનાવેલાં કામ; પ્રકૃતિ.

પાઠ ૯૩—ઘટના (ઘટ્+અના)=ઘડવું તે; બનાવટ. **દહન** (દહ્+અન)=દાઝવું તે; બાળવું તે. **સેન્દ્રિય** (સ+ઇન્દ્રિય)=ઇન્દ્રિય સાથે; ઇન્દ્રિયવાળાં.

પાઠ ૯૪—ખટાશ=ખાટાપણું, હાનિકારક=નુકસાનકારક. (ઉપપદ). ઉચ્છ્વાસ (ઉહ+શ્વાસ)=ઉચ્ચો શ્વાસ લેવો તે; શ્વાસ ફેંકવો તે. પૂર્તિ (પૂર+તિ)=પૂરવું તે; ભરવું તે.

પાઠ ૯૫—મૂત્રપિંડ=મૂત્રનો પિંડ-ગોળો; મૂત્રાશય; જ્યાં પેશાબ એકઠો થાય છે તે સ્થળ. પાચન (પચ્+અન)=પચવું તે. પરોક્ષ (પર=દૂર+અક્ષિ=આંખ)=નજર ન પડે તેમ; ગેરહાજરીમાં; પ્રત્યક્ષથી ઉલટું. પિત્તાશય (પિત્તનું આશય-ઠેકાણું). આશ્ચર્યકારક=નવાઈ કરનાર. (ઉપપદ). વિચિત્ર (વિ+ચિત્ર+અ)=વિશેષ ચીતરવું તે; રંગબેરંગી; અદ્ભુત નવાઈ જેવું. પીડા (પીઢ+આ)=પીડવું તે; દુઃખ. અંતગોળ (અંતર=માંહે+ગોળ)=માંહેથી પોલો એવો જે ગોળ આકાર તે. ગગનાકાર, એથી ઉલટો શબ્દ બાહ્યગોળ=બાહ્ય-બહારથી છે ગોળાકાર જેનો એવો.

પાઠ ૯૬—અપૂર્ણાક (અ+પૂર્ણ+અંક)=પૂરો આંકડો નહિ તે. દૂર્ભીન (ફા.)=દૂરની વસ્તુ દેખાડનાર યંત્ર. પ્રદક્ષિણા (પ્ર=આગળ+દક્ષિણ=જમણું+આ=ના. જા. પ્ર.)=આગળ ફરવું તે; ફેરો. જેની પ્રદક્ષિણા કરીએ તે (દેવની મૂર્તિ) આપણી જમણી બાજુએ જ હોય. તેજવરણુ=તેજનું આવરણ-ઢાંકણ. મુકુટાવરણુ=મુકુટ-મુગટનું આવરણ ઢાંકણ. વિલક્ષણ (વિ+લક્ષ્+અન)=વિશેષ લક્ષણ-ગુણવાળો; અમત્કારક.

પાઠ ૯૭—સૂર્યાસ્ત (સૂર્ય+અસ્ત)=સૂર્યનું આથમવું તે. ગ્રહણ (ગ્રહ+અન)=પકડવું તે; ગ્રહણ કરવું તે; સૂર્યાદિનું ગ્રહણ. નિરીક્ષક (નિરીક્ષ+અક)=તપાસનાર; ધારી ધારીને જોનાર.

પાઠ ૯૮—અગોળવેત્તા (અ=આકાશ+ગોળ=ગોળો+વેત્તા=જાણનાર)=આકાશના ગોળાનો જાણનાર; જ્યોતિષી. (ફ. ત. પુ. સ.). અવગણના (અવ+ગણ+અના)=નહારી ગણત્રી; ન લેખવવું તે; અનાદર; તિરસ્કાર. સંધ્યા (સમ્+ધિ+આ)=સાથે ધારણ કરનારી; દિવસ અને રાત કે રાત અને દિવસને જોડતો વખત; સાંજ કે સવાર; ત્રિકાળસંધ્યા એમાં 'સંધ્યા' શબ્દમાં 'ધ્યૈ' ધાતુ છે. ધ્યૈ-ધ્યાન ધરવું. ભેદ (મિદ્+અ)=ભેદવું તે; તફાવત.

સાતમી ચોપડી

પાઠ ૧—નાગરિક (નગર+ઇક)=શહેરમાં વસનારા લોકો; શહેરી; સભ્ય; દેશજન. દેશજન=એક દેશ કે એક રાજ્યના લોક; નાગરિક. (ફ. ત. પુ. સ.). હિત=(ધા+ત)=ધ્યાન પહોંચાડેલું; કલ્યાણ. એથી ઉલટો શબ્દ અહિત. ઉપયોગ (ઉપયુજ્+અ)=વાપરવું તે; ખપ. નગરવાસી=નગરમાં વાસી-વસનાર. કાર્ય (ક્ર+ય)=કરવા યોગ્ય; કાજ, કારજ; કામ. કૃત્ય (ક્ર+ત્ય)=કરવા યોગ્ય; કામ. લોપ (લુપ્+અ)=છોડી દેવું તે; નાશ. 'લોપ' અને 'અલોપ' નો અર્થ ગુજરાતીમાં એક જ છે; એવા જ 'મુંઝવણ' અને 'અમુંઝણ'; 'વૃથા' અને 'અવરથા' શબ્દો છે. લોભ (લુમ્+અ)=લોભ કરવો તે; તૃણા; પારકી વસ્તુમાં અત્યંત આસક્તિ. વિવેક (વિ+વિચ્+અ)=વિશેષ દૃઢ પાડવાની-ખર્ચોદું જાણવાની શક્તિ; હકાપણ; સભ્યતા; વિનય; એથી ઉલટો શબ્દ. અવિવેક. સંગ (સમ્+ગમ=સંગમ્+અ)=સાથે જનાર; સાથ; સ્પર્શ; મિત્રતા. અધિકાર (અધિ+ક્ર+અ)=ઉપર રહીને કરવું તે; ઉપરીપણ; અમલ. વર્તન (વૃત્+ર્તવું; રહેવું+અન)=વર્તવું તે-ચાલચલણ; રહેવું તે=રહેવાનું ઠેકાણું-વતન.

પાઠ ૨—ભાસ્કર=ભાસ્-પ્રકાશને કરનાર; સૂર્ય. (ઉપપદ). ભાસ્કરાચાર્ય (ભાસ્કર+આચાર્ય)=એ નામનો એક મોટો ખગોળવેત્તા થઈ ગયો છે. ખગોળવિદ્યા=આકાશી ગોળાની વિદ્યા. (ફ. ત. પુ. સ.). સંશોધન (સમ્+શુધ્+અન)=સુંદર રીતે શોધવું તે; શુદ્ધ કરવું તે; સાફ કરવું તે. યજ્ઞ (યજ્+ન)=યજ્ઞ કરવો તે. નિરીક્ષણ (નિરીક્ષ્+અન)=ખારીક તપાસવું તે. સત્ર-સત્ર=યજ્ઞ. સમાપ્ત (સમ્+આપ્=સમાપ્+ત)=પૂર્ણ કરેલું; સંપૂર્ણ. દક્ષિણાયન (દક્ષિણ+અયન=જવું તે)=સૂર્યનું ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ જવું તે; એથી ઉલટો શબ્દ ઉત્તરાયણ (ઉત્તર+અયન)=સૂર્યનું દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ જવું તે. સંશય (સમ્=સાથે+શી=સૂવું+અ)=શક; વહેમ; ભય. જ્યોતિઃશાસ્ત્ર=જ્યોતિ-પનું શાસ્ત્ર. લેખ લિખ્+અ)=લખવું તે; દસ્તાવેજ. અંથ (અન્થ્+અ)

—ગાંઠવું તે; પુસ્તક. દૈનિક (દિન+ધક)=દિવસને લગતું. વિવરણ (વિવૃ+અન)=સમજાવવું તે; વિવરણ કરવું તે; સ્પષ્ટીકરણ. સંહિતા (સંઘા+ત+આ)=એકઠું કરેલું; વેદની સંહિતા કહેવાય છે, કેમકે તેના મંત્રો પ્રથમ છૂટા છૂટા ચાલતા હતા; તેને વેદવ્યાસે અનુક્રમે ગોઠવીને હાલના આકારમાં મૂક્યા છે. ભૂગોળવિદ્યા=પૃથ્વીના ગોળાની વિદ્યા. (ક. ત. પુ. સ.). વિવેચન (વિ+વિચ્+અન)=વિશેષ છૂટું પાડવું તે; ગુણદોષ તપાસવા તે; ટીકા. સિદ્ધાંત (સિદ્ધ=પૂર્ણ+અંત=નિશ્ચય)=પ્રમાણથી ઠરેલો પૂર્ણ નિશ્ચય. ભારતવર્ષીય (ભારતવર્ષ=અરતનો દેશ (વર્ષ=દેશ)+ઈય)=ભારતવર્ષ એટલે હિંદુસ્તાનનો રહેવાશી. પરિઘ (પરિ+હન+અ)=ચોતરફ જવું તે; ગોળ આકૃતિની જે સીમાલીટી તે; ઘેરાવો. સહ્યદ્રિ (સહ્ય+દ્રિ=પર્વત)=સહન થાય એવો પર્વત. જૈન (જિન+અ)=જિનને માનનારા; શ્રાવક. સમકાલીન (સમ+કાલ+ઈન)=સરખા વખતવાળા; એક સમયમાં થએલા. પિતા (પા+તૃનોતા)=પાળનાર; આપ. મહેશ્વર (મહા+ઈશ્વર)=મોટો ઇશ્વર; શિવ; મહાદેવ. અધ્યાય (અધિ+અય્=અધ્યય્+અ)=ભણવું તે; ગ્રંથનો એક ભાગ; પ્રકરણ; સર્ગ. દંતકથા (દંત=દંત+કથા (કથ્+આ)=વાત)=ત્રેકોમાં ચાલતી આવેલી ખરીખોટી મોઢાની વાત. યોગ (યુજ્+અ)=જોડવું તે; બ્રહ્મ સાથે જોડાઈ જવું તે; કોઈ એ કારણનું એકઠું થવું તે; તેમ થવાનો સમય-સંભવ. વિવાહ (વિવહ્+અ)=પરણવું તે; લગ્ન; કન્યા-દાન આપવાનું કબૂલ કરવું તે; સગાઈ. ભૂમિતિ (ભૂ+મા+તિ)=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા. આ વિદ્યા પ્રથમ મિસર દેશમાં જમીન માપવાને નીકળી; આકારનું શાસ્ત્ર. પૂર્ણ (પૂર્+ન)=પૂર્ણ કરેલું. નિરૂપણ (નિરૂપ્+અન)=જોડવું તે; અવલોકન; વર્ણન કરવું તે; વિચારવું તે. મત (મન્+ત)=વિચારેલું તે; માનેલું તે; સંમતિ. ખંડન (ચ્વળ્+અન)=આંગવું તે; સામાનો અભિપ્રાય (વાદ) યુક્તિથી તોડવો તે. ગણેશદેવણ (ગણેશ=વિશેષ નામ છે+દેવણ=દેવ-નસીબને જાણનાર)=જોશી. (કિપપદ). સમર્થ (સમ્+અર્થ=સમર્થ+અ)=ટોકો આપનાર, બળવાન; જોરાવર; લાયક.

પાઠ ૩—દીનશરણ (દીન=ગરીબ (દિન=દિવસ)+શ્+અન)=ગરીબનું શરણું; ગરીબને આશ્રય આપનાર. માતા (માન+તૃનોતા,ન લોપાર્ધ)=પૂજનારી. બંધુ (બન્ધ્+અ)=સગાઈથી બંધાનાર; સગો; સગો-ભાઈ; મિત્ર. પ્રભા (પ્રમા+આ)=પ્રકાશવું તે; પ્રકાશ, તેજ. કીર્તિ (કત્+તિ)=વખાણવું તે; યશ. વિભવ (વિભ્+અ)=દેખાવું તે; ધન; દોલત, ઐશ્વર્ય; શક્તિ. જ્યોતિ (જ્યુત્ પ્રકાશવું)=પ્રકાશ; તેજ. પુરુષ-પુરાણ (પુરુષ+પુરાણ=જૂનું)=આદિપુરુષ; વિષ્ણુ. સર્જન (સૃજ્+અન)=સૃષ્ટિનું પેદા થવું તે. પ્રલય (પ્રલી+અ)=અદૃશ્ય થવું તે; ક્ષય; નાશ; મૃત્યુ; પૃથ્વીપર પાણી ફરી વળવું તે; સૃષ્ટિનો અંત. નાથ (નાથ્+અ)=ધણી થનાર; ધણી; પતિ; માલિક. અહર્નિશ (અહર્=દિવસ+નિશા=રાત્રિ)=દિવસ અને રાત્રિ. (હંદ). ગોપાલ=ગો-ગાયને પાળનાર; ગો-વાળીઓ; શ્રીકૃષ્ણ. (ઉપપદ). શિવસદન (શિવ=કલ્યાણ+સદન (સદ્+અન)=રહેવાનું તે, ઘર)=કલ્યાણનું ઠામ. ચેતન (ચિત્+અન)=જાણવું તે, જીવનું; આત્મા; મનુષ્ય; પ્રાણી. પૂજ્ય (પૂજ્+અ)=પૂજવા યોગ્ય. વિભુ (વિ+ભૂ+કિવપ ક. વા. પ્ર.)=અધે ઠેકાણે હોનાર; પ્રભુ; ઈશ્વર. અહ્માંઠ (અહ્+અંઠ)=અહ્માંઠ અંઠ; અંઠાકારે-ગોળાકારે-જે મહા વિશ્વરચના તે; એમાં ચૌદ ભુવનનો સમાવેશ છે. કૃતિ (કૃ+તિ)=કરવું તે, કામ. દૃષ્ટિ (દૃશ્+તિ)=જોવું તે; નજર.

પાઠ ૪—ઉત્પાદન (ઉદ્+પદ્=ઉત્પદ્+અન)=પેદા થવું તે; પેદાશ; ઉત્પત્તિ; ફળ. દેણદાર=દેવાવાળો. (ઉપપદ). સમાવેશ (સમ્+આ+વિશ્=સમાવિશ્+અ)=દાખલ થવું તે; પ્રવેશ; સમાસ; જગ્યા; વગ. આયાસ (આ+યસ્+અ)=મહેનત કરવી તે; મહેનત; શ્રમ. ઉદાહરણ (ઉદ્+આ+હ=ઉદાહ+અન)=દાખલો આપવો તે; દાખલો; દર્શાવત. સૃષ્ટ (સૃજ્+ત)=સરળયજ્ઞ. વાહન (વહ્+અન)=ઉંચકી જનાર; ગાડી; વહાણ; વગેરે. નિર્વાહ (નિર્વહ્+અ)=પૂરું કરવું તે; ગુજરાન ચલાવવું તે; ભરણપોષણ; ઉપજીવિકા.

પાઠ ૫—રંગ (રંજ્+અ)=રંગવું તે, રંગ; રાજ થવું તે, રાગ, પ્રીતિ. વર્ણ (વર્ણ્+અ)=રંગવું તે, રંગ, અક્ષર; જાતિ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,

વૈરય, અને શૂદ્રમાંથી પ્રત્યેક વર્ણ; ભેદ. કુટુંબી (કુટુંબ+ધનનો ધર્મ)= કુટુંબવાળો પુરુષ, ગૃહસ્થ. આહાર (આહ+અ)=ખાવું તે; ભોજન.

પાઠ ૬—સ્થળ (સ્થા+લ)=કેલા રહેવાનું; જગ્યા; ઠેકાણું. અપ્સરા (સં. અપ્સરસ્-અપ્=પાણી+સૃ+અસ્)=પાણી-સમુદ્રમાંથી નીકળેલી; સ્વર્ગમાં ગાયન કરનારી; ઉર્વશી, મેનકા, રંભા, વગેરે. સ્વર્ગવાસી (સ્વર્ગ+વાસી)=દેવલોકમાં વસનાર. પોલાણ (પોલ+આણ) પોલું હોય તે. ખૂબસૂરત (ખૂબ=સારી+સૂરત=શિકલ)=સારી છે શિકલ જેની એવો. યથાસ્થિત (પૂર્વે જે સ્થિતિ હોય તેમ). (અ. ભા. સ.). કવિ (કુ બોલવું)=કવિતા કરનાર. કલ્પના (કલ્પ+અના)=યોજના કરવી તે; યોજના; તર્ક. નાદ (નદ્+અ)=શબ્દ કરવો તે; અવાજ. વિસ્મિત (વિ+સ્મિ+ત)=વધારે હસાયલું; અજયખ થયેલું. આદ્યા-વસ્થા (આદ્ય+અવસ્થા)=અચપણ. કિરણ (કૃ+અન)=ફેંકવું તે; સીધી લીટીમાં પડતો જે પ્રકાશ તે. ભયાનક (ભય+આનક)=ભય લગાડે તેવું; ભયંકર. શબ્દ (શબ્દ+અ)=અવાજ કરવો તે; અવાજ; વચન; અર્થવાળો વર્ણોચ્ચાર. વૃષ્ટિ (વૃષ્+તિ)=વરસાવવું તે; વરસાદ. સજીવ=જીવવાળું; જીવતું. (ખ. ત્રી. સ.). સર્વાંગ (સર્વ+અંગ)=સંપૂર્ણ શરીર. તેજ (સં. તેજસ્-તિજ્+અસ્)=અણી કરવી તે; ધાર; કાર; પ્રકાશ; બળ.

પાઠ ૭—ગરવી (સં. ગુરુક)=વિશાળ, મોટું. જય (જિ+અ)=જય પામવો તે; જિત. પ્રભાત (પ્ર+ભા+ત)=ત્રેક પ્રકાશાયલું; સવાર; પ્રાતઃકાળ. (ક. ધા. સ.). પ્રેમ (પ્રી યદાવું)=સ્નેહ. અંકિત (અંક+ઇત)=ચિહ્ન કરાયલું; ગુણકર્મ ઇત્યાદિથી ઓળખાયલું; ગણેલું. સંતતિ (સમ્+તન+તિ)=વિસ્તાર પામવો તે; છોકરાંછીયાં; ઓલાદ; વંશ. ભક્તિ (ભજ્+તિ)=અજવું તે; ભજન; આરાધના. જાતિ (જન+આ+તિ)=પેદા થવું તે; વર્ણ; કુળ; વંશ. રક્ષા (રક્ષ+આ)=રક્ષણ કરનારી; રાખડી, બળતાં જેનું રક્ષણ થાય છે તે; રાખ; રક્ષણ; સંભાળ. દેવ (દિવ્+અ)=પ્રકાશનાર, ઇંદ્ર; જે અમર પ્રાણી સ્વર્ગમાં રહે છે તે; અલ્લ. મહાદેવ=મોટાદેવ; શિવ. (ક. ધા. સ.).

દ્વારકેશ (દ્વારકા+ઈશ)=દ્વારકાના નાથ-રણછોડજી. રતનાકર (રતન+આકર=ખાણ)=રતનની ખાણ એવો સમુદ્ર. મધ્યાહ્ન (મધ્ય=વચ+અહન=દિવસ)=દિવસનો વચ્ચેનો ભાગ, બપોર. (ફ. ત. પુ. સ.). નર્મદા (નર્મન=ક્રીડા+દા)=ક્રીડાને આપનારી; એને કિનારે ઘણાં ક્રીડાસ્થાન છે. (ઉપપદ). શ્રાવક (શ્રુ-શ્રો+અક)=સાંભળનાર; જિન આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો જેને નિરંતર ભાવ થયા કરે તે શ્રાવક. પરધર્મ=પારકો ધર્મ; પોતાના કુલધર્મથી બીજો ધર્મ તે.

પાઠ ૮—ભક્ત (મજ્+ત)=ભજન કરવાયલો. ભક્ત (મજ્+ત)=ભાગેલી (ડાંગર). લીન (લી+ન)=વળગેલું; ગરક થયેલું; પીગળેલું. અભાવ(અ=નહિ+ભાવ(મૂ+અ)=હોવું તે; મનની વૃત્તિ; હેતુ; એષ્ટા; હેત; કિમ્મત)=ન હોવું તે; મૃત્યુ; અપ્રીતિ. લગ્ન (લગ્+ન)=જોડાયલું. વિરક્ત (વિરંજ્+ત)=વિરાગ પામેલો. મુક્ત (મુચ્+ત)=છૂટું થયેલું તે; માયાના બંધનમાંથી છૂટેલું; મોક્ષ પામેલું તે. હરિ (હ+ઈ)=હરનાર; વિષ્ણુ. નિર્ગમન (નિર્ગમ્+અન)=અદાર જવું તે. વૃદ્ધ (વૃધ્+ત)=વધેલું; ધરડું. ભવસાગર=સંસારરૂપી સમુદ્ર. (ક. ધા. સ.). સંતાપ (સંતપ્+અ)=તપવું તે; તાપ; ગરમી; દુઃખ. વૃત્તાંત (વૃત્ત=થયેલું+અંત=છેડો)=સમાચાર. જગજીવન=જગ-દુનિયાનું જીવન; પરમેશ્વર. (ફ. ત. પુ. સ.). સંઘાત (સમ્+હન+ત)=હણાયલું; વધ; કતલ; સોખત, સાથ. સ્નેહ (સ્નિહ્+અ)=સ્નેહ રાખવો તે; પ્યાર; તેજ, ચીકણો પદાર્થ. ત્યાગ (ત્યજ્+અ)=તજવું તે. માર્મિક (મર્મન+ધક)=છૂપા ભાગવાળું. વાક્ય (વચ્+ય)=કહેવા યોગ્ય; એક કે અનેક શબ્દની રચના જે પૂરો અર્થ સમજાવે છે તે; વચન, કથન. વેષ (વિષ્+અ)=વ્યાપવું તે; સુંદર પોશાક; અલંકાર; રૂપ. પ્રિય (પ્રી ચહાવું)=વહાલું; પિયુ, પતિ, સ્વામી. પ્રીત (સં. પ્રીતિ-પ્રી+તિ)=ચહાવું તે; પ્યાર; હેત. ગિરિધર=ગિરિ-પર્વતને ધારણ કરનાર; શ્રીકૃષ્ણ. (ઉપપદ). નાગર (નગર+અ)=નગરમાં રહેનાર; શહેરી; એક જાતના બ્રાહ્મણ; ચતુર; સભ્ય.

પાઠ ૯—ઈશ્વર (ઈશ્+શ્વર)=ધણી થનાર; ધણી, પ્રભુ. શ્રદ્ધા

(અત્+ધા+આ)=ભરોસો રાખવો તે; ભરોસો; વિશ્વાસ; ભક્તિ. પ્રસંગ (પ્રસંજ્+અ)=સાથે જવું તે; સંબંધ; જોડાણ; ટાણું; તક; સ્નેહ. મિઠાશ (મીઠું+આશ)=પ્રુશ કરે તેવું બાવણ. મિત્ર (મિ=ફેંકવું+ત્ર)=મદદગાર; દોસ્ત; સ્નેહી. નિષ્પક્ષપાત (નિસ્=નહિ+પક્ષ=ખાનૂ+પાત (પત્+અ)=પડવું તે)=પક્ષપાત વગરનું; તરફદારી વગરનું. મિત્રતા=મિત્રાઈ; દોસ્તી; ધરવટ. સત્તા (અસ્=હોવું+ત્ વ. કૃ. પ્ર.+તા=પણું)=દયાતી; અધિકાર, બળ; પૈસો. ઇતિહાસ (ઈતિહ=પરં-પરાગત ઉપદેશ-જૂની વાર્તા+આસ્=દાજર થવું+અ)=પૂર્વ વૃત્તાંત, કથા.

પાઠ ૧૦—અચ્છર (અધ્+શેર)=શેરનું અર્ધ. (ક. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૧૧—આમંત્રણ (આમન્+અન્)=મેલાવવું તે; તેહું; નોતહું; નિમંત્રણ; ઇજન. દામોદર (દામન્=દોરહું+ઉદર=પેટ)=દોરહું છે પેટ ઉપર જેના એવા; જસોદાજીએ કૃષ્ણને નાનપણમાં દોરડે બાંધ્યા હતા તે ઉપરથી; વિષ્ણુ. (બ. ગ્રી. સ.) કર (ક્ર+અ)=કરનાર; હાથ. સમદષ્ટિ (સમ=સરખી+દષ્ટિ (દૃશ્+તિ)=તજર)=સરખી નજર. વાગ્દાન (વાક્-વાણીવડે કરેલું દાન; વેશચાલ, સગાઈ.). (ડ. ત. પુ. સ.). પ્રસાદ (પ્રસદ્=કષ્ટ કરવું+અ)=કષ્ટ કરવું તે; દેવતા, ગુરુ, ઇત્યાદિએ પ્રુશી થઈ આપેલું જે કંઈ તે; દેવતા આગળ ધરાવેલું નૈવેદ્ય; ભોજન. ઉત્સવ (ઉદ્+સ્વ=ઉત્સવ+અ)=પ્રુશ થવું તે; પ્રુશાલી; આનંદ; ઓચવ; પર્વ; ટાણું. મૈન (મુનિ+અ)=મુંગાપણું; સુપ-કીદી; ખામોશી. ઉત્તર (ઉદ્+તૃ-ઉત્તર+અ)=ઉત્તર આપવો તે; જવાબ; પાછલું. ભ્રષ્ટ (ભ્રશ્+ત)=પડેલું; ઉંચી સ્થિતિથી નીચે પડેલું. જગદીશ (જગત્+ઈશ)=જગતનો ધણી ઈશ્વર. ઉદ્દેગ (ઉદ્+વિજ્=ઉદ્વિજ્+અ)=ક્રોશ થવો તે; દુઃખ, લય; ગભરામણ. યોગીશ્વર (યોગી+ઈશ્વર)=યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ; મહાદેવ, વિષ્ણુ, યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ. દષ્ટ (દૃશ્+ત)=ડીડેલું. ભવન (ભૂ+અન)=હોવું તે; ઘર.

પાઠ ૧૨—પરમાત્મા (પરમ+આત્મા)=શ્રેષ્ઠ આત્મા; પરબ્રહ્મ. ભાન (ભા+ન)=પ્રકાશવું તે; પ્રકાશ; જ્ઞાન. પ્રેરણા (પ્ર+હૃ=પ્રેર+અના)=ઉશ્કેરવું તે; ઉશ્કેરણી; આગા. વિમુખ (વિ+મુખ)=ઉલટું છે

છે મુખ જેવું; પ્રતિકૂલ; વિરુદ્ધ; વિપરીત. (બ. વ્રી. સ.). નિયંતા
(નિ+યમ્+તૃનો તા)=માંહે રોકનાર; બધા બ્રહ્માંડને નિયમમાં રાખનાર;
પરમાત્મા. આચાર (આ+ચર+અ)=આચરવું તે; આચરણ; રીત-
ભાત; ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની રીત. મરણ (મૃ+અન)
=મરવું તે; મૃત્યુ; મોત. મહાત્મા (મહા+આત્મા)=મોટા મનવાળો.
અગ્નિ (અંજ્ પ્રકાશવું)=દેવતા. અલૌકિક (અ+લોક+ઇક)=નથી
જોડ લૌકિક-દુનિયામાં-જેની એવું; અહ્ભુત; અસાધારણ. (બ. વ્રી.
સ.). નાસ્તિક (ન+અસ્તિ+ક)=નથી ઈશ્વર એવી છે શ્રદ્ધા જેની
તે; (બ. વ્રી. સ.). એથી ઉદ્ધટો શબ્દ આસ્તિક (અસ્તિ+ક)= ઈશ્વર
છે એવી છે મતિ જેની તે; ઈશ્વરને માનનારા. (બ. વ્રી. સ.). વાસના
(વસ્+અના)=હોવું તે, ઇચ્છા; અંતરની અભિલાષા. અસ્તિત્વ
(અસ્તિ=હે+ત્વ=પણું)=હોવાપણું; હયાતી. સંકટ (સમ્+કટ)=સાંકડું;
તંગ; દુઃખ. ધૈર્ય (ધીર+ય)=ધીરપણું; ધીરજ દઢતા; બહાદુરી.
સ્મરણ (સ્મૃ+અન)=સ્મરણ કરવું તે; યાદદાસ્ત. વિશ્વાસ (વિશ્વસ્
+અ)=વિશ્વાસ રાખવો તે; ભરોસો; શ્રદ્ધા; આકીન. મૈત્રી (મૈત્ર
(મિત્ર+અ)=મિત્રસંબંધી, મિત્રાચારી+ઈ=ના. જા. પ્ર.)=દોસ્તી; ભાઈ-
બંધી. ઉન્નતિ (ઉદ્+નમ્+તિ)=ઉંચે નમવું તે; વધવું તે; ઉદય:
ચઢતી. જાગૃત (જાગૃ+ત વ. કૃ. પ્ર.) જાગતું; પ્રકાશમાન; સાવ-
ધાન. ઉત્સાહ (ઉદ્+સહ=ઉત્સહ+અ)=હરખાવું તે; હરખ; આનંદ;
ઉમંગ; ઉદ્બોધ. ઉદ્ધાર (ઉદ્+હ=ઉદ્ધૃ+અ)=હટો કરવો તે; છૂટકારો;
મુક્તિ; મોક્ષ.

પાઠ ૧૩—અક્ષરગણિત=અક્ષરવડે જે ગણિત થાય તે.
કમન=નહાઈ મન; નાખુશી. ભાષણ (ભાષ+અન)=ભાષણ કરવું તે.
શૈલી (શૈલ=શીલ=સ્વભાવ+અ)=સ્વભાવવાળું+ઈ=ના. જા. પ્ર.)=બોલવા
લખવાની ઢબ; છટા; તરેહ; રીત. અંથકાર (અંથને કરનાર)=લેખક;
પુસ્તક લખનાર. (ઉપપદ). પ્રતિજ્ઞા (પ્રતિજ્ઞા=વચન આપવું, કબૂલ
કરવું+આ)=વચન; કબુલાત; પણ; નીમ; સોગન; સિદ્ધાંત પ્રમેય.
પ્રચાર (પ્રચર+અ)=પ્રસરવું તે; ફેલાવો; શ્દિ; રીત. સંગ્રહ (સંગ્રહ

+અ)=સંધરવું તે; સંચય; સમૂહ. મર્મપ્રહાર (મર્મ+પ્રહાર)=મેદ-
વાળાં વચ્ચેનાં માર. (૬. ત. પુ. સ.). ભાગ્યશાળી (ભાગ્ય+શાલી
(શાલ+હનતોઈ)=શોભનાર)=ભાગ્યવડે શોભનાર. (ઉપપદ). આશ-
વિકા (આજીવ્+હકા)=પેટને માટે મેળવવું તે; ગુજરાત. પરવા
(ફા. પર્વા)=દરકાર. નિરાધાર (નિર્+આધાર)=નથી આધાર નેતે;
આધાર વગરના. (અ. ગ્રી. સ.). દીનતા=ગરીબપાતું. લજ્જ
(લજ્જ+આ)=લાજવું તે; શરમ; મર્યાદા; આચર.

પાઠ ૧૪—સુશીલ=સારા સ્વભાવનું. કન્યા (કન્યા+આહવું)=
કુમારી; છોકરી. સજોડું=સ્ત્રીપુરુષનું જોડું; વરવહુ. (અ. ગ્રી. સ.).
આભાર (આ+મૃ+અ)=મરવું તે; પાડ; ઉપકાર; એલસાન. વિદ્યા-
રસિક=વિદ્યામાં રસિક-પ્રીતિવાળો. (૭. ત. પુ. સ.). સંગતિ(સંગમ
+તિ)=સંગ કરવો તે; મિત્રાચારી રાખવી તે; સંબંધ; મિત્રાચારી.
નિર્મળ (નિર્+મળ)=નથી મળ જેમાં; મેલ વગરનું; સ્વચ્છ. સહા-
ધ્યાયી (સહ+અધ્યાયી)=સાથે બણવાવાળો; સહપાડી. વજ્રલેપ
(વજ્ર+લેપ, કઠણ+લેપ=મલમ)=ઝીખડે નહિ તેવો મલમ. (ક. ધા.
સ.). સભાસદ (સભા+સદ=એસવું+અ)=સભામાં એસનાર; મેમ્બર.
અગ્રેસર (અગ્રે+સર)=આગળ જનાર; આગેવાન. અગ્રસર=આગળ
જનારી રકમ; યુગ્મનું પહેલું પદ. પરમાર્થ (પરમ+અર્થ)=ઉત્તમ
શુદ્ધિ; મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન; એથી ઉલટો શબ્દ સ્વાર્થ. લોકેષણ
(લોક+ષણ=ષ્ટછા)=લોકોના વખાણની ઇચ્છા. ઇવનિંગપાર્ટી=
સાંજનો મેળાવડો. (૬. ત. પુ. સ.). પ્રતિષ્ઠા (પ્રતિ+સ્થા+આ)=
સામા એસાડવું તે; મૂર્તિને એસાડવી; માન આપવું તે; આચર. પ્રધાન
(પ્ર+ધા+અન)=પ્રેષ્ઠ ધારણ કરવું તે; મુખ્ય; રાજનો મુખ્ય કારભારી;
વજીર. વિનય (વિની+અ)=નમ્ર થવું તે; નમ્રતા; સભ્યતા. અંતઃ-
કરણ (અંતર=માંહે+કરણ=કરવાનું સાધન)=માંહે છે જે કરવાનું સાધન
તે; મન; હૃદય. સ્મિતભર્યું (સ્મિત+ભર્યું)=હાસ્યે ભરેલું. (૩. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૧૫—હરિજન=હરિના ભક્ત. પિયુ (સં. પ્રિય. પ્રી=
આહવું)=વહાલું; પતિ; સ્વામી. હરિપદ=હરિના ચરણ, પગ. અલખ

(સં. અલક્ષ્ય (અ+લક્ષ્+ય)=જોવાય તેવું નહિ તે; લક્ષમાં ન આવે તેવું; અગોચર; અદૃશ્ય; બ્રહ્મ; પરમાત્મા. (ગોસાંઈ ભીખ માગતી વખત 'અલખ' શબ્દ બોલે છે). (નર્). સંપત્તિ(સંપદ્+તિ)=મેળવવું તે; દોલત; ચઢતી; પૂર્ણતા; અતિવૈભવ. ચિત્ત (ચિત્+ત)=વિચારેલું; ધ્યેયેલું; મન. દાનવ (દનુ=કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી+અ)=દનુના દીકરા; દૈત્ય; રાક્ષસ. સત્ય (અસ્ હોવું)=સાચું. શૌચ્ય (શુચિ+અ)=પવિત્ર-પણું. અધર્મ (અ+ધર્મ=કરજ; સ્વભાવ)=ધર્મ નહિ તે; દુરાચાર; અનીતિ. (નર્). મદ (મદ્+અ)=મદમાં હોવું તે; ગર્વ; નીશો. કુસંગ (કુ=નહારી+સંગ (સંજ્=વળગવું+અ)=સોખત)=નહારી સોખત. અનૃત (અનૃ+ઋત=સત્ય)=અસત્ય; જુઠું. અંગ (અન્ જવું)=શરીર; શરીરાવયવ. દીપક (દીપ્+અક)=પ્રકાશમાન કરનાર; દીવડો. ધામ (ધા+મન્)=ધારણ કરવાનું ઠેકાણું; ઘર; સ્થાન; મંદિર; તીર્થનું સ્થળ. સુખણુ (સં. સુજ્ઞાન. સુ+જ્ઞા+અન)=ધણું જાણનાર; હોશિયાર; પ્રવીણ સમ (સ=સરખું+મ=માપ)=સરખું છે માપ જેનું તે; બરાબર; તુલ્ય. (બ. ગ્રી. સ.). જ્ઞાનનીર=જ્ઞાનરૂપ જળ. (ક. ધા. સ.). પવિત્ર (પૂ+ઈત્ર)=પવિત્ર કરવાનું સાધન-પવિત્રું; દાહ; જનોઈ; શુદ્ધ. ચરિત્ર (ચર+ઈત્ર)=કરવાનું સાધન; પગ; આચરણ; વર્તણૂક; રીતભાત.

પાઠ ૧૬—પુરાતન (પુરા=પહેલાં+તન)=પહેલાંનું; જૂનું. આધુનિક (અધુના+ઇક)=હમણાંનું; અર્વાચીન. ચિત્ર (ચિત્ર્+અ)=ચીતરવું તે; છબી. પુનર્જન્મ (પુનર્=ફરીથી+જન્મ)=મુવા પછી ફરીથી જન્મ લેવો તે. સુશોભિત (સુ+શુભ્+ઈત)=ધણું શણગારેલું; સુંદર. (બ. ગ્રી. સ.). શાસ્ત્ર (શાસ્+ત્ર)=ટુકમ કરવાનું સાધન; ધર્મશાસ્ત્ર.

પાઠ ૧૭—યુક્તિ (યુજ્+તિ)=જોડવું તે; જોડાણ; કળા; ઉપાય. મથન(મથ્+અન)=વલોવવું તે; મથન કરવું તે; માયાક્રુટ.

પાઠ ૧૮—મેમાનગીરી=મેમાનપણું; પરાણાગત. સંપ્રદાય (સંપ્રદા+ય)=આપવું તે; પરાપૂર્વથી ચાલતો વહીવટ; રીત; વેદ-પ્રણીત ધર્મમાર્ગ. અતિથિ (અત્ કરવું, જવું)=અભ્યાગત; ભિક્ષા લેવા આવેલો જે મનુષ્ય તે. પ્રશ્ન (પ્રચ્છ+ન)=પૂછવું તે; સવાલ.

યજ્ઞમાન (યજ્ઞ+અ (આગમ)+માન)=યજ કરતો. ત્રાસ (ત્રસ+અ)=ખીવું તે, ખીક; ધૂજવું તે, ધૂજરો; જીલમ; કંટાળો. પ્રવાસ (પ્રવસ+અ)=પ્રવાસ કરવો તે, મુસાફરી. મોટપ=મોટાપણું; શોભા; પ્રતિષ્ઠા. દુષ્ટ (દુષ્ટ+ત)=ભૂલ કરેલું; પાપી; અધમ; વેરી. શુભ (શુભ+અ)=શોભવું તે; મંગળ. શાન્તિ (શમ+તિ)=શાન્ત થવું તે; આરામ; નિરાંત. અન્ન (અન્+ત)=ખાવાનું તે; અનાજ. રુચિ (રુચ્ ભાવવું)=ભાવવું તે; ઇચ્છા; ભૂખ; સ્વાદ.

પાઠ ૧૯—ઉદમ (ઉદ્+યમ્+અ)=મનને બહાર રખડવું અટકાવવું તે; કામ; મહેનત; ઉદ્યોગ. અંક (અંક+અ)=ચિહ્ન કરવું તે; નિશાની; ગણવું તે; સંખ્યા; આંકડો; પ્રકરણ; અધ્યાય; ભાગ. ગર્વ (ગર્વ+અ)=અહંકાર કરવો તે; અહંકાર; અભિમાન. ધીર (ધીર+અ)=ધીરજ રાખનાર; ધીરો; વીર; બહાદુર. પ્રૌઢ (પ્ર=વિશેષ +ઋઢ (વહ+ત)=વહન કરેલું)=પુખ્ત ઉમરનું; ઉંચી ભાષાવાળું; વિવેકથી ભરેલું; વિદ્યા-પદ્ધતીથી માનવનું; દેખાવમાં મોટું. પંચામૃત (પંચ+અમૃત)=દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને સાકર દેવવાસ્તે એકઠું કરેલું તે. તરુ (તૃ+ડ)=ફળગો ફૂટીને નીકળનાર; ઝાડ; વૃક્ષ. સુવર્ણ (સુ+વર્ણ+અ)=સારા રંગનું; સોનું. હવન (હુ+અન)=હોમ કરવો તે; યજ્ઞ. હોમ (હુ+મ)=હોમવું તે; અભિદાન; યજ્ઞ.

પાઠ ૨૦—તમતમાટ (તમતમ=અહુ જ તીખું+આટ)=તમતમ થવું તે. તિખાશ=તીખાપણું. પ્રદેશ (પ્ર=વિશેષ+દેશ)=મોટો દેશ; પ્રાન્ત; એકાદું વિસ્તીર્ણ સ્થળ. દેશ (દિશ્ દેખાડવું+અ)=કુદરતી હદવાળો જમીનનો મોટો ભાગ; રાષ્ટ્ર; મુલક; વતન. અક્ષાંશ (અક્ષ=ચક્ર+અંશ=ભાગ)=પૃથ્વીપરના દરેકોઈ સ્થળનું ભૂમધ્યવૃત્તથી ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અંતર. પૃથ્વીના ઉત્તરદક્ષિણ પરિધનો ૩૬૦ મો ભાગ એક અક્ષાંશ. રેખાંશ (રેખા=લીટી+અંશ)=લીટીના ભાગ, પૂર્વ પશ્ચિમ જનાર વૃત્તના ભાગ, પૃથ્વીપરના દરેકોઈ સ્થળનું મુખ્ય યામ્યોત્તર વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં અંતર. સુવાસિક (સુ=સારી+વાસ=ગંધ+ષક)=સારી છે ગંધ જેની; સારી ગંધવાળું. (અ. પ્રી. સ.). મુખવાસ

(મુખ+વાસ=મુગંધ)=જમી બિડ્યા પછી મોંને ચોકખું કરવા માટે પાનસોપારી વગેરે ખાવાં તે. સંજ્ઞા (સંજ્ઞા=સમજવું, ઓળખવું, ચોકી કરવી, નામ પાડવું+આ)=જ્ઞાન; શુદ્ધિ, ચેતના; નામ; સંકેત; હાથ વગેરેથી ઇશારો કરવો તે. ભૂમિ (ભૂ હોવું+મિ)=જમીન; પૃથ્વી; માળ. પરિપકવ (પરિ+પચ્+ત)=ધણું પાકેલું; પૂરું પાકેલું; પરિપાક, પૂરું રાંધેલું. સુવાસ (સુ+વાસ)=સારી ગંધ; મુશબો. (ક. ધા. સ.). ઉત્તેજક (ઉદ્+તિજ્=ઉત્તિજ્+અક)=ઉત્તેજકરનાર. મિષ્ટ (મિષ્+ત)=મીઠું; સ્વાદિષ્ટ; બીનું. રતાશ=રાતાપણું; લાલાશ. વેદના (વિદ્+અના)=જાણવું તે; જ્ઞાન; પીડા; કળતર; દુઃખ. રેચક (રિચ+અક)=ખાલી કરનાર; જીવાખ લાગે તેવું. ઉત્કૃષ્ટ (ઉદ્+કૃષ્+ત)=કેંચે ખેંચેલું; ઉત્તમ; શ્રેષ્ઠ. વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર.

પાઠ ૨૧—ગણિત (ગણ+ઈત)=ગણેલું. વિદ્યાલય (વિદ્યા+આલય)=વિદ્યાનું સ્થાન=પાઠશાળા. નિરભિમાન (નિર્+અભિમાન)=નથી અભિમાન જેને; અભિમાન વગરનું. (અ. ગ્રી. સ.). હરણુ (હ્ર+અન)=હરવું તે; લઈ જવું તે. વિસ્મય (વિ+સ્મિ+અ)=વિશેષ હસવું તે; એકાએક અજાણ્ય જેવું; આશ્ચર્ય. ધર્મેષદેશક (ધર્મ+ઉપદેશક)=ધર્મનો ખોધ કરનાર. શાસ્ત્રી (શાસ્ત્ર+ઇન્તોઈ)=શાસ્ત્રને જાણનાર. દષ્ટિવિદ્યા=દષ્ટિ—આંખની વિદ્યા. (ક. ત. પુ. સ.). પૃથ્-કરણુ=પૃથક્-જુદું કરવું તે; એથી ઉલટો શબ્દ સંયોગીકરણ. છિદ્ર (છિદ્+ર)=છેદવું તે; કાણું; ખાકું; એખ. જન્મભૂમિ=જે દેશમાં જન્મ થયો હોય તે ભૂમિ. સંભાષણ (સંભાષ્+અન)=વાતચીત કરવી તે; વાતચીત; પરસ્પર ભાષણ. શોધ (શુધ્+અ)=શોધવું તે; તપાસ. ચંદ્ર (ચંદ્+ર)=પ્રકાશનાર; પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ. ભરતીઓટ=ભરતી ને ઓટ. (કં.ક). નિવારણ (નિવૃ+અન)=અટકાવવું તે; રોકાણ. પદાર્થવિજ્ઞાન=પદાર્થના ગુણનું શાસ્ત્ર. (ક. ત. પુ. સ.). નિયમપૂર્વક=(નિયમ+પૂર્વ+ક)=નિયમ છે પૂર્વ જેમાં; નિયમપ્રમાણે. (અ. ગ્રી. સ.). જ્ઞાની (જ્ઞાન+ઇન્તોઈ)=જ્ઞાનવાળો.

પાઠ ૨૨—ચોર (ચુર+અ)=ચોરનાર; વગર હકે ખીંચી

મિલકત છાનીમાની લઈ જનાર; તસ્કર. દત્તક (દા+ત+ક લ. વા. પ્ર.)=આપેલો. જેને દીકરો ન હોય તેણે બીજાના દીકરાને વિધિપૂર્વક લઈ પોતાનો કરી રાખ્યો હોય તે. તેનો આપેલો હોવાથી 'દત્તક' કહેવાય છે. વિલંબ (વિલમ્બ+અ)=લટપટી રહેવું તે; ઢીલ; ખોટી; વાર. શાન્ત (શમ્+ત)=શાન્ત થએલું; સ્વસ્થ. ભવ (ભૂ+અ)=હોનાર-મહાદેવ; હોવું તે-શુંદગી; સંસાર. વેદ (વિદ્+અ)=જાણવું તે; જ્ઞાન; ધર્મશાસ્ત્ર. વેદ ચાર છે:-ઋગ્વેદ; યજુર્વેદ; સામવેદ; અને અથર્વવેદ. મંત્ર (મન+ત્ર)=વિચાર કરવાનું સાધન; છાનો વિચાર અથવા મસજત. પત્ની (પા પાળવું)=પાળવા યોગ્ય; સ્ત્રી; ભાયાં. દોલત (અ. દવૃત્ત). યથાવિધિ=વિધિ પ્રમાણે. (અ. ભા. સ.). નૈવેદ્ય (નિવિદ્+ય)=સન્માનપૂર્વક અર્પણ કરવું તે; મૂર્તિને ચઢાવવાની ચીજ.

પાઠ ૨૩—ગોપાલદાસ=ગોપાલ-શ્રીકૃષ્ણનો દાસ. (ક. ત. પુ. સ.). યોજના (યુજ્+અના)=જોડવું તે; સંયોગ; ગોઠવણ; રચના. નારાજ=રાજ નહિ તે-કોપાયમાન.

પાઠ ૨૪—સ્વસ્તિ (સુ+અસ્+તિ)=સારું હોવું તે; કલ્યાણ-વાચક; આશીર્વાદ અને ક્ષેમપણું બતાવનાર અવ્યય. પ્રવાસી (પ્રવસ્+ઈન્નોર્ટાઈ)=પ્રવાસ કરનાર; મુસાફર. ચિન્તન (ચિન્ત+અન)=વિચારવું તે; વિચાર. સન્નિવૃદ્ધાનંદ (સન્+નિત્ય+ચિત્=જ્ઞાન+આનંદ =સુખમય)=નિત્ય, જ્ઞાન સ્વરૂપ, અને સુખમય બ્રહ્મ. અજ્ઞ (અ+જ્ઞ)=નહિ જાણનાર; મૂર્ખ; ખેવકૂફ. (નજ). પય (સં. પયસ્. પા=પીવું+અસ્)=પીવાનું-પાણી; દૂધ. રમ્ય (રમ્+ય)=રમવાને યોગ્ય; સુંદર.

પાઠ ૨૫—અંકુર (અંક્ નિશાની કરવી+ઉર)=ફળગો. જન્મ (જન+મન-મ)=જન્મવું તે; જન્મ; ઉત્પત્તિ; ભવ. તનુ (તન્ તાણવું+ઉ=નાર)=તણાનાર; શરીર; પાતળું. મહાન (મહ્ મોટા થવું)=મોટું. વિપ્ન (વિ+હન+અ)=અટકાવનાર; નડતર; હરકત; સંકટ. રાજ્ય (રાજ્+ય)=રાજ્યને પ્રકાશવાનું સાધન; મુલક; દેશ. પ્રયાસ (પ્રયસ્+અ)=શ્રમ લેવો તે; શ્રમ; પ્રયત્ન; મહેનત. સતત (સમ્+

તનુ+ત)=સાથે ખેંચેલું; હંમેશનું; ચાલુ. 'સમ્' નો 'મ્' લોપાય છે. પરિપૂર્ણ (પરિ+પૂર્+ન)=ધણું-પૂર્ણ કરેલું; પૂરેપૂરું. અશુભ (અ+શુભ્+અ)=નહિ શોભવું તે; અમંગળ. (ખ.ગ્રી.સ.). પર્યન્ત (પરિ+અન્ત)=અંત; સીમા; હદ. પાત્ર (પા+ત્ર)=પીવાનું સાધન; આખ-ખોરો; વગેરે. યોગ્ય; લાયક. એ શબ્દ બીજા શબ્દ સાથે જોડાય છે. ક્ષમાપાત્ર; દાનપાત્ર. નાટકનો ખેલાડી; નદી, સમુદ્ર વગેરેનાં તળિયાંની જમીન. સુમાર્ગે=સારે માર્ગે. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૨૬—અખાત (અ+ખન+ત)=ખોદેલું નહિ તે; સ્વાભાવિક રીતે સમુદ્રનો જમીન તરફ ગએલો કાંટો. ભવ્ય (ભ્+ય)=હોવા યોગ્ય; ઉત્તમ. નગર (નગ=પર્વત+ર=સ્થળવાચક પ્રત્યય)=પર્વત પાસે વસેલું; શહેર; પુર. અધ્યયન (અધિ+ઙ્+અન)=ભણવું તે; અભ્યાસ; પાઠ; સ્મરણ. લેખન (લિખ્+અન)=લખવું તે. યુદ્ધ (યુધ્+ત)=ઝડેલું; લડાઈ. સૈનિક (સેના+ઇક)=લશ્કરી; યોદ્ધાઓ. ક્વાઇદ (અ.)=ફિત. સ્થાપના (સ્થાપ્+અના)=ખેસાડવું તે; રહેઠાણ. લિપિ (લિપ યોપડવું)=લખેલા અક્ષર; વર્ણમાલા. કલા (કલ્+આ)=શબ્દ કરવો તે; હુન્નર; જુક્તિ; ઉપાય; કાન્તિ. આરાધના (આ+રાધ્+અના)=પ્રસન્ન કરવું તે; પૂજા; સ્તુતિ; સેવા; ભજન. પેગંબર (ફા. પયગામ=સંદેશો+અર=ઝર્ઈ જનાર)=ઈશ્વરને ત્યાંથી સંદેશો લાવનાર. પરબ્રહ્મ (પર+બ્રહ્મ)=મોટો બ્રહ્મ; જગદીશ્વર; પ્રભુ.

પાઠ ૨૭—વાયુપુત્ર=વાયુના પુત્ર; હનુમાન. (ક. ત. પુ. સ.). નિધાન (નિધા+અન)=રાખનાર; ભંડાર. બળનિધાન=બળનું સ્થાન-ભંડાર (ક. ત. પુ. સ.). ઉપનામ (ઉપ+નામ)=નાનું નામ; પદવી; હોદ્દો; ખિતાબ. (ક. ધા. સ.) હનુમાન (હનુ=જડબું+માન)=જડખાવાળો; એક સરદાર વાંદર; અંજનીપુત્ર; રામનો સેવક. દીન-લાવ=ગરીબ લાવ; ગરીબાઈ. (ક. ધા. સ.). દૈત્ય (દિતિ=કરચપ ઋષિની સ્ત્રી+ય)=દિતિના વંશજ; રાક્ષસો. મંત્રેશ્વર (મંત્ર=સલાહ+ઈશ્વર)=સલાહ આપવામાં શ્રેષ્ઠ. નિર્ધાર (નિર્ઘ્+અ)=નક્કી કરવું તે;

નક્કી; નિશ્ચયપૂર્વક; ધણામાંથી એકને છૂટું પાડવું તે. અનિત્ય (અ+નિત્ય)=હંમેશનું નહિ તે; ક્ષણિક; મિથ્યા; જીલ્ડું. (નજ્). સંદેહ (સંદિહ્+અ)=શક લાવવો તે; શક; સંશય. કળાહીન=કળાથી હીન-ઓછો; કળા વિનાનો. (પ. ત. પુ. સ.). મૂર્તિકાર=મૂર્તિને કરનાર. (ઉપપદ). છડીદાર=છડીને રાખનાર-પોકારનાર; ચોખદાર. (ઉપપદ). ગણિકાગૃહ (ગણિકા (ગણ=ટોળું+ફકા=વાળી)=વેશ્યા; કંચની+ગૃહ=ઘર)=વેશ્યાનું ઘર. પ્રાપ્તિ (પ્ર+આપ્=પ્રાપ્+તિ)=મેળવવું તે; પેદાશ. યુવાઋતુ (યુવા=જુવાની+ઋતુ=કાળ)=જુવાનીનો કાળ. (ક. ધા. સ.). અફળ (અ+ફળ)=ફળ વિના; ફેકટ; વ્યર્થ; નિષ્ફળ. એથી ઉલટો શબ્દ સફળ. કૃપાનિધાન=કૃપાનું નિધાન-સ્થાન-ભંડાર. (ડ. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૨૮—વિલાપ (વિલપ્+અ)=શેક કરવો તે; રડવું તે. વિવિધ (વિ+વિધા=પ્રકાર)=વિશેષ પ્રકારનું; જાતજાતનું; તરેહવાર. વ્યાકુળ (વિ+આકુલ)=વિશેષ ગભરાયલું, બાવડું, દુખી. વૈદરભી (વિદર્ભ+અ+ઈ)=વિદર્ભ દેશનો રાજા વૈદર્ભ, તેની પુત્રી; દમયન્તી; નળની પત્ની. રમા (રમ્+આ)=રમનારી; સ્ત્રી. અવધિ (અવ+ધિ+કિવપ ક્રિ. વા. પ્ર.)=ધારણ કરવું તે; સીમા; હદ; વખત. વિશ્વમોહિની (વિશ્વ+મુહ્+ધની)=દુનિયાને મોહ પમાડનારી. સૃષ્ટિ-દોહિની (સૃષ્ટિ+દુહ્+ધની)=દુનિયાના દોહનરૂપ. વિરહ (વિરહ્+અ)=તજવું તે; વિજેગ, વહાલાંની જીદાર્થ. વિરહિણી (વિરહ્+ઈન્+ઈ)=પ્રતિથી જીદી પડેલી સ્ત્રી. રુદન (રુદ્+અન)=રડવું તે. ધરણ (ધૃ+અન)=પકડવું તે; ટેકા; પૃથ્વી. નિર્વાટ (નિર્+વાટ)=નથી વાટ જેમાં-વાટ વગરનું; પગલાં વગરનું. ભૂપાલ (ભૂ-પૃથ્વીને પાળનાર-રાજા). (ઉપપદ). મોહધારણ (મોહ-મુહ્+અ-+ધારણ (ધૃ+અન)=ધરનાર)=મોહ રાખનાર. કર્મકારણ=કર્મ-નસોજને યોગે. ભુજ (ભુજ્+અ)=વાંકો વળનાર; હાથ; ખભાથી કાણી સુધીનો ભાગ. ભાવી (ભૂ+ઈન્+તોઈ)=ચનાર. સ્વર (સ્વૃ+અ)=અવાજ કરવો તે; અવાજ; શબ્દ; સૂર; સ્વરના ત્રણ ભેદ છે:-૧. ઉદાત્ત=ઉંચેથી બોલાય

તે; ૨. અનુદાત્ત=નીચે બોલાય તે; ૩. સ્વરિત=મધ્યમ રીતે બોલાય તે; સ્વર અને વ્યંજન પૈકી સ્વર વર્ણ; ગાયનના સાત સ્વર પૈકી પ્રત્યેક. ગજગામી (ગજ=હાથી+ગમ=જવું+જનો ફે=નાર)=હાથીની પેટે (મલપતી ચાલે) ચાલનાર સ્ત્રી. નિર્મુખ (નિર્+મુખ)=નિર્ગત-વીણું છે મુખ જેનું એવા; વીણે મોઢે. નેત્ર (ની+ત્ર)=દોરી જવાનું સાધન; આંખ. દયાસિંધુ=દયાના સાગર. (ફ. ત. પુ. સ.). દીનખંધુ=ગરીબના બેલી. (ફ. ત. પુ. સ.). વરદાન (વર=ધૃષ્ટા+દાન=અર્પણ)=કોઈ દેવદેવીએ પ્રસન્ન થઈ ભક્તને આપેલું વચન. (ફ. ત. પુ. સ.). પ્રાણદાન=પ્રાણ-જીવનદાન; મરણમાંથી ઉગારવું તે. (ફ. ત. પુ. સ.). કાન્ત (કમ્+ત)=ચાહેલો; વર; કંથ. સખળ=ખળ સહિત; એથી ઉલટો શબ્દ નિર્ગળ. (ખ. ત્રી. સ.). શાપ (શપ્+અ) શાપવું તે; બદ્દુઆ. આખ્યાન (આ+ખ્યા+અન)=કહેવું તે; કથા, કહાણી.

પાઠ ૨૯—પતિ (પા+તિ=નાર)=પાળનાર; ધણી; સ્વામી; માલિક. મર્મ (મૃ+મન)=મરવાનું ઠેકાણું; તેવું અંગ; સાર; રહસ્ય. રાજ્યાસન (રાજ્ય+આસન)=રાજ્યની ગાદી; સિંહાસન. સ્તંભ (સ્તંભ+અ)=થાંભવું તે; થાંભલો. રાજ્યતંત્રી=રાજ્યનો કારભારી. (ફ. ત. પુ. સ.). વ્યાપી (વ્યાપ્=ફેલાવું)=ફેલાઈ. ધર્મિષ્ઠ (ધર્મિન્+ષ્ઠ)=દાન કરનાર; આચાર વિચાર રાખનાર; સદ્ગુણી, સાધુ, પવિત્ર. નિષ્ઠા (નિ+સ્થા+આ)=માહે (ઠરીતે) રહેવું તે; આસ્થા; ભરોસો. શોક (શુચ+અ)=શોક કરવો તે; દિવંગીરી; ખેદ. સાધુ (સાધ્+અ) પરકાર્ય સાધે તે; ફતેહ મેળવનાર; પ્રામાણિક (કેમકે પ્રામાણિકપણું એ જ ફતેહ મેળવવાનો ખરો માર્ગ છે); જન સાધુ; જોગી.

પાઠ ૩૦—હરામખોર=હરામ-ગેરવાજખી કરનાર; જેનું અન્ન ખાધું હોય તેનું ખુફ કરનાર; કૃતદન. (ઉપપદ). જનમાલ (ફા. જન=જીવ+અ. માલ)=જન અને માલ. (કંઠ). ગુનેગાર=અપરાધી; અધર્મી.

પાઠ ૩૧—કર્તા કે કર્તા (કૃ+તૃનોતા)=કરનાર. દુર્યસન (દુર્+વ્યસન)=ખરાબ ટેવ. (ક. ધા. સ.). મનુષ્ય (મનુ(મન+અ)

=વિચાર કરી શકનાર; માણસ જાતનો મૂળ પુરુષ; કેમકે સદ્રાણાં
પ્રાણીઓમાં માણસ જ વિચાર કરી શકનાર છે+ષ્ આગમ+ય
અપત્યવાચક પ્રત્યય)=મનુષી ઉત્પન્ન થએલ, માણસ. સમય (સમ્
+અય્+અ)=સાથે જવું તે; વખત; પ્રસંગ. જમણ (જમ+અણ)=
જમાડવું તે; જમવાના પદાર્થો. રસ (રસ્+અ)=રવાદ લેવો તે;
રસ; પારો. ફળદ્રૂપ (ફલત=ફળતું+રૂપ)=ફળતું છે રૂપ જેનું તે;
રસાળ જમીન. વ્યસન (વિ+અસ=વ્યસ્+અન)=ઉંધું વાળવું તે;
દુરાચાર; લત, ટેવ, મદાવરો. નિદ્રા (નિ+દ્રા=નિદ્રા+આ)=ઉંધવું તે;
ઊંઘ. મઘ (મઘ્+ય)=ગાંડા કરનાર-મદિરા, દારુ. સંખ્યા (સંખ્યા+
આ)=ગણીને કહેવું તે=અંક; આંકડો, ગણતરી, પરિમાણ.

પાઠ ૩૨—ખેહાલ=નઠારી હાલતવાળો. દુઃખદ=દુઃખને આપ-
નાર; એથી ઉલટો શબ્દ સુખદ=સુખને આપનાર. (ઉપપદ). સરિતા
(સૃ+હૃ+આ)=વહેતી નદી. સ્મિત (સ્મિ+ત)=હસેલું; મલકાતું;
ખીલેલું; હાસ્ય. આલિંગન (આ+લિંગ્+અન)=ભેટવું તે; કોટી.
નિજ (નિ+જન+અ)=જન્મનાર; પોતાનું. યુગ (યુજ્+અ)=જોડ-
નાર, જોડકું; સત્ય, વ્રતા, દ્રાપર, અને કલિ એવા જે ચાર યુગ
ગણાય છે તે.

પાઠ ૩૩—નરસિંહ=સિંહ જેવો નર. (ક. ધા. સ.). વાલ્મીકિ
—વાલ્મીકિ (વલ્મીક=રાફડો+અ)=રાફડામાંથી નીકળેલ; રામાયણના
કર્તા; એક મુનિ. પિતામહ=પાપનો પાપ-દાદો. ઉર્ફે (અ. ઉર્ફ)=
ખીજો નામે. આવેશ (આ+વિશ્+અ)=પેસવું તે; ભૂત વગેરેનો વળ-
ગાડ; અહંકાર. સહવાસ (સહ+વસ્+અ)=સાથે વસવું તે; પરિચય;
સંબંધ. (ખ. વ્રી. સ.). ચિત્તવેધક=મનને વિંધનાર. (ઉપપદ). સાર
(સૃ+અ)=સરવું તે; તત્વ. અવતાર (અવતૃ+અ)=અવતરવું તે; જન્મ;
વિષ્ણુ વગેરેના જુદા જુદા દેહધારણ કરેલા અવતાર; આત્મા એક
દેહ છોડી ખીજ દેહમાં જાય તે. નિરાકાર (નિર્+આકાર)=નથી
આકાર જેનો=વિષ્ણુ, શિવ, પરમાત્મા. (ખ. વ્રી. સ.). નિરંજન
(નિર્+અંજન=અજ્ઞાન)=અજ્ઞાન રહિત-શિવ, પરમાત્મા. વ્યાપક

(ઘ્યાપ્+અક)=વ્યાપનાર; ફેલાયલું. ભવિષ્ય (ભૂ+થવું+ઈ+ચ્ય)=થનારું; આવતા કાળમાં જે બનનાર તે—નસીય; પ્રારબ્ધ; ભવિષ્ય-કાળ. ભાવ (ભૂ+અ)=કેાવું તે; લાગણી; ઉદ્દેશ, હેતુ; ચેષ્ટા; ઇચ્છા. મહારાષ્ટ્ર-પ્રા. મરહટ્ટ-મરાઠા (મહા+રાષ્ટ્ર)=મોટો દેશ; એક દેશનું નામ; તે દેશના વતની તે મરાઠા. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૩૪—શોભિત(શુભ્+ઈત)=શણગારેલું; સુંદર. પાયમાલ (ફા.)=નાશ પામેલું. સ્વસ્થ=સ્વ-પોતાની સ્થિતિમાં રહેનાર; શાન્ત. (ઉપપદ). પરાજય (પરાજિ+અ)=હારવું તે; હાર; વક્તૃત્વ (વક્+તૃ+ત્વ)=બોલવાપણું, બોલવાની શક્તિ-છટા; વાક્યાતુર્ય. તત્ત્વજ્ઞાન=બ્રહ્મજ્ઞાન, ફિલસુફી. ગણના (ગણ+અના)=ગણવું તે, ગણતરી, પ્રતિષ્ઠા. શ્રેષ્ઠ (શ્ર=સ્તુતિપાત્ર+ઇષ્ઠ)=સૌથી સારું, ઉત્તમ. પ્રકાર (પ્રકૃ+અ)=કરવું તે, રીત; જાત; આપત. જિત (જિ+ત)=જિતેલું. કાળાંતર (કાળ+અંતર)=ખીન્ને કાળ, કેટલોક કાળ વીત્યા પછી.

પાઠ ૩૫—સમભાવના (સમ=સરખી+ભાવના (ભૂ+અના)=લાગણી)=સરખી લાગણી. અન્યોન્યાશ્રય (અન્યોન્ય=પરસ્પર, એક બીજું+આશ્રય=મદદ)=પરસ્પર મદદ. વસુધા=વસુ-દ્રવ્યને ધારણ કરનાર-પૃથ્વી. (ઉપપદ.) અપશબ્દ (અપ+શબ્દ+અ)=ખરાબ બોલવું તે, ખરાબ શબ્દ. શાણપણ=ડાહ્યાપણું, સભ્યતા.

પાઠ ૩૬—વિધવિધ (સં. વિધ=પ્રકાર)=મહુ બહુ પ્રકારના, તરેહવાર. પાઠ (પઠ+અ)=અણવું તે-પાઠ. અવસર (અવ+સૃ+અ)=ટાણું, તક, વખત. વિદ્યે (વિજ્ઞ=વ્યાપવું)=જગત્. ઉદાસ (ઉદ્+અહાર+આસ્=મેસવું+અ)=શોકાતુર, ગમગીન. જનકૃત=માણસે કરેલું. (૩. ત. પુ. સ.). પ્રભુકૃત=પ્રભુએ કરેલું. (૩. ત. પુ. સ.). મતિ (મન+તિ)=વિચારવું તે, વિચાર; બુદ્ધિ.

પાઠ ૩૭—ચમત્કારી=ચમત્-નવાઈ કરનાર; અજાયબ ભરેલું. આધ્યાત્મિક (અધ્યાત્મન=આત્મા+ઇક)=આત્માસંબંધી. પ્રાકૃતિક (પ્રકૃતિ+ઇક)=પ્રકૃતિને લગતું, સ્વાભાવિક. ઐહિક (ઇહ=અહીં, આલોક+ઇક)=આલોક સંબંધી. વ્યવહાર (વિ+અવ+હ=વ્યવહ+અ)

=આચરવું તે, લોકરૂઢિ; ધંધો; સંબંધ. નિબંધ (નિબંધ+અ)=
નિયમથી બાંધવું તે, કોઈ પણ વિષયપર સારી ધ્યાનરતવાળું લખાણ.
સાંકેતિક (સંકેત=નિયમ+ઇક)=નિયમને અનુસરતું. સ્વરસંવાહક=
સ્વર-અવાજને લઈ જનાર ગુણ છે જેમાં એવો. (અ. ત્રી. સ.).
સ્વરધારણ (સ્વર (સ્વૃ+અ)=અવાજ+ધારણ)=અવાજને ધારણ
કરનાર; સ્વરગ્રાહક. ગાયન (ગૈ+અન)=ગાવું તે. અસ્પષ્ટ=સ્પષ્ટ-
બરાબર સમજાય તેવું નહિ તે. (નર્મ). ધ્વનિ (ધ્વન=અવાજ
કરવો)=અવાજ; રાગ; શબ્દ.

પાઠ ૩૮—જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞાસુ=જાણવા ઇચ્છવું+કિ=નાર)
=જાણવા ઇચ્છનાર. નાટક (નટ્+અક)=નાચનાર; જેમાં ગદ્યરૂપ
સંવાદ ને કવિતા બંને હોય છે તે; વેશ કાઢી ખેલ કરવો તે. બુદ્ધિ-
શાળી=બુદ્ધિવંદે શોભનાર. (ઉપપદ). વાદવિવાદ=સામસામાસવાદ
જવાબ કરવા તે; સંભાષણ. પ્રતિપાદન (પ્રતિપદ્+અન)=કબૂલ
કરવું તે; દરકોઈ વિષયના પક્ષના દોષોનું નિરાકરણ કરી સ્થાપન
કરવું તે; સ્થાપન. અપૂર્ણ (અ+પૂર+અન)=ન પૂર્ણ કરેલું; અધુરું.
અપ્રિય=પ્રિય-વદાણું નહિ તે; પ્રતિકૂળ. શંકાશીલ=શંકા છે શીલ-
સ્વભાવ જેનો એવો; શંકાવાળો. (અ. ત્રી. સ.). સમક્ષ (સમ્=સાથે
+અક્ષિ)=આંખ સામે-રૂબરૂ. ઈશ્વરપ્રેરણા=ઈશ્વરની ઇચ્છા. (દ. ત.
પુ. સ.). ઉલ્લંઘન (ઉદ્+લંઘ=ઉલ્લંઘ+અન)=આડે રસ્તે જવું તે,
આલંઘવું તે. હાસ્ય (હસ્+અય)=હસવા લાયક; હાસ્યરસ; મજકરી.

પાઠ ૩૯—શક્તિમન્ત=શક્તિવાળો. સમર્થ; જોરાવર; ધનવાન.
સુલભ (સુ+લભ્+અ)=સહેલથી મેળવાય એવું. તરંગ (તૃ=ગિજ્ઞાણવું+
અ=તર+અન)=ગિજ્ઞાણને ચાલનાર; પાણીનાં મોઝાં; પવનની લહેરો;
મનના બુદ્ધિ. પ્રારબ્ધ (પ્ર+આ+રભ્=પ્રારભ્+અન)=શરૂ કરેલું (કર્મ),
નસીબ. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે:—પ્રારબ્ધ=જેનું ફળ આ
જન્મમાં ભોગવવા માંડ્યું છે તે; ક્રિયામાણ=જે આ જન્મમાં કરાતું
અને કેટલુંક ભોગવાતું જાય છે તે; અને સંચિત=આવતા લવમાં
ભોગવવા સાર જે સંચી રખાય છે તે. સિદ્ધિ (સિદ્ધ+તિ)=પાર-

પડવું તે; પોતાના કામમાં ફતેહ મેળવવી તે. હાનિ-હા=તજવું+
તિ ('તિ' નો 'નિ' થયો છે)=તજવું તે; તુકસાન. બંધન (બંધ્+
અન)=બાંધવું તે; કબજે; કેદ. સાવધ (સ+અવ+ધા+અ)=સાવધ-
પાળું તે; સાવધાન; સાવચેત; જાગૃત; હોશિયાર. (બ. ગ્રી. સ.).
આસ્થા (આસ્થા+આ)=(માનેલી વાતની) મર્યાદામાં રહેવું તે;
વિશ્વાસ; મુઠી. સંકલ્પ (સમ્+ક્લ્પ+અ)=સારી યોજના કરવી તે;
મનનો એક વ્યાપાર; મરજી; વિચાર; નિયમ.

પાઠ ૪૦—પ્રાચી (પ્રાચ્-પ્ર=આગળ+અંચ્=જવું+કિવપ ક.
વા. પ્ર.—માં આગળ જનાર—પૂર્વ તરફનું+ઈ ના. જ. પ્ર.)=પૂર્વ દિશા.
દિશા (દિશ્+આ)=દેખાડનારી—જાણૂ, તરફ, દિશા. રક્ત (રંજ+ત)
=રંગાએલું—લાલરંગનું—લોહી; રાજ્ય એલો—પ્રેમ ભરેલો. વિતર્ક (વિ
+તર્ક+અ)=ઉલટો વિચાર કરવો તે—ખોટા તર્ક—શંકા. ધરા (ધૃ+
આ)=ધારણ કરનારી—પૃથ્વી. તૃણા (તૃષ્+ના)=તરસ્યા થવું તે;
તરસ; ધમ્બા. ઉદ્યાયલ (ઉદ્ય+અયલ)=એ નામનો પૂર્વ દિશાએ
કલ્પેલો પર્વત. સિંહાસન (સિંહ+આસન)=સિંહના આકારનું તખ્ત.
આદર્શ (આ+દૃશ્+અ)=જોવાનું સાધન—દર્પણ; આરસી. સંગ્રામ
(સંગ્રામ્+અ)=યુદ્ધ કરવું તે—યુદ્ધ; રણ; લડાઈ. કૌઘ (ક્રુધ્+અ)=
ગુસ્સે થવું તે—ગુસ્સો; કોપ; રોષ. પ્રણામ (પ્ર+નમ્+અ)=વિશેષ
નમવું તે—નમસ્કાર. ગુરુ (ગૃ=ખેલવું+ઉ=નાર)=શિક્ષક; અધ્યાપક;
આચાર્ય. ઇષ્ટ (ઈષ્+ત્ત)+ઈષ્ટેલું. મૃણ્મય (મૃદ્—માટીનું બનાવેલું;
માટીનું). સરૂપ=સરખુંરૂપ; એક જાતનું. (બ. ગ્રી. સ.). તૂર (અ.)=
તેજ. વિદેશ (વિ+દેશ (દિશ્+અ)=મુલક)=પરદેશ.

પાઠ ૪૧—પ્રવેશ (પ્રવિશ્+અ)=દાખલ થવું તે. દોષરહિત
(દોષ+રહિત=તબીયલું)=દોષે રહિત, દોષવિનાનું. (૩. ત. પુ. સ.).
વર્ણનીય (વર્ણ+અનીય)=વર્ણન કરવા લાયક. નકશીદાર=કોત-
રણીવાળું. (ઉપપદ). અત્યુત્તમ (અતિ+ઉત્તમ)=ધણું ઉત્તમ. મોહ
(મુહ્+અ)=મેલાન થવું તે—મૂર્છા. રતનજડિત=રતનવડે જડિત—જડેલું.
(૩. ત. પુ. સ.). સુવર્ણમય=સોનાથી ભરેલું. એકાગ્ર (એક+અગ્ર

=છેડો)=એક ચિત્તવાળું; સ્થિર. સર્વત્ર=સર્વ ઠેકાણે. લિંગતા=બુદ્ધિ-
પણું. તલ્લીન (તત્+લીન)=તેમાં લીન થયેલું; વિચારમાં ગરક
થયેલું. પ્રતિક્ષણે=દરેક ક્ષણે. (અ. ભા. સ.). વિહાર (વિહ+અ)=
ભ્રમવું તે-ગમન; ક્રીડા કરવી તે-ક્રીડા; મઠ; બૌદ્ધ ધર્મનું દેવાલય.
હિમમય=અરૂંધી ભરેલાં. અવલુચ્ચ (અ+લુચ્ચ+અ)=વર્ણન ન થઈ
શકે એવું. ચક્રિત (ચક્+ઈત)=ખીધેલું, ભયભીત, કંપિત. અગાધ
(અ+ગાધ=રહેવું, રોકાવું+અ)=સ્થાન નહિ તે-તળિયું માલૂમ ન
પડે તેવું; અથાગ; ધણું જ ઉંડું; ગહન. પૂજ્યબુદ્ધિ=માનનીય બુદ્ધિ.
વિરાજમાન (વિરાજ+અ (આગમ)+માન વ. કૃ. પ્ર.)=પ્રકાશવું;
શાભિવું. અદ્વા (અ. અલ્લાહ)=બુદ્ધિ; પરમેશ્વર.

પાઠ ૪૨—સ્થાપન (સ્થાપ્+અન)=ખેસાડવું તે; મુડી, થાપણ.
ગુમાસ્તાગીરી=ગુમાસ્તાનું જે કામ તે; મહેતાગીરી. માંદગી=
આગ્નરીપણું; મંદવાડ; બિમારી. સાહુકાર (સં. સાધુકાર=સાધુ; શ્રેષ્ઠ
કામ કરનાર; નાણાવડી; સરાફ. (ઉપપદ). સેવિંગ્સબૅંક (સેવિંગ્સ=
ખચાવેલું+બૅંક=પેઢી)=ખચાવેલું નાણું વ્યાજે મૂકવાની પેઢી. દરકત
(દ્રા. દરત=હાથ+ખત=લખાણ)=પોતાના હાથના અક્ષર.

પાઠ ૪૩—વઢવાણ (સં. વર્ધમાન-વૃધ્+અ (આગમ)+માન
વ. કૃ. પ્ર.)=વધવું જતું શહેર. છત્ર (છદ્+ત્ર)=વર્ષાદ અથવા તાપથી
શરીર ઢાંકવાનું સાધન. છત્રી (છત્ર+ઈ=ના. જા. પ્ર.)=નાનું છત્ર.
સંગીત (સમ્+ગૈ+ત)=સાથે ગાયલું. સાથે મળી ગાવાનું ગીત; ગાન,
તાન; ગાયનવિદ્યા. કાઠિયાવાડ=કાઠી લોકોનું રહેઠાણ. (દ. ત. પુ.
સ.). વિધિ (વિધિ=કરવું+કિવ્ ક્રિ. વા. પ્ર.)=કરવું તે-રીતિ,
પ્રકાર; ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા; કરનાર-બ્રહ્મા; ભાગ્ય; નસીબ; દેવ. ક્રમ
(ક્રમ્+અ)=પગલાં ભરવાં તે અનુક્રમ. વાગ્યાણ (વાક્+આણ=વાણીનો
પ્રહાર-મહેણાં). દુકાનદાર=દુકાનવાળો. ઉડગાર (ઉદ્+ગાર+ગુ=
અવાજ કરવો+અ)+આશ્ચર્ય, નવાઈ, વગેરે થઈ આવતાં એકાએક
અવાજનું બહાર પડવું તે-શબ્દ; ઓડકાર. સિરસ્તેદાર=સિરસ્તો-
રીતરિવાજથી જાણીતો.

પાઠ ૪૪—કાળ (અ. કાઝી)=કુરાનના ફર્માન મુજબ ઇ-સાફ કરનાર અધિકારી. વસ્તુ (વસ્+તુ)=હોનાર, ખરેખર હોય તે-ચીજ, પદાર્થ, દ્રવ્ય; સત્યપદાર્થ. ભાસ (ભાસ્+અ)=દેખાવું તે-પ્રકાશ, પ્રભા. વૈરી (વૈર=શત્રુતા, વિરોધ+ઇન્નોઈ)=શત્રુ, વિરોધી, રિપુ, અરિ. લક્ષ્મી (લક્ષ્+જેવું)=ધન, દોષત, સંપત્તિ, શ્રી; ધનની દેવી; વિષ્ણુની પત્ની. ઉન્મત્ત (ઉદ્+મદ્+ત)=ધણું ગાંડું થએલ-ઉદ્ધત. સ્વાનંદ (સ્વ=પોતાનો+આનંદ)=આત્માનંદ; આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વિચારો કર્યાથી જે આનંદ થાય તે. નિર્મોહી (નિર્+મુહ+હન નો હૈ)=મોહવાળો નહિ તે-મોહ વગરનો. કાવ્યમાલા=કાવ્યરૂપમાલા. (ક. ધા. સ.). નિજનંદ (નિજ+આનંદ)=પોતાનામાં જ આનંદ પામતો એવો જે છે તે-પરબ્રહ્મ; પ્રભુના એકયથી મળતો આનંદ.

પાઠ ૪૫—અનિષ્ટ (અન્+ઈષ્+ત)=ઇચ્છેલું નહિ તે-અશુભ, માફું. ભૂશિર (ભૂ+શિર=માથું, અણી)=પૃથ્વીની અણી-જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગએલી હોય તે. (ક. ત. પુ. સ.). પુષ્ટિ (પુષ્+તિ)=પોષવું તે-પોષણ; મદદ. સંયુક્ત (સમ્+યુજ્+ત)=સાથે જોડેલું-મિશ્ર. ત્રાસદાયક=ભય આપનાર. (૩૫૫૬).

પાઠ ૪૬—કુશળતા=કુશળપણું, ચતુરાઈ, પ્રવીણતા. ઘોરણ (ઘોર=દોડવું+અન)=વહીવટ, નિયમ; આધાર. દીર્ઘદષ્ટિ=લાંબી નજર. (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૪૭—દ્વીપકલ્પ (દ્વીપ (દ્વિ=બે+અપ્ (પાણી)નું ઇપ થઈ)=જેને બંને બાજુ-અધી બાજુ તરફ પાણી હોય તે)=મેટ+કલ્પ=ન્યૂનતાવાચક)=મેટથી કંઈક ન્યૂન, ત્રણ બાજુએ પાણી હોવાથી. દ્વિપ (દ્વિ=બે+પ (પા=પીવું)=પીનાર)=માં ને સૂંઢથી પીનાર-હાથી. દુર્બળ (દુઃ+બળ)=ઓછું બળ, નબળું; પાતળું; અશક્ત; ગરીબ. મુલકી (અ.)=મુલક સંબંધી; જમાબંદીને લગતું. વહીવટ (વહી=ચોપડો+વટ)=કારભાર. પ્રાબલ્ય (પ્રબલ+ય)=પ્રબળપણું-શક્તિ, બળ, જોર. જામદારખાનું (ફા.)=જવાહીર, ધરણાં, વસ્ત્ર, વગેરે રાખવાનો ઓરડો; સરકારી તિજોરી; રાજ્યભંડાર. નૌકાસૈન્ય=વહાણનું લશ્કર.

ક. ત. પુ. સ.). ભયંકર=ભયને કરનાર. (ઉપપદ). સ્મૃતિકાર=મૃતિ-હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથને કરનાર. (ઉપપદ). શ્રુતિ કરતાં મૃતિનું, અને સ્મૃતિ કરતાં પુરાણનું પ્રમાણ ઉતરતું ગણાય છે.

પાઠ ૪૮--રોષ (રુષ+અ)=ગુસ્સે થવું તે-ગુસ્સો, ક્રોધ, રીસ, ૫૫. સાધ (સાધ્+અ)=સાધવું તે-કરવા માંડ. મુક્તિ (મુચ્+તિ)=મુક્ત થવું તે-મોક્ષ, નિર્વાણ. અગમ્ય (અ+ગમ્+ય)=ન જવાય તેવું, ૧ સમજાય તેવું; ગૂઢ; અલભ્ય; જવાને યોગ્ય નહિ તે. ખેદ (ચિદ્+અ)=ખેદ પામવો તે-શોક; દુઃખ; ગ્વાનિ. ચંચળ (ચલ્+ચલ્+પ્ર)=હાલ હાલ કર્યા કરનાર-જેનું મન જલદીથી ખસી જાય તે-અસ્થિર; બુદ્ધિની ગતિવાળો-હોશિયાર. તત્કાળ=તે વખત (ક. ધા. સ.).

પાઠ ૪૯--આરામ (આ+રમ્+અ)=રમવાનું સ્થળ-ઉપવન, ૫૬. આરામ (ફા.)=સુખ, વિશ્રાન્તિ. નીરોગ (નિઃ+રોગ)=નથી રોગ જેમાં-રોગ વગરનું. પરદુઃખભંજન=પારકાના દુઃખને ભાંગનાર. (ઉપપદ). પરાયણ (પરા+અણ્+અન)=તરફ જવું તે-અત્યંત આસક્તિ. કવાખાનું=ઔષધશાળા, ઇસ્પતાલ. (ક. ત. પુ. સ.). આરોગ્યા-સય (આરોગ્ય+આલય)=તંદુરસ્તી મેળવવાનું ઠેકાણું. ગેરવ્યવસ્થા=નહારી ગોઠવણ. વિરામ (ચિરમ્+અ)=થોભવું તે-વિસામો; નિવૃત્તિ; મરણ, અંત, અવસાન. અતિશ્રમ=ઘણી મહેનત. (ક. ધા. સ.). સજ્જન (સત્+જન)=ભલો માણસ, સાધુ. વૈભવ (વિભવ=દોહત+અ=તે પરથી બનેલું)=દોહતથી ઉત્પન્ન થએલ-મોજશોખ.

પાઠ ૫૦-ઉપરાજ્ય=ઉપ-નાનું રાજ્ય, તાબાનું રાજ્ય. (ક. ધા. સ.). સરદાર (સર=માથું+દાર=વાળો)=આગેવાન-લરકરનો ઉપરિ; અમીર, ઉમરાવ, જગીરદાર. સહાયતા=સહાયપણું-મદદ. નિમિત્ત (નિ=માંહે+મા=માપવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.)=કારણ, ઉદ્દેશ, બહાનું. જ્ઞાતિ (જ્ઞા+તિ)=જાણવું તે-ઓળખ; જ્ઞાતિ ધંધા, વતન, વગેરેપર, ને જાતિ જન્મપર આધાર રાખે છે. બલિદાન (બલિ=ભોગ, હોમવાની વસ્તુ+દાન=આપવું તે)=યજ્ઞમાં દેવને ભોગ આપવો તે. (ક. ત. પુ. સ.). ભવાની (ભવ=શિવ+આની=ના. જ. પ્ર.)=શિવની સ્ત્રી.

ધર્મોધ (ધર્મ+અધ)=ધર્મના આચાર વિચારમાં છેક જ આગ્રહી.
અપશુકન=અરાજ શુકન.

પાઠ ૫૧—સંસારસાગર=સંસારરૂપી સમુદ્ર. (ક. ધા. સ.).
કરુણાનિધાન=કરુણા-મહેરબાનીના ભંડાર. ભૂતેશ (ભૂત=પ્રાણી+ઈશ
=ધણી)=સઘળાં પ્રાણીનો ધણી. ધ્રુવ (ધ્રુવ્+અ)=સ્થિર રહેનાર-અચલ;
ચોક્કસ; ધ્રુવનો તારો.

પાઠ ૫૨—આકાશયાન=આકાશનાં વાહન. નૌકાનાશક=
નૌકા-વહાણુનો નાશ કરનાર. તરી (તૃ=તરવું)=હોડી; જળમાર્ગ.
અસ્ત્ર (અસ્+ત્ર)=ફેંકીને મારવાનું સાધન-ખાણ, તીર, વગેરે.
શાસ્ત્રીય (શાસ્ત્ર+ઈય)=શાસ્ત્રનું; શાસ્ત્રસિદ્ધ. અજ્ઞાત (અ+જ્ઞા+ત)=
ન જાણેલું-અગોચર; જેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી કર્યું તે-અજાણ. શસ્ત્ર=
મારવાનાં સાધન-હથિયાર.

પાઠ ૫૩—કરુણાળુ (કરુણા+આળુ)=કરુણાથી ભરેલું-દયાળુ.
પ્રભુતા=પ્રભુપણું-મોટાઈ. ધારણ (ધૃ+અના)=ધારણ કરવું તે-મનની
સ્થિરતા-વિચાર; સ્થિતિ. ઉપકારી (ઉપકૃ+ઈન્ નો ફે)=બહુ કરનાર.
આપદા (આપદ્+આ)=પીડા પામવી તે-પીડા, વિપત્તિ. જનરંજન=
માણસને ખુશી કરનાર. (ઉપપદ). સુખકારી=સુખ કરનાર. તનવંત
=શરીરવાળો, માણસ. દુર્યોધન (દુર્=મુશ્કેલીથી+યોધન=લડવું તે)=
જેની સાથે મુશ્કેલીથી લડાય તેવો-ન જિતાય તેવો; ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર.
મદોન્મત્ત (મદ+ઉન્મત્ત=વાણું ગાંડું થએલ)=મદવડે ઉન્મત્ત થએલ.
(૩. ત. પુ. સ.). નમ્ર (નમ્+ર)=નમનાર-વિવેહી. વિગત ((વિગમ્
+ત)જુદું પડેલું-ચુમાવેલું; મત, મૃત; અહેવાલ, હકીકત, તપસીવ.

પાઠ ૫૪—સ્વચ્છતા=ચૈકખાપણું. સ્પર્ધા (સ્પર્ધ્+આ)=
હરિકાઈ કરવી તે-સરસાઈ; અદેખાઈ. લાલકારક=નફો કરનાર.
(ઉપપદ). પોષણ (પુષ્+અન)=પોષવું તે-રક્ષણ, પાલન.

પાઠ ૫૫—હર્તા(હ+તૃ)=કરનારો. આન્ત (અમ્+ત)=અમણ-
માં પડેલું-આવડું. પરિભય (પરિભૂ+અ)=હારવું તે-હાર; અનાદર;
તિરસ્કાર. કિન્નરી(કિન્નર=સ્વર્ગનો ગવેયો+ઈ=ના. જા. પ્ર.)=કિન્નરની સ્ત્રી;

સ્વર્ગની ગાનારી. અભિનિયમન=અભિરામને નિયમમાં રાખનાર—
વશ રાખનાર. ભૃગુકુળાદીપક=ભૃગુ ઋષિના કુળને શોભાવનાર—પરશુ-
રામ. વીસભુજ=વીસ છે હાથ જેને—રાવણ. (અ. ત્રી. સ.). ગિરિવર
=પરિતોમાં શ્રેષ્ઠ. (૭. ત. પુ. સ.). મોરાર (સં—મુરારિ—મુર+અરિ=
શત્રુ)=મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ—શ્રીકૃષ્ણ. ધારક (ધૃ+અક)=ધારણ
કરનાર. જનન (જન+અન)=જન્મવું તે—જન્મ, ઉત્પત્તિ, ઉદ્ભવ.
સુખકાર=સુખ કરનાર. (ઉપપદ).

પાઠ ૫૬—રામાયણ (રામ+અયન=જવું તે)=રામનું વનવાસ
જવું તે; એ નામનો એક ગ્રંથ. ઓલાદ (અ. અવલાદ)=વંશ.
વિશ્વાસુ (વિ+શ્વસ)=વિશ્વાસ રાખવા જોગ.

પાઠ ૫૭—સ્મૃતિ (સ્મૃ+તિ)=સ્મરણ કરવું તે—સ્મરણ,
યાદદાસ્ત; સ્મૃતિ (ધર્મશાસ્ત્ર) એ ગ્રંથો સાંભળેલું યાદ કરીને
પાછળથી લખાયા છે. ઇતિહાસકાર=ઇતિહાસને કરનાર. (ઉપપદ).
સુધાર (સં. સૂત્રધાર=સૂત્ર—દોરીને ધારણ કરનાર—દોરીને પકડનાર;
નાટકમંડળીનો ઉપરિ). લુહાર (સં. લોહકાર=લોહ—લોહાનો ધાટ
ઘડનાર). ધર્મક્રિયા=ધર્મનું કામ. (૬. ત. પુ. સ.). પદ (પદ્+અ)=
જનાર—પગ; વાક્યોમાંના શબ્દ; ગાવાની કવિતાનો એક ભેદ—ભજન;
પદવી. અધ્યાપન (અધ્યાપ્=ભણાવવું+અન)=ભણાવવું તે—શિક્ષણ.
યજન (યજ્+અન)=યજ કરવો તે; યજ, યાગ. વિશ્ (વિશ્=
વ્યાપવું+કિવ્ ક. વા. પ્ર.)=ખુદ ફેલાયલા લોક; એ નામની ત્રીજી
વર્ણ) વૈશ્ય (વિશ્+ય)=વૈશ્ય જાત; મનુષ્યની ત્રીજી જાત. ભરણ
(ભૃ+અન)=ભરવું તે—પોષણ કરવું તે; એકવીસ=એક અને વીસ.
(૬૬). દ્રોણાચાર્ય (દ્રોણ+આચાર્ય=ગુરુ)=દ્રોણ આચાર્ય; પાંડવ-
કૌરવના ગુરુ. ધુઈ (ધુઈ+ત) જાણેલું; જાણેલું; પડિત; ખૌફ મત
ચલાવનાર; વિષ્ણુનો એક અવતાર. શુદ્ધિ (શુદ્ધ+તિ)=શુદ્ધ કરવું તે—
પવિત્રતા, સ્વચ્છતા; ભાન. મિથ્યાભિમાન (મિથ્યા=ખોટું+અભિમાન)
ખોટું અભિમાન. યુધિષ્ઠિર (યુધિ=યુદ્ધમાં+સ્થિર)=યુદ્ધમાં સ્થિર.
(૭. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૫૮—અજિશશ (ફા.)=ધનામ. શાસ્ત્રકાર=શાસ્ત્રકર્તા; મુનિ. (ઉપપદ). વ્યક્તિ (વિ+અંજ્+તિ)=પ્રુલ્લું કરવું તે-સ્પષ્ટતા; કોઈપણ વર્ગના છૂટા છૂટા પદાર્થને વ્યક્તિ કહે છે; એથી ઉલટો શબ્દ 'જ્ઞતિ'=આખો વર્ગ. અહ્યચર્યાશ્રમ (અહ્ય=વેદવિદ્યા+ચર્યા=જવું તે+આશ્રમ=જંગલીનો એક વિભાગ)=વિદ્યાર્થી અવસ્થા; જનોઈ ધારણ કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થતાં સુધી આહ્યણે પાળવાના નિયમ. ગૃહસ્થાશ્રમ (ગૃહસ્થ=ઘરમાંડીને રહેનાર+આશ્રમ)=ગૃહસ્થનો આશ્રમ. વાનપ્રસ્થાશ્રમ (વાનપ્રસ્થ+આશ્રમ)=વનમાં જઈ એટલે કામધંધો છોડી પરમાર્થના કામમાં વખત ગાળવો તે. સંન્યાસાશ્રમ (સંન્યાસ+આશ્રમ)=સંસાર ત્યાગ કરી પરલોકના ચિન્તનમાં જ રહેવું. ભિક્ષા (ભિક્ષ+આ)=ભીખવું તે-ભીખ. અસત્ય=સત્ય-સાચું નહિ તે-જુઠું. (નચ્). સમાપ્તિ (સમાપ્+તિ)=પૂરું કરવું તે-પૂર્ણતા; અંત, છેડો. અહ્યચારી (અહ્ય=વેદવિદ્યા+ચારી=ચાલવાવાળો)=વેદવિદ્યા તરફ ચાલવાવાળો-વેદ ભણનાર; કુમારાવસ્થા પાળનાર. (ઉપપદ). સદાચાર (સત્+આચાર)=સારો આચાર. સર્વદા=સર્વ વખતે. વનવાસ=વનમાં રહેહાણુ. (૭. ત. પુ. સ.). નિગ્રહ (નિગ્રહ+અ)=અટકાવવું તે-અટકાવ, રોકાણ, પ્રતિબંધ, સંયમ. સહિત (સં. સહ)=સાથે, સુદ્ધાં. જીવિત (જીવ+ઇત)=જીવેલું-જીવન, જંગલી. મૃત્યુ (મૃ+ત્યુ)=મરવું તે-મરણ, મોત, કાલધર્મ, પંચતત્વ.

પાઠ ૫૯—ઐશ્વ (શુદ્ધ+અ)=શુદ્ધ-શાક્યમુનિના મત પ્રમાણે ચાલનાર. પ્રવર્તક (પ્રવૃત્ત+અક)=દેલાવનાર. વેદોક્ત (વેદ+ઉક્ત)=વેદમાં કહેલું. સતકર્મ (સત્+કર્મ)=સારાં કામ-પરોપકારનાં કૃત્યો. સંન્યાસ (સમ્+નિ+આ+અસ્ (ફેંકવું))=સંન્યાસ+અ)=સંસાર ત્યાગ કરવો તે-ત્યાગ; ચતુર્થાશ્રમ. સંન્યાસી (સંન્યાસ+ધનનોઈ)=ચતુર્થાશ્રમી; ત્યાગી; વેરાગી. સંપાદન (સંપદ્+અન)=મેળવવું તે. સમાધાન (સમ્+આ+ધા=સમાધા+અન)=તકરાર ભાંગવી તે-સમજુતી. છૂટકારો, નિવેડો. નિર્વાણ (નિર્વા+ન)=શાંત થઈ ગયેલું, મુક્ત; મનુષ્યની છેલ્લી સ્થિતિ-મોક્ષ, નિવૃત્તિ, વિરામ; નક્કી. તત્ત્વ (તદ્=

તે+ત્વ=પણું)=તેપણું-મુખ્ય (સત્ય) વસ્તુ. પ્રસાર (પ્રસૃ+અ)=ફેલાવવું તે-ફેલાવો, વિસ્તાર. લિશ્તુ (ભિક્ષ્+ત)=માગનાર-લિખારી; બૌદ્ધ-સાધુ. પરિષદ (પરિ=ચોતરફ+સદ્=મેસવું+કિવપ્ પ્રત્યય)=સભા, મંડળી, સમિતિ. ભાષ્ય (ભાષ્+ય)=બોલવું તે-પુસ્તકપર ટીકા. પંચશીલ=પાંચ સદ્ગુણ:-અહિંસા, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), એક-પત્નીવ્રત, સત્ય, અને માદક પદાર્થનો ત્યાગ. (દ્વિગુ). પરસ્ત્રી=પારકી સ્ત્રી, પરદારા. માદક (મદ્+અક)=મદ કરનાર-કેરી.

પાઠ ૬૦—આદિનાથ=આદિ-પહેલા ધણી, જૈનધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર, આદીશ્વર, ઋષભદેવ. (ક. ધા. સ.). તીર્થંકર=તીર્થ-તરવાનું સાધન, તેને જે સ્થાપિત કરે તે તીર્થંકર કહેવાય; સંસારસમુદ્ર તરવાનું સાધન ધર્મ છે, તેની આ જગતમાં મજબૂત સ્થાપના કરે છે તેને જૈનો તીર્થંકર, અહિંત (કર્મ અરિને હણનાર), વીતરાગ (રાગ-રહિત), જિન (જિતનાર), જિનેશ્વર, વગેરે નામથી સ્મરણ કરે છે. (ઉપપદ). આદીશ્વર (આદિ+ઈશ્વર)=જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર, આદિનાથ, ઋષભદેવ. વિનીત (વિની+ત)=નમ્ર થયેલા-નમ્ર, શાન્ત, વશ્ય. ચતુરંગી (ચતુર્=ચાર+અંગ=ભાગ+ઈ=વાળી)=ચાર છે અંગ જેનાં એવી (સેના); હાથી, ઘોડા, રથ, ને પાયદળ એ સેનાનાં ચાર અંગ હતાં. મંત્રી (મંત્ર+ઈન્ નો ઈ)=સલાહ આપનાર-પ્રધાન, અમાલ્ય. કુંભાર (સં. કુંભકાર=કુંભ-ઘડાને કરનાર). વિલાસ (વિલસ્+અ)=રમવું તે-ખેલ, ક્રીડા. રાગ (રંજ્+અ)=પ્રીતિ, અભિ-રુચિ; રાજ કરનાર-શંગારાદિ રસ. દ્વેષ (દ્વિષ્+અ)=ધિક્કારવું તે-તિરસ્કાર, શત્રુતા. વિષયવાસના (વિષય=જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિષય; પદાર્થ +વાસના=ઇચ્છા, ધ્યાન)=વિષયની ઇચ્છા. (૧. ત. પુ. સ.). વૈરાગ્ય (વિરાગ+અ)=વિરાગપણું-સંસારત્યાગ, સંન્યાસ. પાલન (પાલ્+અન)=પાળવું તે-રક્ષણ. સંયમ (સંયમ્+અ)=રોકવું તે; રોક; અંધન, ઇદ્રિયો વગેરેનો નિગ્રહ. યતિ (યમ્+તિ)=રોકવું તે-પદ્ધતિમાં વિરામ; પોતાની ઇદ્રિયોને અટકાવનાર-યોગી; જૈનસાધુ-જાતિ. દુઃખદાયક=દુઃખને આપનાર; એથી ઉલટો શબ્દ સુખદાયક=સુખને આપનાર.

(ઉપપદ). સ્થાવર (સ્થા+વર)=ઉભા રહેનાર-અચલ, સ્થિર, પર્વત; લઈ ન જવાય તેવી ચીજ-જંગમથી ઉલટું. જંગમ=ચાલચાલ કરનાર-જે પદાર્થ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જઈ શકે અથવા લઈ જઈ શકાય તે; સ્થાવરથી ઉલટું. પ્રમાદ (પ્રમદ+અ)=ભૂલ ખાવી તે-ભૂલ; ખેદરકારી; મગરૂરી; છાકટાપણું. સંઘ (સમ+હન+અ)=સમૂહ, ટોળું, મંડળ.

પાઠ ૬૧ - શિલાલેખ=શિલાપરકેતરેલ લેખ. (મ. પ. લો.). પ્રધોત (પ્રધુત+અ)=પ્રકાશ કરનાર-કિરણ, પ્રકાશ; મગધની ગાદીએ થએલો એક વંશ. વણકર=વણવાનું કરનાર. (ઉપપદ). રાજધાની (રાજ=રાજા+ધાની=એઠક)=રાજા રહે તે શહેર. ઉદારતા=દાતાપણું. માલવિકાગ્નિમિત્ર (માલવિકા+અગ્નિમિત્ર)=એમને વિષેનું એક નાટક. (૬૬). દુરાચારી (દુર+આચારી)=નકારા આચારવાળો-દુરુણી. (ખ. ગ્રી. સ.).

પાઠ ૬૨ - શિષ્ય (શાસ્+ય)=શીખનારો, એલો, છાત્ર. હય-દળ=ઘોડાપર બેસીને લડનાર લશ્કર. (મ. પ. લો.). ગાજવીજ=ગડગડાટ અને વીજળીના ચમકારા. (૬૬). કતલ (અ. કતલ)=હથિયારથી ઘાતકીપણે મારી નાંખવું તે, ખૂનરેણ. રણક્ષેત્ર=રણ-લડાઈનું ક્ષેત્ર-સ્થાન; રણભૂમિ. (ફ. ત. પુ. સ.). કમનસીબ=ઝોછા નસીબવાળું-લાગ્યહીન. મૂર્છા (મૂર્છ+આ)=બેભાન થવું તે-મોહ, એશુદ્ધિ, બેભાન. નાખુશ=ખુશી નહિ તે-દિલગીર.

પાઠ ૬૩ - પ્રબંધ (પ્ર+બંધ+અ)=વિશેષ બાંધવું તે-બાંધણ; યુક્તિ; નિબંધ, કથા, કાવ્ય. વાચક (વાચ્+અક)=વાંચનાર; વક્તા. યશોગીત (યશસ્+ગીત)=યશનાં ગીત. રતિ (રમ્+તિ)=રમવું તે-પ્રીતિ; કામદેવની સ્ત્રી. સ્વર્ગગા=સ્વર-આકાશની ગંગા, સુરનદી, આકાશમાં જે લાંબો ને ઊંજળો પટો દેખાય છે તે. (ફ. ત. પુ. સ.). ઋતુસંહાર (ઋતુ=વર્ષની છ મોસમ:-વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, અને શિશિર+સંહાર=સંગ્રહ)=ઋતુઓનો સંગ્રહ-વર્ષની છ ઋતુના વર્ણનનું પુસ્તક. (ફ. ત. પુ. સ.). આબેહૂબ (અ. હુબહુ)=અસહ

હોય તેવું જ. અંતઃપુર (અંત=માંહે+પુર=શહેર)=સ્ત્રીઓને બેસવાનો ધરની અંદરનો ઓરડો; જનનખાનું, રણવાસ. સંકલના (સંકલ્+અના)=ભેગું કરવું તે-યોજના, વિક્રમોર્વશી (વિક્રમ+ઉર્વશી)=વિક્રમથી પ્રાપ્ત થઈ છે ઉર્વશી જેમાં એવું નાટક. અભિજ્ઞાનશકુન્તલા=અભિજ્ઞાન-ઓળખાણથી, વીંટીથી પ્રાપ્ત થએલી છે શકુન્તલા જેમાં એવું નાટક. (મ. પ. લો.). સર્વદમન=સર્વને દમનાર-તાબે કરનાર, ભરત, શકુન્તલાનો પુત્ર. (ઉપપદ).

પાઠ ૬૪—વૈદ્ય (વેદ+ય)=વેદ-આયુર્વેદને લગતું; પંડિત, વૈદ; તખીય; હકીમ; ડોક્ટર. અક્ષય (અ+ક્ષિ+અ)=નાશ ન થાય તેવું-હંમેશ રહેનાર. જગન્નાથ (જગત્+નાથ)=જગતનો ધણી-ઈશ્વર. મગર (અ. મગ્ર)=ગર્વિષ્ઠ, અભિમાની.

પાઠ ૬૫—વૈદિક (વેદ+ઇક)=વેદનો અભ્યાસ કરનાર કે જાણનાર-વેદિયો. આહુતિ (આ+હુ+તિ)=હોમવું તે-અગ્નિમાં હોમવાની વસ્તુ. હૃત્યા (હન્+ત્ય+આ)=મારવું તે, ઘાત, પ્રાણહાણ. રુદ્ર (રુદ્+ર)=રડાવનાર-શિવ, શિવનું કામ સંભાર કરવાનું છે માટે. મહૈશ (મહા+ઈશ)=શિવ. સંહાર (સં+હ+અ)=નાશ કરવો તે-નાશ, પ્રલય. સ્તોત્ર (સ્તુ+ત્ર)=સ્તુતિસાધન વાક્ય, સ્તુતિપાઠ. શંકરાચાર્ય (શંકર+આચાર્ય)-શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરી છે. અશ્વમેધ (અશ્વ=ગોડો+મેધ=હોમ)=અશ્વનો હોમ જેમાં થતો તે યજ્ઞ. ચક્રવર્તી રાજ્યથી જ થતો યજ્ઞ. શ્લોક (શ્લોક+અ)=વખાણવું તે-કીર્તિ; ૩૨ અક્ષરનો છંદ. મધ્યસ્થ=વચમાં રહેનાર-બે પક્ષનું સમાધાન કરનારા જે ત્રાહિત વચમાં પડેલા હોય તે. (ઉપપદ). વિવાદ (વિવદ્+અ)=કળઓ કરવો તે-તકરાર. ઉપનિષદ્ (સદ્ બેસવું)=વેદનો છેવટનો એક ભાગ-વેદાંત; એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન. સમાધિ (સમ્+આ+ધિ=સમાધિ+કિવપ્ પ્રત્યય)=ઝીંકું ધ્યાન ધરવું તે-ચિત્ત અને પ્રાણની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા-યોગનું આહમું અંગ; કબર, સમાધ.

પાઠ ૬૬—વિષુવવૃત્ત (વિષુવ=જ્યાં સૂર્ય હોવાથી રાત્રીદિવસ સરખાં થાય છે તે બિંદુ+વૃત્ત=ગોળ)=વિષુવમાં જનાર વૃત્ત-પૃથ્વીના

મધ્ય ભાગે વિપુવર્ષિદુમાં થઈ ને જનાર વૃત્ત. (મ. પ. લો.). વૃત્ત (વૃત્+ત)=વળેલું-ગોળલીટી-વર્તુળ. વાર્ષિક (વર્ષ+ધક)=વર્ષને લગતું. ક્ષિતિ (ક્ષિ+તિ)=ક્ષય થવો તે-પૃથ્વી, ભૂ, ભૂમિ, ધરા, ધરણિ, અવનિ, મેદિની, મહી, વસુંધરા, વસુધા. ગોળાર્ધ (ગોળ+અર્ધ)=ગોળાનું અર્ધ-અર્ધો ગોળો. ક્રાન્તિવૃત્ત=સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ. સંપાત (સમ્+પત્+અ)=સાથે પડવું તે-ક્રાન્તિવૃત્ત ને વિપુવૃત્ત જે એ બિંદુમાં છેદાય છે તે. સમશીતોષ્ણ (સમ+શીત+ઉષ્ણ)=ટાઢ તાપનું પ્રમાણ સરખું. હવામાન=ફવાની ઠંડી ગરમીનું માન-માપ.

પાઠ ૬૭—સમેષ્ણુતા (સમ+ઉષ્ણુતા)=સરખી ગરમી. ઉષ્ણુતા-માન=ગરમીનું માપ. ઉષ્ણુતામાપક=ગરમીને માપક-માપનાર. સમધાત (સમ+ધાતુ=વસ્તુ)=ખરાબર છે વસ્તુ જેમાં-સાધારણ. (ખ. ત્રી. સ.). સમેષ્ણુતાવૃત્ત=સરખી ગરમી ખતાવનાર વૃત્ત.

પાઠ ૬૮—શિરોબિંદુ=શિરસ્-માથાનું બિંદુ, માથાનો મધ્ય-ભાગ. ગૂઢ (ગુહ+ત)=છૂપાયેલું, ગુહ્ય, ગુપ્ત. સભર (સુ નો સ+મૃ+અ)=ઘણું ભરેલું-ભરપૂર. સંમુખ (સમ્=સાથે+મુખ)=સામું. સન્મુખ (સત્+મુખ)=સાફ છે મુખ જેનું એવો. ઘન (ઘન=હણવું)=નક્કર, કઠણ, ઘટ. શુક્લપક્ષ=અજવાળીકે-સુદિ. (ક. ધા. સ.). કૃષ્ણપક્ષ=અંધારીકે-વદિ (ક. ધા. સ.). દુર્ગંધ (દુઃ+ગંધ)=નઠારી વાસ, બદબો.

પાઠ ૬૯—સાંપ્રતકાળ=હાલનો કાળ. (ક. ધા. સ.). તમે-રૂપ=તમસ્-અંધકારનું રૂપ. માણસની પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે:—સત્ત્વ, રજ્જસ, તમસ્. ગ્રાસ (ગ્રસ્+અ)=ખાવું તે-ખોરાક; કોળિયો. ખગ્રાસ (ખ=આકાશ+ગ્રાસ=પકડવું તે, ઘેરવું તે)=સૂર્ય કે ચંદ્રનું દેખાતું બિંબ પૂરેપૂરું ઘેરાય ત્યારે ખગ્રાસ ગ્રહણ થયું કહેવાય છે. ખંડિત (ખંડ+હત)=ખંડન કરેલું-ભાંગેલું; નાશ કરેલું. કંકણાકાર (કંકણ+આકાર)=કંકણનો આકાર કે કંકણ જેવો છે આકાર જેનો તે.

પાઠ ૭૦—દ્રવ (દ્રુ+અ)=ઝરવું તે-પ્રવાહી. ભૂકંપ=ભૂ-પૃથ્વીનું કંપવું તે. (ક. ત. પુ. સ.). પર્વતાદિ (પર્વત+આદિ)=પર્વત છે પહોણાં જેની-પર્વત વગેરે. કડકડાટ (કડકડ+આટ)=જોશભેર. નાશ-

કારક=નાશ કરનાર. (ઉપપદ). પ્રચંડ (પ્ર+ચંડ)=ધણું ગરમ; ધણું ક્રોધી; ભયંકર; અતિશય.

પાઠ ૭૧—આકાંક્ષા (આ+કાંક્ષ+આ)=છચ્છવું તે-છચ્છા, અભિલાષા. લય (લી+અ)=પીગળવું તે-નાશ.

પાઠ ૭૨—સુરક્ષિત (સુ+રક્ષ+ઇત)=સારી રીતે રક્ષણ કરાય-લું-આંધકામો કરીને બચાવ કરેલો છે જેનો એવું. સમુદાય (સમ્+ઉદ્+અય્=સમુદય્+અ)=કેંચે ચઢવું તે-જથો, ટોળું, સમૂહ, ગણ. મનુષ્યાહારી (મનુષ્ય+આહારી)=માણસનો આહાર કરનારી. આવળા =આવ અને જા. (હંદ). સમૂહ (સમ્+ઝહ્=સમૂહ્+અ)+એકકું કરવું તે-જથો, સમુદાય; ટોળું. વિસ્તીર્ણ (વિસ્તૃ+ન)=વિસ્તાર પામેલું-ફેલાયલું; પ્રસરેલું.

પાઠ ૭૩—અખંડ (અ+ખંડ્+અ)=ભાંગેલું-તૂટક નહિ તે-આખું; પૂર્ણ, સકલ, અખિલ, સમગ્ર. અષ્ટમાંશ (અષ્ટમ-આઠમો અંશ-ભાગ). અશક્ય (અશક્ય (અ+શક્+અ)=ન થઈ શકે એવું-અસાધ્ય.

પાઠ ૭૪—રોગિષ્ઠ (રોગિન+ષ્ઠ)=રોગી પ્રકૃતિવાળું. હુકુમત (અ. હુકુમત)=અમલ, સત્તા.

પાઠ ૭૫—અર્થ (અર્થ+અ)=માગવું તે-ચાચના; માએનો, ભાવ; પૈસો; પદાર્થ; કારણ, ઉદ્દેશ; નિષેધ. અણુસમૂહ=રજકણનો જથો. (ફ. ત. પુ. સ.). પ્રતિરોધ (પ્રતિરુધ્+અ)=અટકાવવું તે-અટકાવ; આડ. વ્યાખ્યા (વિ+આ+ખ્યા=વ્યાખ્યા+આ)=સમજાવવું તે-સમજાવી, ટીકા. ગમન (ગમ્+અન)=જવું તે. સંચય (સંચિ+અ)=સંગ્રહ કરવો તે-સંગ્રહ, સમૂહ, ઢગલો. પવનચક્ષી=પવનવડે ચાલનાર ધંટી. (મ. પ. લો.).

પાઠ ૭૬—મૂળભૂત=પાયારૂપ. ઉચ્ચાલન (ઉદ્+ચલ્+અન)=ઉપર જવું તે. મિશ્ર (મિશ્ર્+અ)=મેળવવું તે-મેળવણી; મેળસેગ કરેલું.

પાઠ ૭૮—પ્રવાહી (પ્રવહ્+હનોર્ફ=નાર)=વહેનાર-જેનો રેલો ચાલે એવા પદાર્થ. ધાર (ધૃ+અ)=ધારણ કરનાર-હથિયારની

ધાર; વરસાદનું આપડું; જિંચેથી પડતું પાણી જે ઝીણા આકારમાં દેખાય છે તે. શોષ (શુષ્+અ)=સુકાવું તે, તૃષા.

પાઠ ૭૮—કારણ (કૃ+અન)=કરવું તે-હેતુ. વલન (વલ્+અન)=વળવું તે. તારક (તૃ+અક)=તરનાર; તારનાર (પાણીમાં). સમતોલ=સરખું વજન; બરાબર.

પાઠ ૮૦—કેશાકર્ષણ (કેશ+આકર્ષણ)=કેશને લીધે-કેશાકાર નળીને લીધે-આકર્ષણ. (૪. ત. પુ. સ.). આશ્ચર્ય (આસૂ(ઉદ્ગાર)=ઝોહો+અર્ચ=કરવું તે)=આશ્ચર્યયુક્ત; વિસ્મય, અદ્ભુત, અજબ. વક્ર-રેખાકૃતિ (વક્ર+રેખા+આકૃતિ)=વાંકી લીટીની આકૃતિ. ભાવાર્થ (ભાવ=આત્મા+અર્થ=હેતુ)=અંદરનો અર્થ-દૂષો ભેદ; તાત્પર્ય, હેતુ. બાહ્યગોળ=બહારથી છે ગોળાકાર જેનો એવો.

પાઠ ૮૧—પ્રસરણ (પ્રસૃ+અન)=ફેલાવું તે.

પાઠ ૮૨—ત્વચા (ત્વચ્+આ)=ઢાંકવું તે-આમડી; છાલ. પ્રહાર (પ્રહ+અ)=મારવું તે-માર; ધા. આનંદકારી=આનંદ કરનાર. પ્રકર્ષ (પ્ર=વિશેષ+કૃષ્=ખેડવું+અ)=મોટાપાણું-અતિશય. સ્વરભેદ-દર્શક=સ્વરનો ભેદ દેખાડનાર.

પાઠ ૮૩—અવસ્થાંતર (અવસ્થા+અંતર)=ખીજી ઢાલત. વર્તુળાકાર=વર્તુલ(-)ગોળનો આકાર કે વર્તુળ જેવો છે આકાર જેનો તે. તીવ્રતા=તીક્ષ્ણતા; ઉતાવળાપાણું; ગરમપાણું. મિશ્રણ (મિશ્ર્+અન)=મેળવવું તે. મેઘધનુષ્ય=મેઘનું ધનુષ્ય; ઇંદ્રધનુષ્ય; વર્ષાઋતુમાં જે રંગિત કમાન દેખાય છે તે. (૬. ત. પુ. સ.). પ્રતિમા (પ્રતિમા+આ)=સરખાવવું તે-સમાનતા; મૂર્તિ, છબી, પ્રતિબિંબ. પ્રતિરૂપ (પ્રતિ+રૂપ્+અ)=સામું દેખાવું તે-નકલ.

પાઠ ૮૪—ચંચળતા=ચંચળપણું, ચાલાકી, હોશિયારી, ચતુરાઈ.

પાઠ ૮૫—ઉત્કંઠણ (ઉદ્+કમ્+અન)=પોતાની ઠરાવેલી ક્ષેત્રી બહાર જવું તે. અવાહક (અ+વહ્+અક)=વહી ન શકે તેવા.

પાઠ ૮૬—રસાયનવિકાર=રસાયનનો વિકાર-મૂળ પદાર્થ

બદલાઈ જઈ તદન નવા પદાર્થનું બનવું તે. (ફ. ત. પુ. સ.).
 પ્રકૃતિવિકાર=પ્રકૃતિનો ફેરફાર-પદાર્થના મૂળરૂપમાં કોઈ કારણસર
 થોડા વખત સુધી જે ફેરફાર દેખાય છે તે. (ફ. ત. પુ. સ.).
 રસાયનાકર્ષણ (રસાયન+આકર્ષણ)=રસાયનને લીધે ખેંચાણ-જેવડે
 જુદી જુદી જાતના પદાર્થ મળવાથી એક જુદી જાતનો નવો પદાર્થ
 બને છે તે; રસાયનપ્રીતિ. (૪. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૮૭—અવિભાજ્ય (અ+વિ+મંજૂ+ય)=જેના વિભાગ
 ન થઈ શકે તેવું. જનક (જન્+અક)=પેદા કરનાર, બાપ.

પાઠ ૮૮—દ્રાવ્યતા=ઓગળવાપણું. દ્રાવ્ય (દ્રુ+ય)=ઓગળવા
 યોગ્ય પદાર્થ. અપવાદ (અપ+વદ્+અ)=ઊલટું બોલવું તે-જુદું આખ;
 અપકીર્તિ; દોષ. અદ્રાવ્ય (અ+દ્રુ+ય)=ઓગળી ન શકે તેવા પદાર્થ.

પાઠ ૮૯—ભિનાશ=ભીનાપણું; ભેજ. ચોમાસું (સં. ચાતુ-
 માસ)=જે ચાર માસમાં વરસાદ આવે છે તે. (દ્વિગુ.) અસ્વછ=
 સ્વચ્છ નહિ તે. (નજ્). બાબ્બલવન=બાબ્બ-વરાળનું થવું તે. નીમે
 (ફા. નીમા)=અર્ધો. ભેજમાપક=ભેજને માપનાર.

પાઠ ૯૦—અતિજવાળાગ્રાહી (અતિ+જવાળા+ગ્રાહી)=એક-
 દમ જવાળા પકડનાર-જલદી સળગી જાય તેવું. ષેફિકર=ફિકર
 વખરનું. શ્રવદાન=શ્રવનું દાન-મરણમાંથી ઉચારવું તે. (ફ. ત. પુ. સ.).

પાઠ ૯૧—ઘટકાવયવ (ઘટક=મૂળરૂપ+અવયવ=વિભાગ)=
 મૂળ વિભાગ-મુખ્ય ભાગ. રક્તવાહિની (રક્ત=લોહી+વહ્+ઇની)=
 લોહી વહેનારી નસો.

પાઠ ૯૪—લોહિતાંગ (લોહિત=રાતું+અંગ)રાતું છે સરીર જેનું
 તે-મંગળગ્રહ. સંક્રમણ (સંક્રમ્=એક ઠેકાણે રહેવાનું બીજે ઠેકાણે
 જવું+અન)=સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે એક લીટીમાં ગ્રહોનું આવવું
 તે. ઋતુભેદ=ઋતુનો તફાવત. (ફ. ત. પુ. સ.). નાયક (ની-નૈ+
 અક)=દોરી જનાર-આગેવાન. ચિહ્ન (ચિહ્ન+અ)=નિશાની કરવી
 તે-ડાઘ.

પાઠ ૯૫—ભવ્યતા (ભૂ+ય+તા)=હોવાયોગ્યપણું-મોટાપણું-

પ્રૌઢપણું, સુંદરપણું. ધૂમકેતુ (ધૂમ=ધુમાડો+કેતુ=ચિહ્ન)+ધુમાડો છે ચિહ્ન જેનું એવા-પૂછડીઆ તારા. (અ. ત્રી. સ.). વિષમતા (વિ+સમ+તા)=વિષમપણું-નિયમ પ્રમાણે નહિ હોવું તે-ખામી.

પાઠ ૯૬—વિસ્મયકારક=અજ્ઞયખી કરનાર. (ઉપપદ). જ્યોતિષી (જ્યુત=પ્રકાશવું)=જ્યોતિષ જાણનારો-ખગોળવેત્તા. નિર્ણય (નિરૂ=નક્ષી+નો+અ)=વિચારને નક્ષી દોરી જવા તે-ઠરાવ, ફેંસણો; નિશ્ચય. ચક્રચકિત (ચક્+ચક્+ઈત)=આશ્ચર્ય પામેલું-પ્રકાશમાન. બાધ (બાધ્+અ)=દુઃખ થવું તે=પીડા, લય; અટકાવવું તે-અટકાવ, વાંધો. ઘનીકરણ (ઘન=ઘટ+ઈ (ક્ર અને મૂ ધાતુનાં કેટલાંક રૂપો પહેલાં ઈ આગમ આવે છે)+કરણ)=ઘટ થવું તે-વાયુરૂપમાંથી નક્કર રૂપ થવું તે.

પાઠ ૯૭—મધ્યાકર્ષક (મધ્ય+આકર્ષક)=વચમાંથી ખેંચનાર. સંકોચન (સંકુચ્+અન)=સંકોચાવું તે. મધ્યોત્સારી (મધ્ય+ઉત્સારી=દૂર કરનાર)=મધ્યમાંથી દૂર કરનાર.

પાઠ ૯૮—શેષ (શિષ્+અ)=આકી રહેવું તે-આકી, અવશેષ. ભૂસ્તરવેત્તા (ભૂ+સ્તર+વેત્તા)=પૃથ્વીનાં પડતી વિદ્વાનો જાણનાર. (ફ. ત. પુ. સ.). ઉત્ખાત (ઉદ્+ખન+ત)=જડ મૂળમાંથી ઉખડેલું. અવશેષ (અવ+શિષ્+અ)=આકી રહેવું તે-આકી, શેષ; અંત, આખર. પહેલદાર=પાસાદાર. અપુષ્પ=નથી પુષ્પ-ફૂલ-જેમાં એવી (વનસ્પતિ). (અ. ત્રી. સ.), કદાવર (અ. કદ=શરીરની લંબાઈ+ફા. આવર=વાળો)=જખરો.

પ્રશ્નો

૧. ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શું? એ મૂળમાંથી હિંદની કઈ કઈ ભાષા ઉદ્ભવેલી છે? એ મૂળભાષા સિવાય બીજી કઈ કઈ ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ઉતર્યા છે?

૨. ગુજરાત નામ શાથી પડ્યું છે? એનો મૂળ શબ્દ કયો?

૩. નીચેના શબ્દ છટા પાડીને સમજાવો, એમાં સંધિનો કયો નિયમ રહેલો છે તે દર્શાવો:—

અઘાપિ, દેશાટન, ધર્માધ્યક્ષ, સાક્ષી, સ્વાર્પણ, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, પંચામૃત, મુરારિ, સહાધ્યાયી, ધનાઢ્ય, કેશાકર્ષણ, નિન્નનંદ, તથાપિ, મહાત્મા, લોકેષણા, પતિતોદ્ધાર, પ્રત્યક્ષ.

૪. નીચેના સમાસો નામ આપી છોડો ને તેમાં સંધિનો કયો નિયમ રહેલો છે તે કહો:—

પ્રેમ-શૌર્યોક્તિ, મદિરાક્ષી મદિર (મોહક)+અક્ષિ (આંખ)-મોહક આંખ-વાળી (સ્ત્રી), આરોગ્યાલય, ગુરુત્વાકર્ષણ, દેવાલય, સમોષણતાવૃત્ત, સૂર્યોદય, ચાર્વંગી, તન્વંગી (તનુ=કોમળ+અંગી)=કોમળ અંગવાળી (સ્ત્રી).

૫. નીચેના શબ્દ કેવો સમાસ છે? એનો વિગ્રહ કરો.

અક્ષરગણિત, ચમૂપતિ (ચમૂ=સેના), દષ્ટિવિદ્યા, શિવસદન, દેવકીનંદન (નંદન=પુત્ર)=દેવકીનો પુત્ર, લક્ષ્મીનંદન (લક્ષ્મીને આનંદ આપનાર), તીર્થંકર, વિહંગ, તનુજ, પંક્જ, પૂર્વજ, મનુજ (મનુથી ઉત્પન્ન થનાર-માણસ), દુઃખદા, ચિત્તવેધક, ગૃહસ્થ, પરમહંસ (હંસ=આત્મા)=સંન્યાસી, યોગી; ત્રિદોષ, દામોદર, નિઃસીમ, પુણ્યશ્લોક, પ્રજ્ઞસત્તાક, શ્યામશરીર (શ્રીકૃષ્ણ), યથાસ્થિત, ચાવચ્યંદ્રદિવાકરો, શાહજહાં, ખૂબસૂરત, બદદાનત, પેગંબર, હમામખાનું, હરામખોર.

૬. ‘અકર્મક’ એ કેવો સમાસ છે? એને છોડે જેમ ‘ક’ પ્રત્યય છે તેવા ‘ક’ પ્રત્યયવાળા એ જ જાતના સમાસના દાખલા આપો.

૭. ‘નિર્જીવ’થી કલટો શબ્દ કહો.

૮. ‘તદ્વિત’ પ્રત્યય એટલે શું? વિશેષણને કયા તદ્વિત પ્રત્યય લાગી ભાવવાચક નામ બને છે? ફરેક પ્રત્યયના બપ્પે દાખલા આપો.

૯. નીચેના શબ્દમાં કયો તદ્દિત પ્રત્યય છે? એ પ્રત્યયનો શો અર્થ છે? એવા બીજા દાખલા આપો.

કૃણૂપતા, સૌંદર્ય, તાત્પર્ય (તત્પર+ય) તૈયારપણું, સાર; હનુમાન, નાગરિક, વાર્ષિક, કિન્નરી, નાદાની, અક્ષલમંદ.

૧૦. ‘પંખીડું’ એમાં કયો તદ્દિત પ્રત્યય છે? એ પ્રત્યયનો શો અર્થ છે? એવા બીજા પ્રત્યયો કહો.

૧૧. ‘કૃત્’ પ્રત્યય એટલે શું? ધાતુને કયા કૃત્ પ્રત્યય લાગી કત્-વાચક કૃદંત બને છે? દરેક પ્રત્યયના બખ્ખે દાખલા આપો.

૧૨. નીચેના શબ્દો વ્યુત્પત્તિ કરી સમજાવો:—

પવન, પૂજન, નયન, સુત, રમણીય, જિજ્ઞાસુ, ક્ષણભંગુર, અતિથિ, નાણકાર, સંયમ, સંતતિ, સમક્ષ, સમાવેશ, નિરંકુશ, નિરંજન, નિરંતર, નિરીક્ષા, નિર્વાહ, આદર્શ, આભૂષણ, ઉત્કૃષ્ટ, ઉદાસ, ઉન્મત્ત, અગમ્ય, અનિષ્ટ, અનૃત, અનૌરસ (અન+ઔરસ)=ઔરસપુત્ર નહિ તે, દત્તક; અંતર્યામી, અવશ્ય.

૧૩. ‘દ્વિપ’ અને ‘દ્વીપ’ શબ્દના અર્થમાં શો ફેર છે? એ શબ્દો શ્વે રીતે બન્યા છે તે સમજાવો.

૧૪. ‘જન્’ ધાતુપરથી બનતા શબ્દ લખો.

૧૫. ‘આહાર’ માં ‘આ’ને બદલે બીજા ઉપસર્ગો મૂકી અર્થમાં ફેરો ફેરફાર થાય છે તે દર્શાવો.

૧૬. ‘ઉપ’, ‘અધિ’, ‘ઝેર’ અને ‘બે’ પૂર્વજ આવે એવાં; અને ‘આ’ ને ‘ના’ પ્રત્યય આવે એવાં બખ્ખે ઉદાહરણ લખી તેમની વ્યુત્પત્તિ સાથે અર્થ લખો.

૧૭. નીચેના શબ્દનાં મૂળ આપો:—

મરવી, ડાઘ, પરાણો, અને માતું.

૧૮. ‘ક્ષણેક્ષણે’, ‘આરોક્ષીપાડોક્ષી’ શબ્દ બેવાર કહેવાથી તેમાં શો અર્થ આવે છે?

શાળાપયોગી *ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થયેલાં પુસ્તકો

- *૧. સરળ ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ ભાગ પહેલો
(પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ ચોથા માટે) આ. ૩૨ મી કિ. ૦-૨-૦
- *૨. સરળ ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ ભાગ બીજો તથા ત્રીજો
(ધોરણ પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે)
આ. ૩૨ મી ૦-૫-૦
- *૩. સરળ દેશીનામાની પદ્ધતિ આ. ૩૬ મી ૦-૫-૦
- *૪. સરળ કન્યાનામું આ. ૧ લી ૦-૨-૬

૫. સરળ વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાનપ્રકાશ—લાઘજેરિ તથા પ્રાર્ધજ બુક
(૫-૬-૭ ચોપડીના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સહિત) સુધારેલી
આવૃત્તિ પાંચમી. (સુધારો વધારો કરનાર રા. સાકરલાલ
અમૃતલાલ દવે, B. A.) ૦-૬-૦

૬. નવું સરળ મુખ્યગણિત—ધણે ઠેકાણે ટેક્સ્ટ બુક
(બાળવર્ગથી ધો. ૫ સુધી એક જ બુકમાં) આ. ૧૮ મી ૦-૩-૦

૭. ગુજરાત પ્રાન્તની ભૂગોળવિદ્યા આ. ૧૮ મી ૦-૧-૬

 ગુજરાતના સઘળા બાણીતા બુકસેલરોને ત્યાંથી મળી શકશે.

મુખ્ય એજન્ટ—મેસર્સ એસ. બી. શાહની કંપનિ, બુકસેલર
ટે. પાનકોર નાકે, મુ. અમદાવાદ

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ ઍન્ડ સન્સ.

મુ. કપડવંજ
(જલ્દે ખેડા)

